

परिच्छेद एक शोधपरिचय

१.१ विषय परिचय

वि.सं. २००६ ज्येष्ठ २१ गतेका दिन काभ्रेको बनेपामा जन्मिएका मोहन दुवाल नेपाली साहित्यका क्षेत्रमा स्थापित भइ सकेका साहित्यकार हुन् । उनले नेपाली साहित्यका क्षेत्रमा कविता र निबन्ध विधाको रचना गरेका छन् । उनले कविता विधाको रचनामा उल्लेखनीय सफलता हासिल गरेकाले उनी नेपाली साहित्यका क्षेत्रमा कुशल कविका रूपमा चिनिएका छन् । कविता विधा उनको योगदानको मुख्य क्षेत्र हो । उनले कविता विधाका पनि खास गरी मुक्तक र फूटकर कविताको रचना गरेका छन् । वि.सं. २०२० मा नयाँ संसार पत्रिकामा छापिएको मेरो सपना शीर्षकको कविता नै उनको पहिलो प्रकाशित कविता हो र यसै कविताबाट उनको कवितायात्राको थालनी भएको हो । लगभग पाँच दसक लामो कविता यात्रा पूरा गरि सकेका दुवालका हालसम्म सिर्जनाका फूलहरू (मुक्तक सङ्ग्रह : २०४६), सचेतका धुनहरू (कविता सङ्ग्रह : २०४७), संरचनाका मूलहरू (मुक्तक सङ्ग्रह : २०५२), मानवीय संवेदनाहरू (कविता सङ्ग्रह : २०५५), संभावनाका मनहरू (मुक्तक सङ्ग्रह : २०५९), भारतीका उत्सर्गहरू (कविता सङ्ग्रह : २०६२), क्रान्त कविताका अक्षरहरू (कविता सङ्ग्रह : २०६२), मनको मभेरीमा बलिभएका प्रश्नहरू (कविता सङ्ग्रह : २०६८) र बस्तीमा राख्नु हुँदैन बाघहरू (कविता सङ्ग्रह : २०६८) शीर्षकका मुक्तक र फूटकर कविताका सङ्ग्रहहरू प्रकाशित भइ सकेका छन् । उनी अझै पनि मुक्तक र कविताको रचनामा क्रियाशील रहँदै आएका छन् ।

मोहन दुवालको काव्यकारिता प्राज्ञिक अध्ययनको विषय बन्न पुगेको छ । खास गरी उनका मुक्तक तथा फूटकर कविताहरूको गहन अध्ययन एवम् विश्लेषण गरेर उनको काव्यकारितालाई ठम्याउन सकिन्छ । उनका मुक्तक तथा फूटकर कविताहरूको विश्लेषण कविताकै तत्त्वका आधारमा गर्न सकिन्छ । कविताका तत्त्वका आधारमा उनका कविताहरूको गहन विश्लेषण गरेर नै यिनको काव्यकारिता के कस्तो छ भन्ने निष्कर्षमा पुग्न सकिन्छ । त्यसैले यस शोधकार्यमा कविताकै तत्त्वका आधारमा कवि दुवालका मुक्तक तथा फूटकर कविताको विश्लेषण गरी यिनको काव्यकारिताको निरूपण गरिएको छ ।

१.२ समस्या कथन

मोहन दुवाल नेपाली साहित्यका क्षेत्रमा कविका रूपमा चिनिएका छन् । उनले नेपाली साहित्यको जनमत पत्रिकाको सम्पादनका अतिरिक्त धेरै साहित्यिक विधामा कलम चलाएका छन् । यस्ता सिर्जनशील व्यक्तित्वका बारेमा विभिन्न प्रकारका अध्ययन र अनुसन्धान गरिएको भए पनि उनको काव्यकारिताका विषयमा एकमुष्ट रूपमा अध्ययन गरिएको पाइँदैन । त्यसैले यस शोधकार्य निम्न समस्यामा केन्द्रित रहेको छ :-

(क) मोहन दुवालको काव्यात्मक यात्रा तथा काव्यात्मक प्रवृत्ति के कस्तो रहेको छ ?

(ख) मोहन दुवालको काव्यकारिता के कस्तो रहेको छ ?

माथि उल्लिखित मूल समस्या तथा तीसँग सम्बन्धित विभिन्न समस्याहरूमा केन्द्रित रहेर प्रस्तुत शोधपत्र तयार पारिएको छ ।

१.३ शोधकार्यको उद्देश्य

शोध समस्यामा उल्लेख गरिएका शोध प्रश्नकै समस्यामा केन्द्रित हुनु यस शोधकार्यको मुख्य उद्देश्य हो । त्यसैले यस शोधकार्यका उद्देश्यहरू निम्न रहेका छन् :

(क) मोहन दुवालको काव्यात्मक यात्रा तथा काव्यात्मक प्रवृत्तिको अध्ययन गर्नु ।

(ख) मोहन दुवालको काव्यकारिताको अध्ययन गर्नु ।

१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा

समसामयिक पुस्ताका कवि तथा मुक्तककार मोहन दुवालका बारेमा हालसम्म थुप्रै लेख तथा अनुसन्धानहरू भइसकेका छन् । यो शोध तयार पार्नुभन्दा अघि विभिन्न पत्रपत्रिका, शोध तथा लेख रचनाहरूमा दुवालका काव्यकारिताका विषयमा लेखिएका उल्लेख्य कुराहरूलाई कालक्रमिक रूपमा तल प्रस्तुत गरिएको छ :-

गोपीकृष्ण शर्माले सचेतका धुनहरू कविता सङ्ग्रह (२०४७) भित्रको 'सचेतका धुनहरू हेर्दा' स्तम्भ लेखमा दुवाललाई मानिसहरूका छटपटी, पीडा र व्यथाका भुटभुटीलाई छोएर कविता लेख्ने कविका रूपमा उभ्याएका छन् । यस लेखमा शर्माले मृत्युपछिको संसार र उडन्ते कल्पनामा भन्दा पनि वस्तुगत यथार्थलाई आत्मसात गर्दै शोषण र अन्यायप्रति विद्रोह र मुक्तिप्रतिको अनुरागका निम्ति कविताहरू लेख्ने कविका रूपमा दुवाललाई लिएका छन् ।

माधवलाल कर्माचार्यले **मानवीय संवेदनाहरू** भित्र प्रकाशित 'एक झलक मानवीय संवेदनाहरूको अनि मोहन दुवालको पनि' शीर्षकको मन्तव्यमा दुवाललाई मानवीयताको हिमायतीका रूपमा विकसित भएका कविका रूपमा चिनाएका छन् । उनले दुवालका कविताहरू मानवीय चेत सञ्चार गर्नाका लागि लागिपरेको र मानिसको संसारलाई मानिसको बनाउन अहं भूमिका मानिसले नै खेल्नुपर्छ भन्ने भावबाट ओतप्रोत रहेका कुराहरू लेखमा प्रस्तुत गरेका छन् ।

जीवेन्द्रदेव गिरीले शेषराज शिवाकोटीद्वारा सम्पादित **सिर्जना र साधनाका दोभान मोहन दुवाल** (२०५८) नामको कृतिमा सङ्कलित 'सिर्जनाका फूलहरूमा मोहन दुवाल' शीर्षकको लेखमा यथार्थको चित्रण गर्ने, शोषित पीडित जनताका पक्षमा क्रान्तिकारी परिवर्तन हेर्न चाहने, श्रम र श्रमिकका अवस्था र भूमिकालाई महत्त्व दिएर लेख्ने, धार्मिक रूढी र अन्धविश्वासप्रति नकारात्मक अभिव्यक्ति दिने, प्रकृति चित्रण गर्ने र आशावादी कविका रूपमा दुवालको परिचय दिएका छन् ।

रामजी पौडेलले शेषराज शिवाकोटीद्वारा सम्पादित **सिर्जना र साधनाका दोभान मोहन दुवाल** (२०५८) नामको कृतिमा सङ्कलित "मेरो आँखामा दुवाल यस्तै हुन्" शीर्षकको लेखमा दुवाललाई आफ्नो माटोको गीत गाउने कवि, पढ्दा राम्रो आस्वादन हुन सक्ने कवि, समाजका जाली फटाहा, अन्यायी अत्याचारी र भ्रष्ट शासकलाई व्यङ्ग्यवाण हान्ने कवि तथा देश र जनताको सुखको कामना गर्ने कविका रूपमा व्यक्त गरेका छन् ।

अमरकुमार प्रधानले शेषराज शिवाकोटीद्वारा सम्पादित **सिर्जना र साधनाका दोभान मोहन दुवाल** (२०५८) नामको कृतिमा सङ्कलित "मोहन दुवालको मानवीय संवेदनाहरू" शीर्षकको आफ्नो लेखमा छोटो मीठो गद्य कविता लेख्ने कविका रूपमा दुवालको चर्चा गरेका छन् । उनले दुवाललाई यथार्थवादी, आशावादी, मानवतावादी र जीवनलाई संघर्षमय देख्ने कुशल कविका रूपमा व्यक्त गरेका छन् ।

मात्रिका पोखरेलले शेषराज शिवाकोटीद्वारा सम्पादित **सिर्जना र साधनाका दोभान मोहन दुवाल** (२०५८) नामको कृतिमा सङ्कलित "शरद बनेपा : हिजो र आज" शीर्षकको लेखमा दुवालका कवितामा नेपाली जीवनका धेरै पाटाहरू अभिव्यक्त भएका कुराहरू औँल्याएका छन् । उनले समाजमा घटेका होची-अर्घेलीहरू, शोषण, दमन र उत्पीडनहरू दुवालका बहुसङ्ख्यक कविताका विषयहरू भएको कुरा व्यक्त गरेका छन् । उनका कविताहरूमा विचारलाई महत्त्व दिइने गरेका कुरा पनि पोखरेलले उल्लेख गरेका छन् ।

रामप्रसाद ज्ञवालीले शेषराज शिवाकोटीद्वारा सम्पादित **सिर्जना र साधनाका दोभान मोहन दुवाल** (२०५८) नामको कृतिमा सङ्कलित “मोहन दुवालका मुक्तकहरू मोहन दुवाल जस्तै छन्” शीर्षकको लेखमा दुवाललाई युगबोध र यथार्थताको अभिव्यक्ति गर्ने, मानवतावादी, धर्तीप्रेमी, प्रगतिशील, आदर्शवादी, विचारप्रधान, परिभाषात्मक, उपदेशात्मक, आक्रमणकारी, प्रहारात्मक, व्यङ्ग्यात्मक, कथ्यका दृष्टिले पूर्ण मुक्तक लेख्ने मुक्तककार हुन् भनी चिनाएका छन् । उनले आफूले बाँचेको जीवन, देखेका दृश्य, सुनेका तथ्य र बुझेका रहस्यलाई आफ्ना मुक्तकहरूमा समावेश गर्ने गरेका कुराहरू यस लेखमा व्यक्त गरेका छन् । समाजविरोधी घातक तत्त्वमाथि आक्रमण र प्रहार गर्ने र देश र जनतालाई बचाउनुपर्ने भाव व्यक्त गरिएका मुक्तक लेख्ने मुक्तककारका रूपमा दुवालका विशेषताहरू भएको कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

ओमवीरसिंह बस्न्यातले शेषराज शिवाकोटीद्वारा सम्पादित **सिर्जना र साधनाका दोभान मोहन दुवाल** (२०५८) नामको लेखहरूको सँगालोमा सङ्कलित “कवि मोहन दुवाललाई काव्यदृष्टिले हेदा” शीर्षकको लेखमा बस्न्यातले दुवाललाई समाजका पीडा, क्रन्दन, दुर्गन्ध, हत्या, कुण्ठा, विद्रोह, घात, प्रतिघात, लुछाचुँडी, यौन विकृति, असन्तोष, स्वार्थ आदिका विरुद्धमा कविता लेखी आफ्ना कविताहरूमा आदर्श समाजको परिकल्पना गर्ने गरेका कुराहरू व्यक्त गरेका छन् ।

हरि मञ्जुश्रीले शेषराज शिवाकोटीद्वारा सम्पादित **सिर्जना र साधनाका दोभान मोहन दुवाल** (२०५८) नामको कृतिमा सङ्कलित “बनेपाको साहित्यिक पर्याय” शीर्षकको लेखमा दुवाललाई विकृति र विसङ्गतिका विरुद्ध तीव्र प्रहार गर्ने समाजका नमिल्दा परिवेश र स्थितिहरूप्रति आक्रोश व्यक्त गर्ने, तथा समाजले मानवीय पक्षलाई महत्त्व दिनुपर्ने कुराहरूको उठान गर्ने कविको रूपमा व्यक्त गरेका छन् ।

आनन्ददेव भट्टले शेषराज शिवाकोटीद्वारा सम्पादित **सिर्जना र साधनाका दोभान मोहन दुवाल** (२०५८) नामको कृतिमा सङ्कलित “मानवीय संवेदनाहरू : एक संक्षिप्त अभिव्यक्ति” शीर्षकको लेखमा दुवालका मानवीय संवेदनाहरू अन्तर्गतका कविताको अध्ययन गरी उक्त सङ्ग्रहका कविताहरूमा कविले आफ्नो हृदयको विशालता देखाउनाका साथै नेपाली समाजमा देखिने कुनै पनि अन्याय, अत्याचार तथा विकृति र विसंगतिका विरुद्ध आफ्ना सशक्त भावना व्यक्त गरेको कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

शेषराज शिवाकोटीले **सिर्जना र साधनाका दोभान मोहन दुवाल** (२०५८) नामको कृतिको भूमिकामा साहित्यकार मोहन दुवालले साहित्यिक स्रष्टा र भाषासेवीका रूपमा काठमाडौंको चार

भन्ज्याङ् सीमा बाहिर बसेर नै वाङ्मय उत्थानको लागि प्रशंसनीय योगदान पुऱ्याएका कुरा उल्लेख गरेका छन् । दुवालका कविताहरूले शोषण, दमन र कुसंस्कारका विरुद्धमा आवाज उठाएका कुराहरू उनले उल्लेख गरेका छन् । उनले दुवालको काव्यात्मक कमजोरीका रूपमा उपमा र अलङ्कारबाट भाव खुलिसकेपछि, पनि त्यसको व्याख्या गर्ने र अभिधाद्वारा त्यसको भाव प्रकट गर्ने प्रवृत्तिलाई औँल्याएका समेत छन् ।

सुवद्रा अधिकारीले **मोहन दुवालका मुक्तकहरूका अध्ययन** (२०६४) शीर्षकको स्नातकोत्तर तहको शोधपत्रमा दुवालका मुक्तकहरूको विश्लेषणात्मक अध्ययन गरेकी छन् । उनले दुवाललाई प्रगतिशील, सामाजिक यथार्थवादी, मानवतावादी, राष्ट्रिय चेत भएका क्रान्तिकारी र समाजवादी मुक्तककारको रूपमा चर्चा गरेकी छन् । उनका मुक्तकहरूमा सामाजिक यथार्थवाद, मानवतावाद, राष्ट्रप्रेम, क्रान्तिकारिता र व्यङ्ग्यात्मकता पाइएको कुरा उल्लेख गरेकी छन् । उनले दुवालका मुक्तकका विषयहरू सामाजिक, राजनीतिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, प्राकृतिक, राष्ट्रिय जस्ता विभिन्न पक्षसँग सम्बन्धित भएको र विविध प्रकारका भाषाशैलीको प्रयोग गरी समाजमा व्याप्त द्वन्द र वर्गीय चरित्रको चित्रणका साथै शासकवर्गप्रति कडा विरोध प्रहार गरेको कुरा व्यक्त गरेकी छन् ।

विष्णुप्रसाद पौडेलले **मोहन दुवालका पाइलै पाइला (जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्व)** (२०६२) मा मोहन दुवालको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको विषयमा गहन अध्ययन गरेका छन् । उनले यस कृतिमा मोहन दुवालको पारिवारिक, भौगोलिक, राजनैतिक र सामाजिक पृष्ठभूमिका बारेमा लेखेका छन् । उनले मोहन दुवाल कविका अतिरिक्त समालोचक, निबन्धकार र सम्पादक समेत रहेको कुरा यस पुस्तकमा व्यक्त गरेका छन् । उनले सामाजिक, साहित्यिक, राजनीतिक, प्राकृतिक र शैक्षिक विषयमा दुवालले कविता लेखेको कुरा उल्लेख गरेका छन् । त्यसरी नै दुवालका गद्य कविताका अलङ्कार, वाक्यढाँचा, शब्द, ध्वनि र पदसङ्गतिमा भएका विचलनले लय उत्पन्न गरेको कुरा पौडेलले व्यक्त गरेका छन् । दुवालका कविताहरूमा विम्ब र प्रतीकहरूको प्रशस्त प्रयोग गरिएका कुराहरू पनि उनले यस पुस्तकमा उल्लेख गरेका छन् ।

महेशप्रसाद कोइरालाले **कवि मोहन दुवालको क्रान्त कविताका अक्षरहरू कविता सङ्ग्रहको अध्ययन** (२०६८) शीर्षकको स्नातकोत्तर तहको शोधपत्रमा मोहन दुवालको क्रान्त कविताका अक्षरहरू सङ्ग्रहको अध्ययन गरेका छन् । उनले कवि मोहन दुवालको यो कविता सङ्ग्रहमा समाजका नकारात्मक पक्षलाई हटाउँदै समाजमा पिछडिएका जाति र समुदायको पक्षमा परिवर्तन हुनुपर्छ भन्ने भाव व्यक्त गरेको कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

प्रशुराम अधिकारीले **मोहन दुवालको सचेतका धुनहरू कविता सङ्ग्रहको कृतिपरक अध्ययन** (२०६८) शीर्षकको स्नातकोत्तर तहको शोधपत्रमा कवि दुवाल प्रगतिशील, प्रकृतिप्रेमी, देशभक्त, सामाजिक यथार्थवादी कवि भएको कुरा उल्लेख गर्दै जीवन र जगतका विविध पक्षलाई कवितामा समेट्ने कविका रूपमा उनलाई चिनाएका छन् । भाषा शैलीमा विविधता, अलङ्कार र बिम्बको प्रयोग, शोषणरहित समाज निर्माणको कामना जस्ता कुराहरू दुवालका काव्यगत विशेषताहरू रहेको कुरा औँल्याएका छन् ।

शिवविक्रम तिमल्सिनाले **मोहन दुवालको मानवीय संवेदनाहरू कविता सङ्ग्रहको अध्ययन** (२०६८) शीर्षकको स्नातकोत्तर तहको शोधपत्रमा नैतिक सन्देश, प्रकृतिप्रेम, देशप्रेम, अन्याय र अत्याचारको विरोध, जातिप्रेम, समसामयिक परिवेशको व्यङ्ग्यका विषयमा कविता लेख्ने कविका रूपमा दुवाललाई लिएका छन् । उनका अनुसार प्रगतिवाद, सामाजिकता, वर्गद्वन्द, व्यङ्ग्य चेतना, स्थानीयताको प्रभाव, प्रकृतिचित्रण, नारी चित्कार, राजनीतिक अस्थिरताप्रति असन्तुष्टि आदि दुवालका काव्यगत विशेषताहरू हुन् ।

खगेन्द्रप्रसाद लुइटेले **मनको मभेरीमा बलिभएका प्रश्नहरू** (२०६८) को पछाडिको कभरपेजमा प्रकाशित **मोहन दुवाल : सिर्जना** शीर्षकको मन्तव्यमा दुवालको उक्त पुस्तकमा भएका कविताहरूले युगीन राजनैतिक, सामाजिक क्षेत्रमा व्याप्त विकृति र विसंगतिको चित्रण गर्दै त्यस्ता दुष्प्रतिप्रति आक्रोशका साथ व्यङ्ग्य प्रहार गरेका कुराहरू औँल्याएका छन् । उनले यस लेखमा अनावश्यक बिम्ब, प्रतीक एवम् भाषिक जटिलता र कृत्रिमता नभएका कारण छन्दमुक्त ढाँचाँमा लेखिएका भए पनि परिष्कृत र परिमार्जित भाषाले लयात्मक र गोयात्मक गुणयुक्त कविता उक्त सङ्ग्रहमा रहेको कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

देवीप्रसाद सुवेदीले **बस्तीमा राख्नुहुँदैन बाघहरू** (२०६८) को पछाडिको कभरपेजमा **कवि दुवालको अग्रगामी सिर्जनाचेत** शीर्षकको मन्तव्यमा कवि दुवालको कविता लेखनको पृष्ठभूमिको रूपमा रहेका राजनैतिक परिवर्तनका पक्षहरूले दुवालका कविता लेखनका विषयवस्तुमा पारेका प्रभावहरूको चर्चा गर्दै दुवालले अभिधात्मक, प्रतीकात्मक, लाक्षणिक र व्यञ्जनात्मक रूपमा आफ्ना विषयवस्तुहरूको प्रस्तुति गर्ने गरेको कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

यसरी विभिन्न लेखक र शोधार्थीहरूले दुवालका कवि व्यक्तित्व र कृतित्वका बारेमा लेख, रचना र अनुसन्धान गरेका भए पनि दुवालको काव्यगत यात्रामा देखा परेका विशिष्टता र परिवर्तनका विषयमा कालक्रमिक अध्ययनमा शोधकार्य र लेखहरू हालसम्म लेखिएको पाइँदैन ।

त्यसैले कालक्रमिक रूपमा विषयगत, शैलीगत र सन्देशगत परिवर्तन समेतलाई केलाउँदै यस विषयमा सिङ्गो अध्ययन गर्ने प्रयास यस शोधमा गरिएको छ ।

१.५ शोधकार्यको औचित्य र महत्त्व

यो शोध साहित्यकार तथा सम्पादक मोहन दुवालको काव्यात्मक यात्रा तथा प्रवृत्तिका विषयमा जानकारी लिन चाहने जिज्ञासु पाठकहरूलाई सामग्री हुनाका साथै सन्दर्भसामग्री स्रोत समेत हुनेछ । उनका कविता तथा काव्यको समग्र विश्लेषण नभएका अवस्थामा उनको लेखन प्रवृत्ति केलाउँदै उनका कविताको समग्र विश्लेषण गरिएको हुनाले यस शोधकार्यको औचित्य महत्त्व र उपयोगिता कुनै पनि काव्य विश्लेषक तथा काव्य विकासको अध्ययन गर्न चाहनेहरूका निम्ति समेत यो शोध उपयोगी हुनेछ ।

१.६ शोधकार्यको सीमाङ्कन

कवि मोहन दुवालको जीवनी व्यक्तित्व र कृतित्वको सामान्य परिचय दिई उनका हालसम्म प्रकाशित एवम् प्रसारित सम्पूर्ण कविताहरूको अध्ययन विश्लेषणमा केन्द्रित रहनु यस शोधपत्रको सीमा रहेको छ ।

१.७ शोध विधि

शोधविधि अन्तर्गत सामग्री सङ्कलन विधि र विश्लेषणका आधार पर्दछन् ।

१.७.१ सामग्री सङ्कलन विधि

प्रस्तुत शोधकार्यका लागि प्राथमिक सामग्रीका रूपमा मोहन दुवालका सम्पूर्ण कविताहरूलाई लिएको छ भने द्वितीयक सामग्रीका रूपमा कविता सिद्धान्तका बारेमा लेखिएका पुस्तकका साथै कवि मोहन दुवालका बारेमा लेखिएका समालोचनात्मक पुस्तक तथा पत्रपत्रिकाहरूमा प्रकाशित लेखहरू पर्दछन् । यी प्राथमिक र द्वितीयक सामग्रीको सङ्कलन पुस्तकालयीय कार्यबाट गरिएको छ ।

१.७.२ विश्लेषणको आधार

यस शोधकार्यमा मोहन दुवालको काव्यकारितालाई ठम्याउनका लागि उनका कविताहरूलाई कविताकै तत्त्वका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । कवि दुवालका कविताहरूको विश्लेषणका लागि यसमा कविताका यी तत्त्वहरू निर्धारण गरिएको छ :

(क) संरचना

(ख) विषयवस्तु

(ग) मूल भाव र सन्देश

(घ) लय

(ङ) विम्ब र अलङ्कार

(च) भाषा शैली

(छ) कथन पद्धति

(ज) उद्देश्य

यिनै तत्त्वका आधारमा यसमा मोहन दुवालका कविताहरूको विश्लेषण गरिएकाले प्रस्तुत शोध कार्य विश्लेषणात्मक किसिमको छ ।

१.८ शोधपत्रको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधपत्रलाई व्यवस्थित एवम् सुसङ्गठित रूप दिनाका लागि आवश्यकता अनुसार शीर्षक र उपशीर्षकमा समेत विभाजन गरी निम्न लिखित पाँच परिच्छेदहरूमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

परिच्छेद एक : शोधपरिचय

परिच्छेद दुई : कविताको सैद्धान्तिक परिचयी चिनारी

परिच्छेद तीन : मोहन दुवालको जीवनी र व्यक्तित्व

परिच्छेद चार : मोहन दुवालको कवितायात्रा तथा प्रवृत्ति

परिच्छेद पाँच : मोहन दुवालका कविता कृतिको विश्लेषण

परिच्छेद छ : सारांश र निष्कर्ष

परिच्छेद दुई

कविताको सैद्धान्तिक चिनारी

२.१ विषय परिचय

कविद्वारा लयात्मक एकलापका कथनपद्धतिको प्रयोग गरी जीवन जगतको वा मानवीय मनका सौन्दर्यपूर्ण भावनाको अभिव्यक्ति गरिएको साहित्यिक विधा नै कविता हो । साहित्यका अन्य विधाहरूसँग थुप्रै कुराहरूमा समानता रहे पनि कविताका आफ्नै केही विशिष्ट पक्षहरू हुन्छन् । यस परिच्छेदमा कविताका त्यस्ता विशिष्ट पक्षहरूको सैद्धान्तिक परिचय प्रस्तुत गरिएको छ । सैद्धान्तिक परिचय प्रस्तुत गर्ने क्रममा विभिन्न विद्वान्हरूले कविताका विषयमा दिएका परिभाषा, कविताका विविध रूप तथा कविताका तत्त्वहरूको विषयमा वर्णन गरिएको छ ।

२.२ कविताको व्युत्पत्तिगत अर्थ र परिभाषा

कविताको व्युत्पत्तिगत अर्थ र परिभाषालाई तल अलग अलग शीर्षकमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

२.२.१ व्युत्पत्तिगत अर्थ

पूर्वीय साहित्यमा काव्य र कवितालाई समान अर्थमा लिइन्छ । 'कवि' शब्दमा 'य' (यत्) प्रत्यय लागेर 'काव्य' बनेको हो भने 'कवि' शब्दमा 'त' (तल्) र 'आ' (टाप्) प्रत्यय लागेर 'कविता' शब्द बनेको पाइन्छ (भण्डारी र पौडेल, २०६२ : १) । यसरी पूर्वीय साहित्यमा कविता भन्नाले कविद्वारा रचित रचना भन्ने कुरा बुझिन्छ ।

काव्य वा कविताको समानान्तर अर्थमा पाश्चात्य जगतमा प्रयोग हुने पोइट्री (Poetry) शब्दको व्युत्पत्तिलाई अध्ययन गर्दा ग्रीसेली भाषाको पोइटेस (Poetes) बाट विकसित शब्द पोइट (Poet) बाट उक्त शब्द बनेको देखिन्छ । यसरी पाश्चात्य साहित्यमा पनि कविताको अर्थ कविद्वारा सिर्जना गरिएको रचना हो भन्ने नै देखिन्छ ।

२.२.२ कविताको परिभाषा

शब्द प्रयोगमा विशिष्टता उत्पन्न गर्दै लयात्मक रूपमा रचना गरिएका रचनाहरू नै कविताहरू हुन् । पद्य जस्ता कवितामा प्रयुक्त छन्दले कवितालाई अन्य विधाभन्दा अलग गरेको हुन्छ भने मुक्त छन्द (गद्य) मा लेखिएका कवितामा प्राप्त अन्तरलयका कारणले यो साहित्यका अन्य

विधावाट भिन्न हुन पुगेको हुन्छ । कवितामा प्रयुक्त यिनै अन्तरलय तथा त्यसको भावलाई आधार मानेर कविताका विषयमा परिभाषाहरू दिइएका पाइन्छन् ।

कविताको परिभाषा दिने क्रममा विभिन्न विद्वान्हरूले कविताका विभिन्न पक्षलाई महत्त्व दिएका हुनाले ती विद्वान्हरूले दिएका कविताका परिभाषाहरूमा केही भिन्नता पाइन्छ । काव्यका सम्बन्धमा पूर्वीय विद्वान्हरूका मतभिन्नताको आधारलाई हेर्दा काव्यमा पाइने रीति, अलङ्कार, ध्वनि जस्ता कुराहरूमा दिइएको महत्त्व नै प्रमुख रूपमा रहेको देखिन्छ । पश्चिमका विद्वान्हरूले पनि कविता लेखनका क्रममा देखिएका विभिन्न वाद र सिद्धान्तमा आधारित भएर कविताको परिभाषा दिएको हुनाले तिनका परिभाषामा पनि केही मतभिन्नता देखा पर्दछ ।

काव्यको परिभाषा गर्ने पूर्वीय विद्वान्हरूमा भरतमुनि, भामह, दण्डी, रूद्रट, वामन, मम्मट, कुन्तक, आनन्दबर्द्धन, राजशेखर, क्षेमेन्द्र, विश्वनाथ जगन्नाथ जस्ता साहित्यकारहरूको नाम अग्र पङ्क्तिमा आउँछ । यी विद्वान्हरूका काव्यका आत्मा सम्बन्धी धारणामा विभेद रहेकाले रीतिवाद, ध्वनिवाद, अलङ्कारवाद, वक्रोक्तिवाद, औचित्यवाद जस्ता वादहरूको जन्म समेत भएको देखिन्छ । यी भिन्न-भिन्न वादमा विश्वास गर्ने विद्वान्हरूले काव्यका सम्बन्धमा दिएका परिभाषाहरू पनि आ-आफ्नै सैद्धान्तिक विश्वासलाई समर्थन गर्ने गरी विविध प्रकारका रहेका देखिन्छन् ।

भरतमुनिले 'गुढ शब्दार्थहीन, कोमल र ललित पदविन्यासयुक्त सुबोध सङ्गीतात्मक र रसात्मक सन्धियुक्त रचना नै काव्य हो' भनी कविताको परिभाषा गरेका छन् (भण्डारी र पौडेल, २०६२ : ३-४) । यस्तै रसवादी विद्वान् भरतमुनिले कवितालाई रसयुक्त हुनुपर्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् । अलङ्कारवादी विद्वान् भामहले काव्यको परिभाषा दिने सन्दर्भमा अलङ्कारलाई नै महत्त्व दिएका देखिन्छन् । भामहले 'शब्द र अर्थको मेल वा संयुक्तता नै काव्य हो' भनी काव्यमा आलङ्कारिक शब्दको महत्त्व खोजेका छन् । अर्का पूर्वीय काव्यशास्त्री वामनले भने रीतिलाई कविताको केन्द्रीय पक्ष मान्दै 'विशिष्ट पदरचना नै रीति हो र दोषहरूलाई त्यागी गुणहरूलाई मात्र ग्रहण गरिएको अलङ्कारयुक्त विशेष रीति नै काव्यको आत्मा हो' भनी कविताको परिभाषा गरेका छन् । उनका अनुसार रीतियुक्त लेख मात्र कविता हो र रीति हुनाका निमित्त शब्द प्रयोगमा विशिष्टता हुनुपर्छ । यस प्रकार कविताको बाह्य पक्षलाई प्रमुख स्थान दिएर वामनले कविताको परिभाषा गरेका छन् । कवितामा घुमाउरो किसिमले भावहरू अभिव्यक्त भएको हुन्छ भन्ने मान्यता राख्ने अर्का पूर्वीय विद्वान् कुन्तकले 'वक्रोक्ति वा घुमाउरो किसिमको भनाइ नै काव्यको आत्मा हो' भनी कविताको परिभाषा गरेका छन् । काव्यमा आन्तरिक पक्षलाई महत्त्व दिने पूर्वीय साहित्यका विद्वान्हरूमा आनन्दबर्द्धन पनि महत्त्वपूर्ण मानिन्छन् । उनले कविताको भावलाई व्यञ्जनार्थ मानी

व्यञ्जना अभिव्यक्त गर्ने रचनालाई काव्य मानेका देखिन्छन् । उनका अनुसार 'वाच्यार्थ तथा लक्ष्यार्थदेखि भिन्न व्यञ्जनार्थ नै काव्यको आत्मा हो, अर्थात् काव्यको आत्मा ध्वनि हो ।'

यसरी पूर्वीय काव्यशास्त्रका विद्वान्हरूले आ-आफ्ना शास्त्रीय मान्यता र सम्प्रदाय अनुसार कसैले आन्तरिक पक्षहरूलाई विशेष महत्त्व दिएर काव्य वा कविताको परिभाषा गरेका छन् भने कसैले बाह्य, आलङ्कारिक वा विशिष्ट किसिमको शब्दप्रयोगका आधारमा अन्य विधाभन्दा कविता अलग हुन्छ भन्ने मान्यता राखेका छन् ।

पूर्वीय साहित्यको विकासकै समकक्षी मानिने पाश्चात्य जगतमा साहित्यलाई हेर्ने दृष्टिकोणमा केही भिन्नता रहेको देखिन्छ । ग्रीसेली दार्शनिक प्लेटो जस्ता विद्वान्ले नीतिगत साहित्यलाई मात्र मान्यता दिएको पाइन्छ भने उनका चेला एरिस्टोटलले साहित्यका विषयमा केही उदार बनेर परिभाषा गर्ने प्रयास गरेका छन् । उनले 'भाषाका माध्यमले अनुकरण गरिने कलाको आदर्शरूप नै कविता हो' भनी दिएको परिभाषालाई शास्त्रीय परिभाषाको रूपमा लिई त्यसपछिका सयौँबर्षसम्म यसलाई कविताको आधार मानिएको पाइन्छ । पछि पुनर्जागरणको परिणाम स्वरूप साहित्यमा क्रमशः स्वच्छन्दतावाद तथा यथार्थवादको जन्म भई काव्यात्मक विकास हुँदै गएको देखिन्छ । यी विविध वाद र सिद्धान्तमा आधारित भएर ती विद्वान्हरूले साहित्यको परिभाषा पनि विभिन्न किसिमले नै दिएका देखिन्छन् ।

पाश्चात्य साहित्यमा देखिएको नवपरिष्कारवादी धाराका कविहरूले कविताको शास्त्रीय रूपलाई नै केही परिमार्जन गरी अनुकरण गरेको देखिन्छ । नवपरिष्कारवादी कवि जोन ड्राइडेनले 'आत्मालाई प्रभावित पार्ने र भावनालाई जाग्रित पार्ने राम्रो अनुकरण नै कविता हो' भनी यसको परिभाषा गरेका छन् । कविता लेखनमा स्वच्छन्दतावादको सुरुआत गरी परम्परागत कविता लेखन परिपाटीमा परिवर्तन गर्ने पहिलो विद्वान् वर्डस्वर्थले 'शान्तिका क्षणमा संस्मरण गरिने तात्कालीन सबल तथा सशक्त मनोवेगको स्वस्फूर्त उच्छलन वा स्वच्छन्द प्रवाह नै कविता हो' भनी कविताको परिभाषा गरेका छन् । पश्चिमकै समाजवादी समालोचक मेथ्यु आर्नल्डले भने 'कविता जीवनको समालोचना हो' भन्दै कविताले सामाजिक पक्ष र जीवनको वास्तविकताको चित्रण गर्नुपर्ने कुरा औँल्याएका छन् ।

नेपाली साहित्यको विकास संस्कृत तथा ग्रीसेली साहित्यको विकास भएको हजारौँ वर्षपछि भएको हुनाले यी दुवै (पूर्वीय र पश्चिमी) साहित्यका प्रभावहरू नेपाली साहित्यमा देखिएका छन् । कविता लेखनको आरम्भमा संस्कृत साहित्यको बढी प्रभाव देखिएको नेपाली कविता लेखनमा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको उदयसँगै पश्चिमी कविता सिद्धान्तको प्रभाव परेको देखिन्छ । यी विभिन्न

विचारहरूलाई लिएर नेपाली साहित्यकार र साहित्यिक विश्लेषकहरूले कविता र काव्यको परिभाषा गरेका छन् । पूर्वीय सिद्धान्तको नजिक रहेर परिभाषा गर्ने पारसमणि प्रधानले 'कवि कविता होस्, कविता कवि होस्, कविता तब पो हुन्छ । शब्द थुपारिकन के हुन्छ, भाव भए पो हुन्छ ।' भनी कविताको परिभाषा गरेका छन् ।

नेपालमा पाश्चात्य स्वच्छन्दतावादी लेखनबाट प्रभावित भएर कविता लेख्ने लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले 'कविले चराजस्तै बोल्नुपर्ने, हृदयले हृदयलाई बोलाउनुपर्ने, शैलीका निमित्त लेख्न नहुने, फेला परे अनुसारका भिल्काभिल्की लेख्नुपर्ने, परिष्कार गर्न पट्टि लाग्न नहुने, सचेत अनुकरणबाट सौन्दर्य निकाल्न नहुने' भन्दै कविताको परिभाषा गरेका छन् ।

नेपाली साहित्ययात्राका समसामयिक धारामा कविता लेख्ने यस शोधका शोधनायक कवि दुवालले कवितालाई यी परिभाषाहरूभन्दा भिन्न ढङ्गले परिभाषित गरेका छन् । उनले **मनको मभ्केरीमा बलिभएका प्रश्नहरू** कविता सङ्ग्रहभित्र 'कविता भाटगिरी गर्नेहरूका मन्त्र कहिल्यै हुन सक्तैन । स्वभिमानी आवाज पो हुन्- कविता । अँध्यारोका विरुद्ध उज्यालो रोज्नेहरूका आवाजहरू हुन् - कविता' भन्दै सामाजिक पक्षको प्रस्तुति गर्ने विधाको रूपमा कवितालाई लिएका देखिन्छन् ।

यसरी नीति चेतना, भावनको प्रस्तुति, आलङ्कारिक प्रयोग, सामाजिक पक्ष, अन्तरनीहित ध्वनि आदिलाई कविताको केन्द्रीय पक्ष मान्ने विभिन्न सैद्धान्तिक विश्वासका आधारमा यसको परिभाषा गरिएको पाइन्छ । कविताका यी विविध पक्षलाई हेर्दा 'कविताका निमित्त आवश्यक पर्ने संरचना, लय, दृष्टिबिन्दु, विषयवस्तु, भाव, विचार, विम्ब अलङ्कार जस्ता तत्त्वहरूको सन्तुलित प्रयोग गरी रचित विधा नै कविताको रूपमा लिनु उपयुक्त देखिन्छ ।'

२.३ कविताका भेद/रूप

आकारप्रकारका दृष्टिले केही हरफमा सीमित कवितादेखि महाभारत जस्ता भन्डै एक लाख श्लोक भएका आर्ष महाकाव्य समेतलाई कविताका रूपहरू भनी वर्गीकरण गर्न सकिने हुन्छ । यसरी कविताको विषयवस्तुले ओगटेका क्षेत्रहरू, प्रस्तुति शैली र आकारका आधारमा कवितालाई लघुतम रूप, लघुरूप, मध्यमरूप र बृहत् रूप गरी चार भागमा बाँडेर हेर्न सकिन्छ । कविताका यी विभिन्न रूपहरूको परिचय यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ :-

२.३.१ लघुतम रूप

कविताको सबभन्दा सानो रूपलाई मुक्तकको रूपमा लिइन्छ । कविताका लघुतम रूपका एक श्लोक वा एक अनुच्छेदसम्मका हुने हुन्छन् । यस्ता मुक्तकहरू दुई हरफ वा चार हरफका हुने हुन्छन् । मुक्तकका अतिरिक्त मुक्त वा गद्यलयमा आधारित लघुतम रूपका गद्य कवितामा लोकपद्य, गीत गजल, स्तुति, सूक्ति जस्ता कविताका रूपहरू पनि पर्दछन् । कविताको यो रूप आकारका दृष्टिले छोटो भए पनि स्वयंमा पूर्ण, स्पष्ट र छरिता हुन्छन् ।

२.३.२ लघुरूप

मुक्तक कविताभन्दा अलि विस्तृत आकारका कवितालाई कविताको लघुरूपको रूपमा लिइन्छ । सामान्यतया यस प्रकारका कवितामा फूटकर कविताहरू पर्ने हुन्छन् । यस्ता कविताहरू पद्यात्मक वा गद्यात्मक दुवै रूपमा प्राप्त हुन्छन् । यस प्रकारका कवितामा केन्द्रीय कथ्य वा मूल भावको आरम्भ, मध्य र अन्त्यका अवस्थाहरू पनि विद्यमान हुन सक्छन् । सामान्यतया एउटा विषयवस्तुमा आधारित र न्यून वा शून्य कथानक भएका कविताहरू यस प्रकारका कविता अन्तर्गत लिइने हुन्छ । यस्ता कविताहरू ५-१० हरफदेखि २-३ सय हरफसम्मका कविताहरू हुने हुन्छन् ।

२.३.३ मध्यम वा मभौला रूप वा खण्डकाव्य

मध्यम वा मभौला आकारका कविताको रूपमा खण्डकाव्यलाई लिइने हुन्छ । यसका हरफ वा शब्दगत लमाइका कारणले भन्दा पनि कवितामा प्रयोग गरिएका विषयवस्तु र कथानकका कारणले कविताको लघुरूप भन्दा यो भिन्न हुन्छ । 'यसमा आख्यान लगभग अनिवार्य हुन्छ तर बद्ध वा मुक्त लयमा उनिएका एकान्वितपूर्ण श्लोक वा अनुच्छेद भएमा स्पष्ट आख्यान नभए पनि कविताले मध्यम वा मभौला रूप प्राप्त गर्न सक्छ ।' यसरी भिनो मसिनो वा पातलो रूपमा भए पनि मभौला आकारका कवितामा आख्यान तत्त्व विद्यमान हुने हुन्छ । आख्यानविकल्पी मभौला आकारका कविताको उदाहरणको रूपमा लेखनाथ पौड्यालको ऋतुविचारलाई लिन सकिन्छ, भने देवकोटाको मुनामदनलाई आख्यानयुक्त मभौला कविताको उदाहरणको रूपमा लिन सकिन्छ ।

२.३.४ कविताको बृहत् रूप वा महाकाव्य

कविताको सबभन्दा लामो वा विस्तृत रूप वा एकाइलाई कविताको बृहत् रूप भनिन्छ, र कविताको यो रूप नै महाकाव्य हो । आख्यान र कविताका अन्य तत्त्व (अलङ्कार, रस आदि) को

प्रयोग यसमा अनिवार्य मानिन्छ । महाकाव्यमा सर्गविधान वा सर्ग योजना पनि अनिवार्य मानिन्छ । महाकाव्यलाई पनि देवकोटाको शाकुन्तल जस्ता ललित महाकाव्य र वाल्मीकीको रामायण जस्ता आर्ष महाकाव्य गरी दुई भेद गरेर हेर्ने गरिएको पाइन्छ ।

२.४ कविताका तत्त्वहरू

कविता हुनाका निम्ति आवश्यक पर्ने भाषिक, साहित्यिक वा काव्यिक तत्त्वहरू नै कविताका तत्त्वहरू हुन् । रीति, गुण, अलङ्कार जस्ता तत्त्वहरूलाई बाह्य तत्त्व तथा रस, भाव, कला आदिलाई कविताका आन्तरिक तत्त्व भनी वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । यसरी कविताका मुख्य तत्त्वहरूमा संरचना, विषयवस्तु, भाव, लय, विम्ब, विचार, भाषाशैली, कथन पद्धति, उद्देश्य आदि पर्दछन् । कविताका यी तत्त्वहरूको संक्षिप्त परिचय तल प्रस्तुत गरिएको छ :

२.४.१ संरचना

कविता बनोटको ढाँचालाई नै कविताको संरचना भनिन्छ । कविताका संरचनालाई बाह्य र आन्तरिक गरी दुई भागमा बाँडेर हेर्न सकिने हुन्छ । बाह्य संरचनामा कविताका हरफ, पाउ, लयविधान, शब्दप्रयोग आदि पर्दछन् । आन्तरिक संरचनामा भने कविताको केन्द्रीय कथको उठान, विकास र परिणति जस्ता बुनोटका कुराहरू पर्ने हुन्छन् । कविताका 'बुनोटहरू वृत्ताकार, चक्रात्मक, नागवेलीदार र खण्डीय तथा स्वतन्त्र साहचर्यात्मक समेत हुने ठानिन्छ' (त्रिपाठी र अन्य, २०४६ : १८) । यसरी उदाहरण, तर्क, वर्णन जस्ता कुराबाट विषयवस्तुको उठान गरी अनुच्छेद वा सिङ्गै कविताको अन्त्यमा केन्द्रीय भावको उद्घाटन गरी कतिपय कविता लेखिएका हुन्छन् । कतिपय कवितामा भने पहिलो हरफदेखि नै मूल विषयको उल्लेख गर्दै त्यसको वर्णन, व्याख्या, त्यसप्रतिको कविको अनुभूति, तर्क, उदाहरण आदि पछिल्ला हरफहरूमा उल्लेख गरिएको हुन्छ । कविता लेखनका यी पक्षहरू नै आन्तरिक संरचना हुन् । यसरी कविता लेखनको बुनोटको रूपमा रहेको आन्तरिक संरचना पनि कविताको एक महत्त्वपूर्ण तत्त्व हो ।

२.४.२ विषयवस्तु

कविताको निम्ति चयन गरिएको भावभूमि नै कविताको विषयवस्तु हो । कविले जीवन जगतको मानवीय स्वभाव, प्रकृति, धर्म, संस्कार र आफ्ना अनुभवहरूलाई कविताको शीर्षक बनाएर काव्य वा कविताको रचना गर्दछ । यिनै कविता सिर्जना गरिएका विषय वा सन्दर्भहरू नै कविताका

विषयवस्तु हुन् । यसरी सामाजिक पक्ष, राजनीतिक पक्ष, कुनै विषय वा दर्शन सम्बन्धी कविको दृष्टिकोण एवम् अनुभूति, भूगोल, प्रकृति आदि कविताका विषयवस्तुहरू हुन् ।

२.४.३ भाव

भावलाई कविताको केन्द्रीय पक्षको रूपमा लिनुपर्ने हुन्छ । पाठकले कविताबाट भल्कने भावलाई नै केन्द्रमा राखेर कविता पढ्ने हुन्छन् । यसरी कविताका सूक्ष्म रूपमा प्रस्तुत गरिएका केन्द्रीय कथ्य, भाव वा विचार नै कविताको केन्द्रमा रहने हुनाले भावविधानको कवितामा विशेष स्थान रहेको देखिन्छ । यही भावलाई भल्काउनका निम्ति कवितामा अलङ्कार, बिम्ब जस्ता कुराहरूलाई विशिष्ट संरचनामा उनेर कविताको निर्माण गरिएको हुन्छ ।

२.४.४ लय

कविता लेखनका अनिवार्य तत्त्वहरू मध्ये लय पनि एक हो । कवितामा उपलब्ध लयात्मकता तथा साङ्गीतिकता नै कविताको लय हो । छन्दोबद्ध कवितामा प्रयोग गरिएका छन्दहरू कविताका लय निर्माण गर्ने हुन्छन् । मुक्त छन्दका कवितामा छन्दोबद्ध कविताका भैं लय नभए पनि एकप्रकारको अन्तर्लय भने रहेकै हुन्छ । मुक्त छन्दका लयात्मकता कवितामा उपलब्ध हुने अलङ्कारको प्रयोग, वाक्यांश संरचना, स्वर प्रवाह र अडान तथा कवितामा प्रयुक्त विभिन्न चरणहरूबाट सिर्जना गरिने हुन्छन् ।

२.४.५ बिम्ब र अलङ्कार

कवितामा विभिन्न उपमानहरूको प्रयोगबाट अलङ्कारको निर्माण भएको हुन्छ । त्यसका साथै कुनै ध्वनि वा अक्षरको पुनः प्रयोगबाट पनि अलङ्कारहरूको निर्माण हुन पुगेको हुन्छ । त्यस्ता अलङ्कारहरूमा अनुप्रास, यमक, श्लेष जस्ता शब्दालङ्कार तथा उपमा, रूपक, दृष्टान्त, समासोक्ति अतिशयोक्ति आदि अर्थालङ्कारहरू रहेका हुन्छन् । अलङ्कारहरू कवितालाई शोभा प्रदान गर्न आउने बाह्य पक्षसँग सम्बन्धित कविताका तत्त्वहरू हुन् । अर्थालङ्कारमा प्रयोग हुने उपमानको रूपमा पनि प्रकृतिसम्बन्धी कुराहरू, मानव निर्मित कुराहरू, तथा धर्म संस्कृतिसँग सम्बन्धित कुराहरू पनि उल्लेख गरिएका हुन्छन् ।

कवितामा व्यक्त भाव-विचारलाई प्रभावकारी बनाउनका निम्ति सम्बन्धित भाव विचार सँगसँगै छाँया जस्तो भई आउने तत्त्व नै कविताका बिम्ब हुन् । जीवन जगतका विविध स्रोतबाट

टिपिएका बिम्ब वा उपमानको प्रयोग कवितामा गरिएको हुन्छ र तिनले कविताका गहना वा अलङ्कारको भूमिका खेली कविताको मूल भावलाई प्रभावकारी तुल्याउँछन् । प्रकृतिमा पाइने बोटविरूवा, चराचुरूङ्गी तथा अन्य जीवजन्तुहरूलाई बिम्बका रूपमा प्रयोग गर्न सकिने हुन्छन् । त्यसरी नै मानव निर्मित कुराहरू तथा सांस्कृतिक पक्षहरूबाट पनि बिम्बको निर्माण गर्न सकिने हुन्छ । वास्तवमा 'अर्थालङ्कारहरू बिम्बविधानकै उपक्रम हुन्' (त्रिपाठी र अन्य : २१) ।

२.४.६ भाषाशैली

समग्र साहित्य एक भाषिक कला भएकाले भाषाशैली पनि कविताको एक आधारभूत तत्त्व हुने हुन्छ । कवितामा व्यक्त गर्नुपर्ने मुख्य विषयवस्तु वा भाव-विचारलाई व्यक्त गर्न सबभन्दा उपयुक्त देखिने वर्ण, शब्द, शब्दावली, वाक्य र अनुच्छेद प्रयोगको चयन कौशल नै कविताको भाषाशैली हो । कविताका भाषाशैलीमा अभिधात्मक भन्दा लाक्षणिक वा व्यञ्जनात्मक प्रस्तुतिको बाहुल्यता पाइन्छ । कवितामा प्रयोग हुने लक्षणा र व्यञ्जनाले यसको भाषाशैलीलाई रागात्मक र सौन्दर्यपूर्ण बनाउने हुन्छ ।

२.४.७ कथन पद्धति

कवितालाई प्रस्तुत गर्ने क्रममा कविले **म** वा **हामी** जस्ता कुरालाई केन्द्रमा राखेर प्रस्तुत गर्ने हुनसक्छ । यस प्रकारको कथनपद्धति प्रथम पुरुषात्मक कथन पद्धति हो । कविले कहिलेकाहीं पाठक (तँ **तिमी**, **तपाईँ** आदि) लाई केन्द्रमा राखेर पनि कविता लेख्न सक्छन् । यस प्रकारको कथन पद्धति द्वितीय पुरुषीय कथन पद्धति हो । कविताका भावहरूको प्रकटीकरण गर्ने सन्दर्भमा तृतीय पुरुषको पनि प्रयोग गर्न सकिने हुन्छ । यसरी कविताका कथन पद्धतिहरू प्रथम पुरुष, द्वितीय पुरुष वा तृतीय पुरुषमध्ये कुनै एक हुन सक्छ ।

२.४.८ उद्देश्य

पाठकले कविता पढेर प्राप्त गर्ने सन्देशमूलक वैचारिक ज्ञान नै कविताको उद्देश्य हो । मनोरञ्जनका माध्यमले सारा उद्देश्य स्थापित गरेर नयाँ जीवन, नयाँ बाटो र नयाँ मोड दिनु कविताको उद्देश्य हुने गर्छ । यसरी कविताका उद्देश्यहरू अन्तर्गत वर्गीय उत्थान गर्नु, व्यक्तिगत अनुभूतिको अभिव्यक्ति गर्नु, नीतिचेतनाको प्रवाह गरी आदर्श समाजको स्थापना र प्रवर्द्धनमा सहयोग गर्नु जस्ता कुराहरू पर्ने हुन्छन् । त्यसैले उद्देश्य पनि कविताको एक तत्त्व हो ।

२.५ निष्कर्ष

भाव वा विचार सहितको विशिष्ट संरचनामा उनीएको साहित्यिक विधाको रूपमा कविताका विभिन्न रूपहरू पाइन्छन् । छोटोमा दुई चार हरफदेखि लामोमा लाखौं श्लोकसम्मका कविताहरू रचना गरिएका पाइन्छन् । कवितामा पाइने केही तत्त्वहरू साहित्यका अन्य विधामा नपाइने हुनाले कविता ती विधाहरू भन्दा भिन्न हुन पुगेको देखिन्छ । कवितामा पाइने तत्त्वहरूको खोजी गर्दा यसमा संरचना, विषयवस्तु, लय, भाव (विचार), विम्ब, अलङ्कार, भाषा शैली, कथन पद्धति, उद्देश्य आदि तत्त्वहरू रहेको कुरा थाहा हुन्छ । कविताको विश्लेषण गर्ने क्रममा यिनै तत्त्वहरूका आधारमा विश्लेषण गरिने हुन्छ ।

परिच्छेद तीन

मोहन दुवालको जीवनी र व्यक्तित्व

३.१ विषय परिचय

मोहन दुवाल नेपाली साहित्यमा कविता र निबन्ध विधाको रचना गर्ने स्रष्टा हुन् । उनले कविता विधाको रचनामा गहकिलो योगदान पुर्याएका छन् । नेपाली साहित्यका क्षेत्रमा कविका रूपमा आफ्नो परिचय बनाइसकेका दुवालको जीवनी र व्यक्तित्वका विभिन्न पक्षका बारेमा यस परिच्छेदमा चर्चा गरिएको छ । त्यस क्रममा उनको जन्ममिति, जन्मस्थान, शिक्षादीक्षा, प्रकाशित कविता कृति, पुरस्कार तथा सम्मान आदिको विषयमा सामान्य जानकारी प्रदान गरिएको छ ।

३.२ जन्म र जन्मस्थान

मोहन दुवालको जन्म वि.सं. २००६ ज्येष्ठ २१ गतेका दिन हालको बनेपा नगरपालिका वडा नं. ७, भोलाखाटोल, काभ्रेमा पिता गणेश बहादुर र माता खिलकुमारीका एघार सन्तानमध्ये दसौँ सन्तानका रूपमा भएको हो । मोहन दुवाल मातापिताका सात जना छोराहरू मध्ये कान्छा हुन् (शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी) ।

३.३ शिक्षादीक्षा

मोहन दुवालका पिता गणेशबहादुर दुवालले औपचारिक रूपमा शिक्षा ग्रहण नगरे पनि अनौपचारिक शिक्षा भने ग्रहण गरेका थिए । उनले आफ्ना छोराहरूलाई व्यावहारिक शिक्षा, नैतिक शिक्षाका साथै औपचारिक शिक्षाका लागि पनि सक्दो प्रयास गरेका थिए । आदर्शवान् पिता र शिक्षित दाजु भएकाले मोहन दुवालले पाँच वर्ष पूरा गर्दासम्ममा माहिला दाजु हरिप्रसाद दुवालबाट घरमै नेपाली वर्णमालाको अक्षरारम्भ गर्न थाले । उनले वि.सं. २०१३ देखि बनेपा स्थित हालको श्री आजाद उच्च माध्यमिक विद्यालयबाट औपचारिक अध्ययन सुरु गरेका हुन् (शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी) । उनी लगनशील, तीक्ष्ण बुद्धि र पढाइप्रति अभिरुचि पनि भएका कारण गुरुजन र साथीहरूका निकै प्रिय पात्रका रूपमा परिचित थिए (पौडेल, २०६७ : २) । आफ्नो विद्यार्थी जीवन सुरु गरेकै विद्यालयबाट वि.सं. २०२३ मा एस. एल. सी. परीक्षा पनि उत्तीर्ण गरे (शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी) ।

एस. एल. सी. को पढाइपछि उनले तुरुन्तै उच्च शिक्षामा प्रवेश गर्ने अवसर पाएनन् । एस. एल. सी. उत्तीर्ण गरेको १० वर्षपछि वि.सं. २०३२ मा मात्र उनले राजविराजबाट प्राइभेट

परीक्षा दिएर आइ. ए. उत्तीर्ण गरे । त्यसपछि वि.सं. २०३४/३५ मा काठमाडौं स्थित विस्तार क्याम्पसबाट राजनीतिशास्त्र विषयमा स्नातक तह उत्तीर्ण गरे । स्नातकोत्तर तह पढ्ने धोको भएकाले स्नातकोत्तर तहको प्रथम वर्षको परीक्षामा सामेल भए पनि विविध कारणले गर्दा पूरा गर्न नसकी औपचारिक पढाइलाई स्थगित गर्न बाध्य भए (शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी) ।

३.४ बाल्यकालको पारिवारिक स्थिति

पिता गणेशप्रसाद र माता खिलकुमारी दुवालका एघार सन्तानमध्येका दसौं सन्तानका रूपमा जन्मेका दुवालको बाल्यकाल दाजुदिदीहरू र बुबाआमाको मायाप्रेममा बितेको थियो । व्यापारिक पेसामा संलग्न पिता गणेशबहादुरको आर्थिक स्थिति मजबुत नै भए पनि परिवारको सदस्य सङ्ख्यामा भएको क्रमिक वृद्धिका कारण उनको आर्थिक स्थिति केही कमजोर बन्दै गए पनि पिता गणेशबहादुर दुवाल व्यापारी भएकाले परिवारको राम्ररी संरक्षण गरेका थिए (शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी) ।

औपचारिक रूपमा शिक्षा नलिएका भए पनि दुवालका पिता स्वाध्यायनले अङ्ग्रेजी बोल्न र लेख्न सक्ने थिए । साहिँला दाजु कृष्णप्रसाद उनै पिताबाट प्रभावित भएका कारण साहित्य लेखनप्रति अभिरुचि देखाउँथे । त्यही पारिवारिक वातावरण पाएर मोहन दुवालको साहित्यमा अभिरुचि बढेको थियो । उनी छिमेकी केटाकेटीलाई साथी बनाएर बाहिर खेल्न जाँदैनथे । घर परिवारमा कुनै पनि विषयमा छलफल हुँदा गम्भीर भएर चासो राख्थे । 'समाजसेवी तुलसीमेहर श्रेष्ठ पिताका मिलनसार साथी हुनाले बारम्बार घरमा आइरहन्थे भने साहित्यकारहरू सिद्धिचरण श्रेष्ठ, दुर्गालाल श्रेष्ठ आदिलाई घरमा देखेपछि उनलाई थप प्रेरणा मिलेको पाइन्छ' (पौडेल, २०६७ : ५) ।

३.५ दाम्पत्य जीवन

ठैबका दिलबहादुर श्रेष्ठकी १९ वर्षीया छोरी भारती श्रेष्ठसँग २०३५ साल असार ८ गते हिन्दू संस्कार र परम्परा अनुसार विवाह बन्धनमा बाँधिन पुगेका दुवाल विवाहपूर्व नै शिक्षण पेसामा लाग्नुका साथै राजनीति र समाजसेवामा समेत सक्रिय भएका थिए । सिर्जना र संरचना नामका दुई छोरी र सचेत नामका एक छोरा गरी तीन सन्तान का बाबु बनेका दुवालको दाम्पत्य जीवन सुमधुर नै छ । ती तीनै सन्तानको समेत विवाह भई सबैका १-१ छोरी भएका छन् । यसरी छोराछोरीका साथै नातिनीका धनी बनिसक्दा पनि साहित्य साधनामा उनको उत्तिकै जोस र जाँगर देखिन्छ ।

प्रमाणपत्र तहसम्मको अध्ययन गरी शिक्षण पेसामा संलग्न रहेकी भारती श्रेष्ठले पारिवारिक वातावरणलाई सुमधुर बनाउन भरमग्दुर सहयोग गरिरहेकी छन् । श्रीमतीको उचित

रेखदेख र सहयोगका कारण साहित्य र समाजसेवामा दुवाल आज पनि उत्तिकै सक्रिय छन् । जनमत जस्तो अत्यन्त लोकप्रिय र प्रसिद्ध साहित्यिक मासिक पत्रिका निरन्तर प्रकाशन कार्यमा लागेर बसेका दुवालले आफ्नो आजीविकाको आधार यही लेखन र साहित्यिक पत्रकारिताका साथै भारती दुवालको शिक्षण पेसाबाट प्राप्त तलबलाई बनाएका छन् । यसरी मोहन दुवालको दाम्पत्य जीवन सुखमय रूपमा चलेको पाइन्छ ।

३.६ रुचि र स्वभाव

हरेक मानिसका आ-आफ्नै रुचि हुन्छन् । बानी व्यावहार र स्वभाव पनि फरक फरक हुन्छन् । मानिस समाजको सर्वश्रेष्ठ चेतनशील प्राणी भएकाले हरेक कुरामा सामाजिक पृष्ठभूमि र वातावरणमा आधारित हुन्छन् । मोहन दुवालको रुचि र चाहनाको विषयमा भन्नुपर्दा नयाँ-नयाँ किसिमका रचनात्मक कार्यहरू गरेर देखाउने र समाजमा उल्लेख्य योगदान पुऱ्याउने हो । स्वदेशी तथा विदेशी साहित्यकारहरूका साहित्यिक लेखहरू पढ्नु पनि उनको रुचिको क्षेत्र हुन पुगेको देखिन्छ (शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी) । दुवाल साधारण सर्त, पाइन्ट र कोट जस्ता हाल चल्तीमा रहेका साधारण पहिरन मन पराउँछन् । सामान्य नेवारी संस्कारलाई आत्मसात गर्दै साकाहारी र मांसहारी दुवै भोजन ग्रहण गर्छन् (शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी) । मासुका विभिन्न परिकार तथा दाल भात र तरकारीलाई रुचि भएको खाना मान्ने दुवाल लेख्नु, पढ्नु र सामाजिक क्षेत्रमा क्रियाशील हुनु आफ्नो अम्मल ठान्छन् (पौडेल, २०६७ : ४) । समाजमा व्याप्त अन्याय, अत्याचार, विकृति, विसंगति, शोषण, दमनको खुलेर विरोध गर्ने तथा धर्मका नाउँमा हुने गरेका ठगी आडम्बरको विरोध गर्ने गरेता पनि धर्म र संस्कृति बचाउनु पर्ने मान्यता राख्ने दुवाल मान्छेलाई नै ईश्वर सम्झन्छन् र मान्छेको सेवामा रमाउँछन् (पौडेल, २०६७ : ४) ।

यसरी कसैको रीस, डाह र इर्ष्या नगर्ने दुवाल आफूले भोगेका देखेका र अनुभव गरेका कुरामा निरन्तर कलम चलाइरहनुमा नै विशेष रुचि राख्ने स्वभावका देखिन्छन् ।

३.७ भ्रमण

कुनै पनि काम विशेषले अथवा अध्ययन अनुसन्धान वा अवलोकनका निम्ति देश वा विदेशका कुनै पनि भागमा व्यक्तिगत तथा संस्थागत रूपमा घुमफिर गर्ने कार्यलाई भ्रमण भनिन्छ । दुवाल स्वदेश भ्रमणका सम्बन्धमा भापा, इलाम, धरान, विराटनगर, नेपालगञ्ज, गौर, उदयपुर, चितवन, पोखरा, पाल्पा, भैरहवा, लगायतका पूर्व र पश्चिमका विभिन्न ठाउँमा पुगिसकेका छन् ।

वैदेशिक भ्रमणका सन्दर्भमा भने उनले भारत, चीन र कोरियाको भ्रमण गरेका छन् (शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी) ।

३.८ पदक तथा सम्मान

नेपाली साहित्यको समसामयिक धारामा लामो समयदेखि साधनारत मोहन दुवालको साहित्यिक व्यक्तित्व विभिन्न पुरस्कार र सम्मानद्वारा सम्मानित भएको पाइन्छ । उनले पाएका पुरस्कारहरू निम्नानुसार रहेका छन् :-

- (क) वि.सं २०५२ मा सुनकोशी साहित्य प्रतिष्ठाबाट दानमाया प्रतिभा पुरस्कार ।
- (ख) वि.सं २०५२ मा साहित्यिक पत्रकार सङ्घ नेपालबाट व्यथित काव्य पुरस्कार ।
- (ग) वि.सं. २०५३ मा ने.रा.प्र.प्र. बाट साहित्यिक पत्रिकाको उत्कृष्ट सम्पादकका लागि नगद पुरस्कार ।
- (घ) वि.सं. २०५३ मा प्रेस काउन्सिल नेपालबाट नगद पुरस्कार र सम्मान ।
- (ङ) वि.सं. २०५३ चैत्र २९ गते जि.वि.स. काभ्रेबाट नगद पुरस्कार र सम्मान ।
- (च) वि.सं. २०५५ मा साहित्यसन्ध्या नेपालबाट साहित्यसन्ध्या पुरस्कार ।
- (छ) २०५६ सालमा चितवन साहित्य परिषदबाट “मानवीय संवेदनाहरू” का लागि कृष्णकुमारी गुरुङ स्मृति पुरस्कार ।
- (ज) वि.सं. २०६१ भाद्र २३ मा प्रतिभा सम्मान प्रबन्ध गुठी बनेपाबाट बनेपा गौरव सम्मान ।
(मञ्जुश्री, २०६२ : १०)

दुवालले पाएका विभिन्न अभिनन्दनपत्र र सम्मानपत्रको सूची तल प्रस्तुत गरिएको छ :-

- (क) गण्डकी साहित्य संगमबाट आदरपत्र, २०५१
- (ख) स्रष्टा सम्मान समारोह समितिद्वारा अभिनन्दन, २०५३
- (ग) राष्ट्रिय जनसांस्कृतिक मञ्च, नेपालबाट प्रशंसापत्र, २०५३
- (घ) काभ्रे टाइम्स साप्ताहिकबाट प्रशंसापत्र, २०५५
- (ङ) नेपाल राष्ट्रिय शिक्षक सङ्गठन काभ्रे जिल्ला समितिबाट अभिनन्दन, २०५६
- (च) टोखा साप्ताहिक समाज, काठमाडौँबाट अभिनन्दन, २०५६
- (छ) नेपाल पब्लिक क्याम्पस सङ्घद्वारा प्रशंसापत्र, २०५७
- (ज) राजदास वादे श्रेष्ठ स्मृति प्रतिष्ठान, बनेपाबाट अभिनन्दन, २०५७
- (झ) नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठानबाट प्रमाणपत्र, २०५८

- (ब) कुमारी प्रकाशन काठमाडौँबाट अभिनन्दन, २०५८
- (ट) सरस्वती सङ्गीत पाठशाला बनेपाबाट सम्मान, २०५९
- (ठ) सन्ध्या सङ्गम साहित्यिक समूह धुलिखेलबाट उपहार तथा सम्मान, २०५९
- (ड) सनातन कन्यापूजा प्रबन्ध समितिबाट कदरपत्र, २०५९
- (ढ) सयपत्री युवा क्लब जनागाल, काभ्रेबाट प्रशंसापत्र, २०५९
- (ण) काभ्रे बहुमुखी क्याम्पस बनेपा, बुडोलबाट प्रशंसापत्र, २०५९
- (त) नेपाल बुद्धिजीवी परिषद केन्द्रीय कार्यसमितिबाट प्रशंसापत्र, २०६०
- (थ) बनेपा कला परिषदबाट कदरपत्र, २०६०
- (द) जूनकीरी साहित्यिक अभियान काभ्रेबाट सम्मान, २०६०
- (ध) आजाद माध्यमिक विद्यालय स्वर्ण महोत्सव मूल समारोह समितिबाट प्रशंसापत्र, २०६०

(मञ्जुश्री, २०६२ : ११/१२)

३.९ कविता लेखनको प्रेरणा र प्रभाव

हरेक बालकको पहिलो पाठशाला घर परिवार नै हुन्छ । मोहन दुवालको पनि हौसला र प्रेरणा प्रदान गर्ने मूल थलो परिवार नै हो । दुवालले आफ्ना पिता गणेशबहादुर दुवाल लगायत दाजुहरू हरिप्रसाद, कृष्णप्रसाद, देवेन्द्रप्रसाद दुवालबाट प्रेरणा प्राप्त गरी अगाडि बढेको देखिन्छ (कोइराला, २०६८ : २४) । वैवाहिक जीवनभन्दा अगाडि देखि नै सुरु भएको लेखन कार्य विवाह पश्चात् पनि उत्तिकै सक्रिय देखिन्छ । श्रीमती भारती र छोरी सिर्जनाले समेत उनको कविता लेखनमा आवश्यक सहयोग पुऱ्याएको देखिन्छ ।

समाजसेवी तुलसीमेहर श्रेष्ठ, सिद्धिचरण श्रेष्ठ तथा दुर्गालाल श्रेष्ठ जस्ता साहित्यकारहरू उनको घरमा आइरहने हुनाले साहित्यप्रति उनको रुचि बढेको देखिन्छ । (शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी) । पछि उनले विभिन्न स्वदेशी तथा विदेशी साहित्यकारहरूका रचनाको अध्ययन समेत गरेका हुनाले उनमा विभिन्न स्वदेशी तथा विदेशी साहित्यकारहरूको प्रभाव परेको देखिन्छ । उनका 'मनपर्ने स्वदेशी साहित्यकारहरूमा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा, सिद्धिचरण श्रेष्ठ, हृदयचन्द्रसिंह प्रधान, पारिजात, भूपि शेरचन, वासु शशी, चित्तधर हृदय, गिरिराजप्रसाद जोशी, दुर्गालाल श्रेष्ठ आदि हुन् भने विदेशी साहित्यकारहरूमा गोर्की, लुसुन, टैगोर, अर्नेस्ट हेमिङ्वे, प्रेमचन्द्र टाल्सटाय आदि रहेका छन्' (पौडेल, २०६७ : ५) ।

यसरी घर परिवारका सदस्य र केही बाहिरी व्यक्तित्वबाट प्रेरणा ग्रहण गरी साहित्य सिर्जनामा साधनारत व्यक्तित्व मोहन दुवाल हालसम्म पनि नयाँ अनुभव साटासाट गर्न र जानकारी लिन तल्लीन रहेका छन् ।

३.१० अन्य साहित्यिक व्यक्तित्व

मोहन दुवालको कविता लेखन स्कूल जीवनदेखि नै भएको हो । कविता लेखेर विभिन्न स्कूल स्तरीय प्रतियोगिताहरूमा सहभागी भई पुरस्कृत भएका दुवालले सुरुमा शरद बनेपाको नामबाट साहित्य यात्राको सुरुआत गरेका थिए । पछि उनले मोहन दुवालकै नामबाट लेखहरू प्रकाशित गर्दै गए । उनले कविताका अतिरिक्त निबन्ध, मुक्तक र समालोचना विधामा समेत कलम चलाए । यसरी उनी कविका अतिरिक्त निबन्धकार, मुक्तककार र समालोचक र सम्पादकका रूपमा चिनिए । यहाँ उनका यी विभिन्न व्यक्तित्वहरूको बारेमा संक्षिप्त चर्चा गरिएको छ :

३.१०.१ निबन्धकार व्यक्तित्व

आधुनिक नेपाली निबन्धमा हृदयचन्द्रसिंह प्रधानले आरम्भ गरेका सामाजिक यथार्थवादी, प्रगतिवादी धारालाई अगाडि बढाउने निबन्धकारहरू मध्ये मोहन दुवाल पनि एक हुन् । २०३० सालदेखि नै निबन्ध लेखन आरम्भ गरेका दुवालको राजनीतिको अभावमा के साहित्यको सिर्जना सम्भव छ ? शीर्षकको निबन्ध २०३१ सालमा वेदना पत्रिकामा प्रकाशित भएको थियो । उनको पहिलो प्रकाशित निबन्ध यही नै हो । यसरी दुवालको २०३१ सालदेखि सुरु भएको दुवालको औपचारिक निबन्धयात्रा हालसम्म लगातार अगाडि बढिरहेको देखिन्छ । २०४८ सालमा प्रकाशित गर्भका रहस्यहरू नै दुवालको पहिलो निबन्ध सङ्ग्रह हो । समग्रमा दुवालका अन्य विधा भन्दा कविता र निबन्ध नै सबभन्दा सफल विधा हुन् । उनका लगभग आधा दर्जन निबन्धात्मक कृतिहरू प्रकाशित भएका छन् । जीवनी र लेखहरू पनि निबन्धात्मक कृति भएकाले ती कृतिलाई पनि निबन्धको सूचीमा समावेश गरिएको छ । दुवालका हालसम्म प्रकाशित निबन्धात्मक कृतिहरू यस प्रकार रहेका छन् :

- (क) गर्भका रहस्यहरू (२०४८)
- (ख) गरिमामय व्यक्तित्व : केदारनाथ प्रधान (२०५१, जीवनीपरक)
- (ग) क्रमशः सन्दर्भहरू (२०५२)
- (घ) साहित्यिक चिन्तनहरू (२०५२)
- (ङ) प्रतिबिम्बित बिम्बहरू (२०५६)

निबन्ध लेखन कार्यमा दुवाल अहिलेसम्म पनि सक्रिय रहेका छन् ।

३.१०.२ मुक्तककार व्यक्तित्व

मुक्तक कविताको लघु रूप हो । यति हुंदाहुँदै पनि कविता र मुक्तक छुट्टा छुट्टै पहिचान र अस्तित्व बोकेका साहित्यका विधाहरू हुनाले यी दुवै विधालाई छुट्टाछुट्टै चर्चा गरिएको छ ।

भाषाको सानो विधा मार्फत गहिरो भावको अभिव्यक्ति मुक्तकबाट हुनसक्ने हुनाले यो छोटो, छरितो र रसिलो हुन्छ । मोहन दुवालले वि.सं. २०४५ सालदेखि मुक्तक लेख्न थालेका हुन् (पौडेल, २०६७ : १३) । यसरी भन्दा पाँच दशकदेखि कविता लेखनको यात्रा आरम्भ गरेका भए पनि दुई दशकदेखि मात्र मुक्तक लेखनको आरम्भ गरेका मुक्तककार मोहन दुवाल नेपाली साहित्यको मुक्तक विधामा कलम चलाउने एक सशक्त प्रतिभा हुन् । उनका हालसम्म **सिर्जनाका फूलहरू** (२०४६), **संरचनाका मूलहरू** (२०५२) र **संभावनाका मनहरू** (२०५९) नामका तीन ओटा मुक्तक सङ्ग्रहहरू प्रकाशित भएका छन् (शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी) ।

३.१०.३ समालोचक व्यक्तित्व

दुवालले कविता र निबन्धका अतिरिक्त समालोचनाका क्षेत्रमा पनि कलम चलाएका छन् । तार्किक विश्लेषण गर्ने शैलीका कारण सामान्य लेखलाई पनि समालोचनात्मक लेख सरह गहन र मार्मिक बनाउने क्षमता उनमा देखिन्छ । उनको समालोचनात्मक कृतिका रूपमा प्रकाशित पुस्तक **आलोचना र परिचय** (२०४४) हो । तर्कको प्रयोग र सरल अभिव्यक्ति उनका समालोचनात्मक प्रवृत्तिहरू हुन् (पौडेल, २०६७ : १४) । यसरी समालोचकका रूपमा पनि साहित्यकार दुवाल सशक्त नै देखिन्छन् ।

३.१०.४ सम्पादक व्यक्तित्व

दुवाल सम्पादकका रूपमा पनि धेरै नै सफल व्यक्ति हुन् । उनको सम्पादक व्यक्तित्व सबभन्दा सक्रिय रूपमा चलेको देखिन्छ । स्कूल र क्याम्पसका स्मारिकाका अतिरिक्त उनले हालसम्म सम्पादन गरेका नेपाली भाषाका पुस्तक र पत्रिकाहरू यसप्रकार छन् :

- (क) बिगुल (प्रगतिशील सामयिक सङ्कलन) (२०२७ - २०२९)
- (ख) जनमत (विचारप्रधान पाक्षिक)
- (ग) उत्साह (२०४२ - २०४३)
- (घ) अठोट (२०४४)
- (ङ) सङ्गम (२०४८)

- (च) मत/अभिमत (२०५० -२०५४)
- (ज) मनोभावना (२०५४)
- (झ) बनेपाको ऐतिहासिक रूपरेखा (केदारनाथ प्रधान) (२०५६)
- (ञ) कमला (सम्भना) (२०५६)
- (ट) पनौतिको ब्रह्मायणी जात्रा (केदारनाथ प्रधान) (२०५६)
- (ठ) युद्ध -१ (२०५६)
- (ड) युद्ध - २ (२०५७) (सामुहिक सम्पादन)
- (ढ) कन्या (२०५९) (सामुहिक सम्पादन)
- (ण) व्यथित स्मृतिग्रन्थ (२०६०) (सामुहिक सम्पादन)
- (त) केदारनाथ प्रधान (खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल्) (२०६१)
- (थ) बाल साहित्य (२०४९-२०५०)
- (द) कृष्णराम श्रेष्ठ (२०६२)
- (ध) जनमत (२०३९ - हालसम्म)

(मञ्जुश्री, २०६२ : ६/७)

२०३९ सालदेखि प्रकाशन गरिएको विचारप्रधान पत्रिका **जनमतलाई** वि.सं. २०४५ माघदेखि साहित्यिक मासिक पत्रिकाको रूपमा सञ्चालन गर्दै दुवाल त्यसको प्रधान सम्पादक भएर काम गर्दै आएका छन् ।

३.११ लेखनको आरम्भ र प्रकाशनको थालनी

मोहन दुवालले स्कुल जीवनदेखि नै लेखने कार्यको सुरुआत गरेका थिए । विभिन्न प्रतियोगिताहरूमा सहभागी भई पुरस्कृत भएपछि वि.सं. २०२० मा **मेरो सपना** शीर्षकको कविता **नयाँ संसार** पत्रिकामा छपाएपछि दुवाल कविताका क्षेत्रमा देखापरेका हुन् । कविता विधाको उनको पहिलो कृति नेपाल भाषामा लेखिएको कविता सङ्ग्रह **चुलि जा : गु स्वा** हो ।

साहित्य सिर्जनामा नै आत्मसन्तुष्टि अनुभव गरेर साहित्यमा नै लागि रहने एउटा स्रष्टाको नाम मोहन दुवाल हो । उनी साहित्यलाई जीवनको अभिन्न अङ्गको रूपमा लिन्छन् । दुवालका करिब डेढ दर्जन प्रकाशित कृतिहरू मध्ये ९ ओटा कविता सङ्ग्रहहरू रहेका छन् । यसरी उनका थुप्रै पुस्तकाकार कृतिहरू र फूटकर कविताहरू नेपाली साहित्य भण्डारमा छन् ।

३.१२ जीवनी व्यक्तित्व र कविता लेखनबीच अन्तरसम्बन्ध

मोहन दुवालको जीवनावधिलाई हेर्दा उनको जीवन विभिन्न परिस्थिति एवम् परिवेशमा अधि बढिरहेको छ । समाजका विकृति, विसंगति, राजनैतिक अस्थिरता आदिलाई विषय बनाएर साहित्यको क्षेत्रमा दिएको उनको योगदान उल्लेख्य छ । पारिवारिक जिम्मेवारी, सामाजिक दायित्व, राजनीतिक संलग्नता आदि कार्यमा व्यस्त हुँदाहुँदै पनि अधिकांश समय साहित्यमा खर्च गरेका दुवालले साहित्य सिर्जनालाई आत्मतृप्तिको साधन बनाएका छन् । उनका रचना राजनीतिक र सामाजिक पक्षमा आधारित छन् । मिलनसार र फुर्तिला समाजसेवी दुवालका कविता पनि उत्तिकै जोशिला, सशक्त र जीवन्त रहेका छन् ।

साहित्यका विभिन्न विधामा कलम चलाएका दुवालले कविता विधामा नै आफ्नो सफलता पाएका छन् । उनका कविता मुक्तक र गद्य शैलीमा विशेष रूपमा रचिएका छन् । यसरी विद्यालय अवस्थादेखि नै कविताबाट उदाएका दुवाल अहिलेसम्म पनि कविताको क्षेत्रमा रमाएका छन् र समाजमा कवि मोहन दुवालका नामबाट नै बढी परिचित छन् । उनको भाषा सरल, सहज र प्रतीकात्मक तथा बिम्बात्मक छ । साहित्यकै माध्यमबाट देशका विभिन्न ठाउँमा पुगेर आफ्नो साहित्यिक योगदान दिन सक्षम दुवाल विभिन्न परिवेश र परिस्थितिलाई विषयवस्तु बनाउन सफल भएका छन् । आफू सहरको परिवेशमा जन्मिएर हुर्किए पनि आफ्ना कविताका विषयवस्तु ग्रामीण परिवेशबाट लिएका छन् । जीवनको ६ दशक पार गरिसक्ता पनि साहित्य सिर्जनामा उत्तिकै सक्रियता देखाइरहेका दुवाल नयाँ नयाँ विषयवस्तुलाई लिएर सिर्जना गर्न उत्तिकै तल्लीन रहेर अहिलेसम्म साधनारत नै छन् ।

कवि दुवाल सामाजिक दर्शनमा मार्क्सवादलाई आत्मसात गर्छन् (शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी) र साहित्यमा पनि उनको सोही व्यक्तित्व झल्केको पाइन्छ । उनी स्वच्छन्दतावाद, शास्त्रीयतावाद लगायतका विगतमा नेपाल लगायत विश्वका विभिन्न देशमा वर्चस्व कायम गरेका साहित्यिक सिद्धान्तमा भन्दा पनि पछिल्लो समयमा देखिएका समाजवादी यथार्थवादलाई नै कविताको केन्द्र मान्न तयार देखिन्छन् । उनकै शब्दमा “देखेका, भोगेका, सुनेका र स्पर्श गरेका अनुभव र अनुभूतिकै लेखाइ हो ‘साहित्य’ । जीवन हो - साहित्य । जगत हो - साहित्य । यथार्थकै विम्ब र प्रतिविम्ब हो - साहित्य” (मानवीय संवेदनाहरू, पछाडिको कभर पेज) । **मनको मभेरीमा बलिभएका प्रश्नहरू** सङ्ग्रहमा दुवाल कवितालाई यसरी व्यक्त गर्छन् :-

कविता भाटगिरी गर्नेहरूका
मन्त्र कहिल्यै हुन सक्दैन

स्वाभिमानी आवाज पो हुन् – कविता
अँध्यारोका विरूद्ध उज्यालो रोज्नेहरूका
आवाजहरू हुन् – कविता

मलाई लाग्छ, साहसका हरफहरू हुन् – कविता ।

उनको कविताको यो परिभाषालाई आत्मसात गर्दै जीवनका भोगाइ, सामाजिक यथार्थता, राजनैतिक आतङ्कता र अस्थिरतालाई नै उनले आफ्ना कविताका मुख्य विषयवस्तु बनाएका छन् । यसप्रकार सामाजिक यथार्थवादको धरातलमा उभिएर साहित्यको परिचय खोज्ने दुवालको आफ्नो सामाजिक व्यक्तित्व र साहित्य सिर्जनाको बीचमा सही तालमेल मिलेको देखिन्छ । उनका कवितामा उनले खोजेको मानवतावाद र उनको सामाजिक जीवनमा देखिएको विभिन्न सामाजिक सङ्घ संस्थाहरूसँगको आबद्धताका बीचमा समेत समानता रहेको देखिन्छ ।

यसरी आफ्नो साहित्यिक व्यक्तित्व भित्र पनि कविता विधामा फस्टाएर अरूलाई पनि मार्गनिर्देशन गर्ने र हौसला र प्रेरणा प्रदान गर्ने दुवालका संघर्षशील जीवन र कविता लेखनको बीचमा घनिष्ट सम्बन्ध रहेको छ ।

३.१३ निष्कर्ष

वि.सं. २००६ मा काभ्रेको बनेपामा जन्मिएका मोहन दुवालले जीवनको सुरुआतदेखि नै समाजसेवी र साहित्यकारको सम्पर्कमा आउने मौका पाएका थिए । उनको जीवनमा त्यसको राम्रो प्रभाव परेको देखिन्छ । पेसाको हिसाबले पनि उनी समाजका विभिन्न वर्गका मानिसहरूको सम्पर्कमा आएका देखिन्छन् । शिक्षण पेसाका कारणले उनको सम्बन्ध कलिला केटाकेटीका अतिरिक्त तिनका अभिभावकहरूसँग पनि हुनु स्वभाविकै हो । सामाजिक सङ्घसंस्थाप्रतिको आबद्धताका कारणले विभिन्न समाजसेवी र मानवतावादी व्यक्तिहरूसँग उनको सम्पर्क भएको देखिन्छ । आफ्नो मार्क्सवादी राजनीतिक जीवनका कारणले राजनीतिक प्रशिक्षण र सिद्धान्तको अध्ययन पनि उनमा भएको देखिन्छ । त्यसरी नै साहित्यिक पत्रकारिताको पेसाका कारणले विभिन्न साहित्यकारहरू र अन्य समाजका बुद्धिजीवीहरूसँग पनि उनको सम्पर्क रहेको देखिन्छ ।

यसरी उनको जीवन बालबालिका, अभिभावक, समाजसेवी, बुद्धिजीवी, राजनीतिकर्मी, साहित्यकार, र अन्य पत्रकारहरूसँगको सम्पर्कको उपज बनेको छ । समाजका ती विविध प्रकारका व्यक्तित्वको सम्पर्कका कारणले उनको व्यक्तित्व क्रान्तिकारी, परिवर्तनकारी, मानवताको पक्षपाती, साम्यवादी, सामाजिक यथार्थवादी, मार्क्सवादी बनेको देखिन्छ । उनको यो व्यक्तित्व उनको साहित्य

सिर्जनामा पनि प्रतिविम्बित भएको पाइन्छ । त्यसैले सामाजिक यथार्थवादी धरातलमा उभिएर साहित्य सिर्जना गर्नुपर्छ भन्ने उनको धारणा रहेको छ ।

साहित्यका विभिन्न विधामा कलम चलाए पनि उनी कविका रूपमा धेरै परिचित छन् । उनले नेपाली र नेवारी भाषामा कविता लेखेका छन् । उनका कविताहरू सामाजिक र यथार्थवादी छन् । सर्वाहारा वर्गको हितमा हुने परिवर्तनको पक्षमा उनका अधिकांश कविता रचिएका छन् । उनका कविताका केन्द्रमा मान्छे रहेका छन् । मान्छेको उन्नति र प्रगतिका निम्ति मान्छेले सक्दो प्रयास गर्नुपर्छ भन्ने मानवतावादी भावना राख्ने कविका सयौँ कविताहरू छापिइसकेका छन् । उनका फूटकर कविताका ६ र मुक्तकका ३ गरी जम्मा ९ ओटा कविता सङ्ग्रहहरू प्रकाशित भएका छन् भने अन्य थुप्रै कविताहरू विभिन्न पत्रिकाहरूमा प्रकाशित भएका छन् ।

मोहन दुवालले कविताका अतिरिक्त साहित्यका अन्य विधामा पनि कलम चलाएका छन् । यसरी उनी कविका अतिरिक्त निबन्धकार, समालोचक र सम्पादक समेत हुन् । उनको वर्तमानको प्रमुख पेसा नै सम्पादन रहेको देखिन्छ । उनको साहित्यप्रतिको मोहलाई सम्मान गर्दै विभिन्न राष्ट्रिय र स्थानीय पुरस्कारबाट समेत उनलाई सम्मानित गरिएको पाइन्छ । उनको साहित्यिक जीवनको बारेमा थुप्रै लेखकहरूद्वारा पुस्तकाकार रूपमा र फूटकर लेखका रूपमा लेखिएको पाइन्छ । यसरी मोफसलका चर्चित जीवित कविहरू मध्ये मोहन दुवाल पनि एक प्रमुख कवि हुन पुगेका छन् ।

परिच्छेद चार

मोहन दुवालको कविता यात्रा तथा प्रवृत्ति

४.१ विषय प्रवेश

वि.सं. २०२० मा मेरो सपना नामको कविता नयाँ संसार नामक पत्रिकामा प्रकाशित भएपछि मोहन दुवालको कवितायात्राको आरम्भ भएको हो । उनको कविता यात्राको भन्डै आधा शताब्दी लामो अवधिलाई अध्ययन गर्दा विभिन्न कालखण्डमा रचिएका उनका कविता लेखन प्रवृत्तिमा केही भिन्नता देख्न सकिन्छ । त्यस्ता प्रवृत्तिगत भिन्नतालाई आधार मानेर यस परिच्छेदमा दुवालका कवितायात्राको चरण विभाजन गरिएको छ र ती चरणमा प्राप्त काव्यात्मक प्रवृत्तिहरूलाई उल्लेख गरिएको छ :-

दुवालको कवितायात्राको सूक्ष्म अध्ययन गरी उनको काव्यात्मक यात्रामा देखा परेका परिवर्तनहरूका आधारमा उनको कविता यात्रालाई पहिलो चरण, दोस्रो चरण र तेस्रो चरण भनी वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । ती चरणहरू विभाजन गर्ने आधारहरू तथा प्रत्येक चरणमा देखिएका काव्यात्मक विशेषताहरूलाई तलका उपशीर्षकहरूमा विश्लेषण गरिएको छ :

४.२ पहिलो चरण : लेखन र प्रकाशनको प्रारम्भिक चरण (वि.सं. २०२० – २०४७ सम्म)

लेखन र प्रकाशनको प्रारम्भिक चरणको रूपमा रहेको मोहन दुवालको कविता यात्राको पहिलो चरणमा वि.सं. २०२० देखि वि. सं. २०४६ को जनआन्दोलन पूर्वका समयमा विभिन्न पत्रपत्रिकाहरूमा प्रकाशित भएका कविताहरूको बाहुल्यता रहेको **सिर्जनाका फूलहरू** (२०४६) शीर्षकको मुक्तक सङ्ग्रह र **सचेतका धुनहरू** (२०४७) शीर्षकको कविता सङ्ग्रह प्रकाशित भएका छन् ।

दुवालको कविता यात्राको पहिलो चरणलाई अन्य चरणहरूभन्दा भिन्न गराउने उनका काव्यात्मक प्रवृत्तिका रूपमा कवितामा प्रयुक्त विषयवस्तु र भावको प्रस्तुतिलाई लिन सकिन्छ । विषयवस्तुका हिसाबले यो चरणमा राजनीतिक, सामाजिक, वैचारिक आदि प्रकृतिका कविताहरू लेखिएका देखिन्छन् । सङ्ख्यात्मक रूपमा उनका अन्य चरणका कवितामा जस्तै राजनीतिक कविताको बाहुल्यता भए पनि अन्य चरणका अनुपातमा राजनीतिक कवितामा केही कमी देखिन्छ । सामाजिक र वैचारिक प्रकृतिका कविताको अनुपात भने पछिल्ला समयका कविताको तुलनामा केही बढी देखिन्छ ।

पञ्चायती व्यवस्थामा राजनीतिक विषयलाई सीधा रूपमा उठान गर्न नपाइने कानूनी व्यवस्थाका कारण यस चरणका राजनीतिक कविताहरू बढी प्रतीकात्मक छन् । यस चरणका कविताका भावहरू पनि सामन्तवादका विरुद्ध आन्दोलन गर्न पाठकलाई प्रेरित गर्ने प्रकृतिका रहेका छन् । सामन्तवादबाट सञ्चालित तत्कालीन समाजमा देखा परेका दाइजोप्रथा जस्ता कुप्रथाको विरोध तथा केन्द्रकृत विकास निर्माणमा सरकारले ध्यान दिएकाले उत्पन्न भौगोलिक रूपमा दुर्गम बन्न पुगेका स्थानका बासिन्दाहरूका पीडा जस्ता कुराहरू यी कविताहरूमा अभिव्यक्त गरिएको पाइन्छ ।

४.२.१ दुवालका पहिलो चरणका काव्यात्मक प्रवृत्तिहरू

यस चरणका दुवालका धेरैजसो कविताहरू सामाजिक र राजनीतिक विषयमा लेखिएका छन् । संवेदना, अनाथहरू, अठोट, गुलाफ, चन्द्रमा, व्यथा, प्रकृति, सन्त्रास, म, मास्टरसाहेब, युग, वास्तविकता आदि उनका यस चरणमा लेखिएका सामाजिक विषयवस्तुका मुक्तकहरू हुन् । यस चरणमा लेखिएका सामाजिक विषयका अन्य फूटकर कविताहरूमा पेसागत समस्या (जस्तै : यो पुलिस थाना हो), कुसंस्कार (जस्तै : दाइजो – हत्या), ठाउँ विशेषको वर्णन र त्यहाँको सामाजिक समस्याहरू (जस्तै : बनेपा बेरूजुसँग तड्पिरहेछ), सामन्ति संस्कारका विरुद्धको विद्रोह (जस्तै : मैया साहेब र बाथरूम) जस्ता विषयहरू समेटिएको पाइन्छ ।

यस चरणका उनका राजनीतिक कविताहरूमा सामन्तवादको विरोध गर्दै त्यसका विरुद्धमा विद्रोह र सङ्घर्ष गर्नुपर्ने कुराहरू बताइएको छ । यसका अतिरिक्त मानवतावादको प्रस्तुति र देशभक्तिको भावना पनि उनका यस चरणका कविताका विशेषताहरू हुन् । दुवाल मूल रूपमा यथार्थवादी कविता लेख्ने कवि भए पनि उनका केही प्रकृति वर्णन सम्बन्धी कविताहरू पनि लेखिएका छन् । उनको प्रकृति वर्णन सम्बन्धी कविताहरूमा पनि प्रकृतिको कोरा वर्णन मात्र नभई वर्णित विषयसँग सम्बन्धित सामाजिक र राजनीतिक समस्या देखाउनाका साथै तिनमा सुधार हुनुपर्ने कुराहरू पनि उल्लेख गरिएको पाइन्छ ।

जीवन दर्शन सम्बन्धी आफ्ना विचार र दृष्टिकोण प्रस्तुत गर्ने प्रवृत्ति पनि दुवालका यस चरणका उल्लेख्य काव्यगत प्रवृत्तिहरू हुन् । यस्ता विचारप्रधान कविताहरूमा उनी सौन्दर्य, माया, विश्वास जस्ता पक्षलाई बढी महत्त्व दिन पुगेका देखिन्छन् । मूलरूपमा सामाजिक यथार्थवादी कवि भए पनि उनका केही कविताहरू स्वच्छन्दतावादी प्रकृतिका पनि भेटिन्छन् । यस्ता कविताहरू विषय वर्णन र प्रशंसामा केन्द्रित रहेका देखिन्छन् ।

दुवाल आफ्ना कविताहरूमा प्रकृतिमा पाइने कुराहरू तथा केही मानव निर्मित कुराहरूलाई पनि बिम्ब र प्रतीकका रूपमा प्रयोग गर्ने गर्छन् । यस्ता प्रतीकहरूमा कमिला, लाटोकोसेरो, मयुर, माछा, कोइली, हिमाल, घाम, समुद्र, नदी, फूल, लालीगुरास, सिमलको भुवा आदिलाई सकारात्मक अर्थका प्रतीकको रूपमा तथा बाघ, माकुरो, काग, छेपारो, गोली, विना ठेकीको बिक्रो, गधा, चमेरो, गोमन साँप, चराचुरुङ्गी, बगरेको चुपी, बादल, दुर्वासा आदिलाई नकारात्मक अर्थको प्रतीकको रूपमा प्रयोग गर्ने उनको प्रवृत्ति देखिन्छ । दुवालका यस चरणका कवितामा पनि उनका अन्य चरणका कवितामा जस्तै उपमा, रूपक, समासोक्ति, दृष्टान्त अतिशयोक्ति जस्ता अलङ्कारहरूको प्रयोग गरिएको छ ।

भाषाशैलीका दृष्टिले दुवालका केही कविताहरू अभिधात्मक र वर्णनात्मक रूपमा लेखिएका छन् । उनका केही कविताहरू प्रतीक र बिम्बका सहायताले व्यञ्जनात्मक हुन पुगेका छन् भने केही कविताहरू व्यङ्ग्यात्मक समेत छन् । यस चरणका दुवालका केही कविताहरू आदेशात्मक, उपदेशात्मक र प्रश्नात्मक शैलीमा पनि लेखिएका छन् । खासगरी उनका मुक्तकहरूमा आदेशात्मक र उपदेशात्मक शैली प्रशस्त पाइन्छ ।

दुवाल मूल रूपमा मुक्त छन्दमा कविता लेख्ने कवि हुन् । उनका सबै नै लघुरूपका कविताहरू मुक्त छन्दमा रहेका छन् । लघुतम रूपका मुक्तकहरू भने रूवाई छन्दमा लेखिएका छन् । त्यसैले उनका मुक्तकहरूका पहिलो, दोस्रो र चौथो हरफमा अन्त्यानुप्रास रहेको पाइन्छ र केन्द्रीय कथ्यको उद्घाटन प्रायः चौथो हरफमा गरिएको हुन्छ । केही मुक्तकहरू भने भ्याउरे छन्दमा पनि लेखिएका छन् ।

दुवालका सबै मुक्तकहरू चार हरफमा रचना गरिएका छन् । मुक्तकमा विषयवस्तुको उठान प्रायः उदाहरण, तर्क, वर्णन आदिबाट गरिएको पाइन्छ । तेस्रो हरफमा प्रश्नात्मक, आदेशात्मक, उपदेशात्मक तथा निश्चयात्मक क्रियापदको प्रयोग गरी चौथो हरफमा मुक्तकको केन्द्रीय कथ्यको उद्घाटन गरिएको पाइन्छ । लघु रूपका कविताहरूमा पनि विषयवस्तुको उठान उदाहरण, तर्क, प्रतीक, वर्णन आदिबाट गरी पहिलो अनुच्छेदको अन्त्यमा वा सिङ्गै कविताको अन्त्यमा केन्द्रीय कथ्यको उद्घाटन गरिएका पाइन्छन् । लघु रूपका केही कविताहरू भने पहिलो हरफदेखि नै केन्द्रीय विषयको प्रस्तुति गरी लेखिएका छन् ।

यस चरणमा लेखिएका लघुरूपका कविताहरू उनका पछिल्ला चरणका कविताहरूभन्दा केही लामा आकारका छन् । यस चरणमा प्रकाशित सचेतका धुनहरूमा समावेश गरिएका ४९ ओटा

कविताहरू मध्ये ३० हरफभन्दा बढीका कविता ३३ ओटा रहेका छन् । उनको कविता यात्राकै सबभन्दा लामो **मानेभञ्ज्याङ्बाट नेपाल नियालेर हेर्दै जाँदा** शीर्षकको १९९ हरफको कविता पनि यसै चरणमा लेखिएको कविता हो । यस चरणका दुवालका लघु आकारका फूटकर कविताहरू २ देखि १० अनुच्छेद र १२ देखि १९९ हरफसम्मका लेखिएका हुनाले यस चरणका उनका कविताका लमाइमा ठूलो विविधता देखा परेको छ ।

यस चरणमा दुवालले १ देखि ६ शब्दसम्मका शीर्षकहरूका कविताहरू लेखेका छन् । उनका कविताका शीर्षकहरू कविताको मूल भाव वा केन्द्रीय कथ्यसँग नै सम्बन्धित हुन्छन् । केही शीर्षकहरूमा पूल, नदी, भौगोलिक क्षेत्र र चराका नाम समेत परेका छन् । उनका धेरैजसो कविताका शीर्षकहरूमा नामिक पदावलीको प्रयोग भए पनि केही शीर्षकहरू पूर्ण वाक्यमा पनि रचना गरिएका छन् ।

यसरी सामाजिक र राजनीतिक विषयमा केन्द्रित भएर केही लामा आकारका फूटकर कविता रचना गर्नु तथा तत्कालीन समाज र राजनीतिका विकृति र विसङ्गतिप्रति व्यङ्ग्य र विद्रोह गर्नु दुवालका यस चरणका काव्यात्मक प्रवृत्तिहरू हुन् ।

४.३ दोस्रो चरण : शान्ति र स्थिरता विषयक कविता तथा मुक्तक प्रकाशनको उत्कर्षको चरण
(वि.सं. २०४७ – २०६२)

दोस्रो चरणमा दुवालका **संरचनाका मूलहरू** (२०५२) र **संभावनाका मनहरू** (२०५९) नामका २ ओटा मुक्तक सङ्ग्रह र **मानवीय संवेदनाहरू** (२०५५), **भारतीका उत्सर्गहरू** (२०६२) र **क्रान्त कविताका अक्षरहरू** (२०६२) शीर्षकका ३ ओटा फूटकर कविता सङ्ग्रहको प्रकाशन भएको देखिन्छ । यसका अतिरिक्त विभिन्न पत्रपत्रिकाहरूमा सयौं कविताहरू पनि यस चरणमा प्रकाशित भएका भेटिन्छन् । वि.सं. २०४६ को जनआन्दोलनबाट भएको राजनीतिक परिवर्तनको प्रभाव स्वरूप लेखिएका उनका यस चरणका कविताहरू तत्कालीन राजनीतिक परिवेशको प्रतिबिम्बको रूपमा आएको छ । वि.सं. २०६२ को जनआन्दोलन पूर्वका ती कविताहरूमा द्वन्द्वका कारणले समाजले भोग्नुपरेका पीडाबोधको उद्घाटन गरिएको छ । सामाजिक र राष्ट्रिय उत्थानका लागि शान्ति र सुशासनको आवश्यकता देखाइएको छ । उनका पहिलो चरणका कवितामा सामाजिक र राजनीतिक परिवर्तनका निम्ति सङ्घर्ष गर्नुपर्ने धारणाहरू अभिव्यक्त भएकोमा दोस्रो चरणका कविताहरू विद्रोह र सङ्घर्षका पक्षमा भन्दा पनि शान्ति र स्थिरताका पक्षमा लेखिएका देखिन्छन् । **बेलाको बोली, प्रजातन्त्र, मानवाधिकार, बाज** आदिलाई यस प्रकारका कविताका उदाहरणका रूपमा लिन सकिन्छ ।

४.३.१ दुवालका दोस्रो चरणका काव्यात्मक प्रवृत्तिहरू

यस चरणका कविताहरू पनि पहिलो चरणका कविताहरू जस्तै मूल रूपमा सामाजिक, राजनीतिक र वैचारिक विषयमा नै आधारित छन् । हत्यारा, मानवता जस्ता लघुतम रूपका कवितामा दुवालले सामाजिक सद्भावको विकास हुनुपर्ने कुराहरू व्यक्त गरेका छन् भने नरपशु, धरती जस्ता कवितामा सामाजिक दमन र उत्पीडनको अन्त्य हुनुपर्ने र त्यसको लागि उत्पीडितले सङ्घर्ष गर्नुपर्ने भाव व्यक्त गरेका छन् ।

दुवालले सामाजिक र राजनीतिक समस्या तेर्स्याएका मात्र छैनन्, तिनका समाधानका उपायहरू पनि प्रशस्तै दिएका छन् । आदर्श समाज स्थापनाका निम्ति पाठकहरूलाई मानवताको पक्षमा कार्य गर्न प्रोत्साहन गर्ने भाव उनका कविताहरूमा पाइन्छ । दुवालका अन्य चरणका कविताहरूमा भन्दा यस चरणका कवितामा मानवतावादी कविताका अनुपात बढी रहेको देखिन्छ । मान्छेका स्वतन्त्रता र समान अवसरका निम्ति मान्छेले कार्य गर्नुपर्छ र यसैबाट समाजमा शान्ति र स्थिरता आउँछ भन्ने दुवालको विचार उनका यी कविताहरूमा अभिव्यक्त गरिएका छन् । उनका कविताहरू राष्ट्रियताको जगेर्ना गर्नुपर्ने भावबाट सिर्जना भएका पाइन्छन् । अहिलेका भ्रष्ट र अराजकहरू भविष्यमा असफल हुन्छन् र सुन्दर समाजको निर्माण हुन्छ भन्ने आशावादी स्वर पनि उनका कवितामा प्रशस्त पाइन्छ । विद्रोह जस्ता केही कविताहरूमा भने दुवाल परिवर्तन सम्भव छैन भन्ने भावको अभिव्यक्ति गर्दै निराशावादी देखिन पुगेका छन् ।

सामाजिक योगदान पुऱ्याउने विशिष्ट व्यक्तिको खुलेर प्रशंसा गरिएका कविताहरू समेत दुवालले लेखेका छन् । आइमाइहरू र तसलिमा नसरिन शीर्षकका फूटकर कविता तथा मण्डेला र युद्ध शीर्षकका मुक्तकहरूलाई यस प्रकारको कविताको उदाहरणको रूपमा लिन सकिन्छ ।

राजनीतिक विषयवस्तुमा आधारित कवितामा कविले राजनीतिका कारणले देश दुर्दशामा गएको (जस्तै : घाम, विघटन), राजनीतिक सुधार गर्नुपर्ने (जस्तै : देश, भावना), अन्यायी, अत्याचारी, उत्पीडक, शोषक र सामन्तको विरुद्धमा सङ्घर्ष गर्नुपर्ने (जस्तै : क्रम, मनोभावना, स्वरूप) जस्ता मानिसलाई संघर्षको निम्ति उत्प्रेरित गर्ने प्रकृतिका कविताहरू रचना गरेका छन् । उनका यी कविताहरूको भावना भनेको स्वतन्त्रता र समान अवसरको लागि राजनीतिक सुधार गर्नु नै रहेको देखिन्छ ।

वैचारिक प्रकृतिका कवितामा उनको नीतिचेतना सम्बन्धी दर्शन पाइन्छ । यस्ता दर्शनमा मनोआकांक्षालाई दमन गर्नुहुँदैन (रोग), स्वअस्तित्व प्राप्त गर्न आफ्नो लागि आफैं प्रयास गर्नुपर्छ (

स्वअस्तित्व), आफ्नो स्वार्थको बारेमा मात्र सोच्ने कार्य मनोविकार हो (मनोविकार), आत्मविश्वास र स्वभिमान गुमाउनु हुँदैन (कमजोरी), घमण्डी र लोभी हुनु हुँदैन (घमण्डी, लोभी) जस्ता विचारहरू व्यक्त भएका पाइन्छन् ।

स्वच्छन्दतावादी प्रकृतिका भावनाको सम्प्रेषण गरेर पनि दुवालले केही कविताहरू लेखेका छन् । यी कविताहरूमा कुनै विषयवस्तुप्रतिको उनको भावना अभिव्यक्त गरिएको छ । भावनाभिन्न दुवाल अन्य स्वच्छन्दतावादी कवि भैंँ मोहकता र सौन्दर्यको वैयक्तिक अनुभूतिका प्रस्तुतिका साथसाथै त्यसलाई सामाजिक पक्षसँग पनि तुलना पनि गर्ने गर्छन् । यसरी उनका भौगोलिक वर्णन, तथा विषय वर्णनका कवितामा स्वच्छन्दतावाद र यथार्थवादको संयोजन पाइन्छ । अनुभूति, अक्षर, उच्छ्वास, पीरती, साउती, मातृत्व, शिशु, मोहकता जस्ता मुक्तकहरू तथा हृदयचन्द्र : मेरो भावना, विश्व गोलाद्धमा उत्तर कोरिया, म मेलाम्ची हेरिरहन सक्छु, गाउँमा..., बागलुङ जस्ता कविताहरू यस प्रकारका कविताका उदाहरणहरू हुन् । उनका यस्ता कविताहरूमा प्रकृतिलाई सामाजिक पक्षहरूको प्रतीकका रूपमा समेत प्रयोग गरिएको पाइन्छ ।

दुवालका कविताहरूमा प्रयोग गरिएका बिम्ब, प्रतीक र उपमानहरूमा जनावरका नामहरू (जस्तै : बाघ, लाटोकोसेरो, जूनकीरी, चील, चरा, माछा, भमरा, गँड्यौला आदि), प्रकृतिमा पाइने वस्तुहरू (जस्तै :- घाम, पानी, तारा, आगो, चन्द्रमा, बादल, खरानी आदि), मान्छेका नामहरू (जस्तै :- रामबहादुर, तसलिमा नसरिन, राम, कृष्ण, हरि, गोपाल, कृष्ण महर्जन आदि), धार्मिक पात्रहरू (जस्तै : दुर्वासा, कृष्ण, मोहम्मद, दुर्योधन, शकुनि, साँढे, विरूपाक्ष आदि), देशका नामहरू (जस्तै :- अमेरिका, सोमालिया, केन्या, बोस्निया, इथियोपिया, सिङ्गापुर, हङ्कङ् आदि), भौगोलिक नामहरू (जस्तै : सुस्ता, महेशपुर, मानेभन्ज्याङ्, टनकपुर आदि) तथा अन्य विविध प्रकारका कुराहरू (जस्तै :- मृत्यु, विस्कृन्, युद्धका दुन्दुभि, सम्राट, बनियाँ, यक्ष प्रश्न आदि) पर्दछन् । यी विभिन्न प्रतीकात्मक शब्दहरू मध्ये भमरा, बादल, विषालु सर्प, रात, काला पञ्जा, ब्वाँसो, बन्द कोठा, चुकुल अँध्यारो, निदाउनेहरू, हाँस्नेहरू, हिमाल, पहाड, मसान, मालिक, गन्धे भ्रार, दुर्योधन, दुःशासन, माउते जस्ता शब्दहरूलाई समाजका पीडकको रूपमा चित्रण गरिएको छ भने कमिला, फूल, सूर्यको किरण, सुनगाभा, पाठा, व्युँभनेहरू, रुन्चे, सूर्य, भ्ररना, पानी, कोइली, कोपिला, मूसो, भीमसेन, मयुर, दास आदि शब्दहरूलाई पीडितको प्रतीकको रूपमा प्रयोग गरिएको छ ।

दुवालका धेरैजसो मुक्तकको सुरुमा उपमा, उदाहरण, परिवेश, आदि दिइएका छन् भने अधिकांश मुक्तकको तेस्रो र चौथो हरफमा निष्कर्षहरू राखिएका देखिन्छन् । यसरी आन्तरिक संरचनाका दृष्टिले दुवालका यस चरणका मुक्तकहरू पहिलो चरणका मुक्तकहरूभन्दा खासै भिन्न

देखिँदैन । भ्रष्टता, अनुमोदन, कल्पना र कमजोरी जस्ता केही मुक्तकमा भने कविले आफ्नो केन्द्रीय कथ्य मुक्तकको पहिलो हरफमा नै उल्लेख गरेका छन् । मुक्तकका बाँकी हरफहरू उदाहरण, उपमा वा तर्कद्वारा ती मूलभावलाई पुष्टि गर्न प्रयोग गरिएको छ । मण्डेला र युद्ध जस्ता केही मुक्तकहरूका प्रत्येक हरफमा सम्बन्धित विषयको प्रशंसा र वर्णन गरिएको छ भने वैमनस्यता र विकरालता जस्ता केही मुक्तकका प्रत्येक हरफका केन्द्रीय कथ्य अलग अलग छन् ।

उनका लघु आकारका कवितामा पनि आन्तरिक संरचना प्रयोगमा पहिलो चरण र दोस्रो चरणका बीचमा एकरूपता पाइन्छ । पहिलो चरणका कविता जस्तै बिम्ब, प्रतीक, उपमान, तर्क, उदाहरण आदिको प्रयोगबाट लेखन कार्य आरम्भ गरी कविताको मूल विषयमा प्रवेश गरिएका वा यसको विपरीतबाट लेखिएका कविताहरू उनका सबै चरणमा पाइन्छन् ।

दुवालका मुक्तकका बाह्य संरचना पनि उनको कविता लेखनको दुवै चरणमा समान रूपको नै पाइन्छ । तर फूटकर कवितामा भने आकारका परिवर्तन भएको पाइन्छ । पहिलो चरणका कविताका तुलनामा यस चरणका कविताहरू केही छोटो आकारका रहेका छन् । उनको कविता यात्राकै सबैभन्दा छोटो शब्दहरू शीर्षकको ८ हरफको कविता पनि यसै चरणमा लेखिएको देखिन्छ ।

दुवालका यस चरणका कविताका हरफहरूमा प्रयुक्त शब्दसङ्ख्यामा विविधता पाइन्छ । स्वभाव, जीवन, घन्टाकर्ण जस्ता कविताहरूका सबै हरफहरू १-३ शब्दबाट बनेका छन् भने हाम्रो नियति जस्ता केही कवितामा भने ७-८ शब्दसम्मका हरफहरू पाइन्छन् । उनका धेरैजसो कविताका प्रत्येक अनुच्छेदका हरफ सङ्ख्यामा विविधता पाइन्छ । केही कविताका प्रत्येक अनुच्छेदका हरफ सङ्ख्यामा भने एकरूपता समेत पाइन्छ । यस चरणमा लेखिएका उनका कवितामा १ देखि १२ ओटा सम्म अनुच्छेदहरू रहेका छन् । हरेक कविताका हरफसङ्ख्यामा कमी भएको तर अनुच्छेद सङ्ख्या पहिलो चरणको जस्तै नै रहेको हुनाले उनको अनुच्छेदहरूमा प्रयुक्त हरफ सङ्ख्यामा पनि कमी आएको देखिन्छ । यसरी कविता लेखनको दोस्रो चरणमा आइपुग्दा दुवालका कविताहरू आकारका दृष्टिले बढी चुस्त र छरिता भएका देखिन्छन् ।

लयका दृष्टिले उनका यस चरणका कविताहरू पनि पहिलो चरणका कविताहरू जस्तै नै रहेका छन् । यस चरणका मुक्तकहरू पनि रूवाइ छन्दमा नै लेखिएका छन् । पहिलो चरणका कविताहरू जस्तै यस चरणका सबै नै कविताहरू मुक्त छन्द (गद्य) मा रचना गरिएका छन् ।

दुवालका दोस्रो चरणका कविताहरू प्रायः प्रथम र तृतीय पुरुषमा लेखिएका छन् । द्वितीय पुरुषमा लेखिएका उनका कविताहरू विरलै भेटिन्छन् । आन्तरिक संरचनाका हिसाबले दुवालका यस

चरणका कविताहरूलाई सीधा विषयवस्तुमा प्रवेश गरी लेखिएका कविता, उपमा, प्रतीक, उदाहरण, तर्क वा विश्लेषणबाट सुरु गरी लेखिएका कविता र सुरुदेखि अन्त्यसम्म नै केन्द्रीय विषयवस्तुको नाम र विशेषता वर्णन गरिएका कविता गरी ३ प्रकारमा बाँडेर हेर्न सकिन्छ।

बिम्ब, प्रतीक र अलङ्कारहरूको प्रयोगका कारण दुवालमा व्यङ्ग्यात्मक, आदेशात्मक र प्रश्नात्मक शैलीमा कविता रचना गर्ने प्रवृत्ति पनि पाइन्छ। उनका थुप्रै कविताहरूमा आदेशात्मक क्रियापदहरूको प्रयोग गरिएको पाइन्छ। प्रश्नार्थक शैलीका कविताहरूका सम्प्रेषणात्मक अर्थका रूपमा भने विद्रोह र आशाका स्वरहरू पाइन्छन्। लघुतम रूपका कविता (मुक्तक) हरू सबै नै चार हरफका रहेका छन् र मुक्तकहरूमा आएका आदेशात्मक, उपदेशात्मक वा प्रश्नवाचक वाक्यांशहरू तेस्रो हरफमा रहेका छन्। केही मुक्तकहरूमा भने अन्य हरफहरूमा पनि यस्ता वाक्यांशहरू रहेका छन्।

दुवालका यस चरणका मुक्तकका शीर्षकहरू पनि एक शब्दबाट नै बनेका छन्। उनका धेरैजसो मुक्तकका शीर्षकहरू भाववाची नामबाट बनेका छन्। अधिकांश मुक्तकका शीर्षकहरू सम्बन्धित मुक्तकको केन्द्रीय कथ्य वा मूलभावसँग प्रत्यक्ष सम्बन्ध राख्ने शब्दहरू नै छन्।

अन्य फूटकर कविताका शीर्षकहरूमा १ देखि ७ शब्दहरू रहेका छन्। शीर्षकमा नाम शब्दको बाहुल्यता रहे पनि चेतना खोजिरहेछु, घाम भोगिरहेछु, मान्छे सोचिरहेछु जस्ता वाक्यलाई पनि शीर्षकको रूपमा प्रयोग गरिएको देखिन्छ। शीर्षकहरूमा भौगोलिक नाम र व्यक्तिका नाम पनि प्रशस्तै प्रयोग गरिएको देखिन्छ। उनका कविताका शीर्षकहरू कविताको मूलभाव वा केन्द्रीय कथ्यसँग सम्बन्धित हुन्छन्। प्रतीकात्मक रूपमा प्रयोग गरिएका कविताका शीर्षकहरू उक्त केन्द्रीय कथ्यलाई व्यक्त गर्न प्रयोग गरिएका प्रतीकहरू नै हुन्छन्। पानीलाई यस प्रकारको कविताको उदाहरणको रूपमा लिन सकिन्छ जसमा व्यक्त केन्द्रीय कथ्यको प्रतीकको रूपमा पानीलाई लिइएको छ र उक्त प्रतीकात्मक शब्द 'पानी' नै यस कविताको शीर्षक पनि रहेको छ।

४.४ तेस्रो चरण : उन्नत राजनीतिक र सामाजिक परिवेशको कामना गरिएका मझौला आकारका गद्य कविता लेखनको चरण (वि.सं. २०६२ – हालसम्म)

दुवालले यस चरणमा मनको मझेरीमा बलिभएका प्रश्नहरू (२०६८) र बस्तीमा राख्नुहुँदैन बाघहरू (२०६८) शीर्षकका दुईओटा फूटकर कविताहरू समावेश गरिएका सङ्ग्रहहरू प्रकाशित गरेका छन्। यसरी यस चरणमा आइपुग्दा दुवाल मझौला आकारका फूटकर कविता लेखन र

प्रकाशनमा केन्द्रित भएका देखिन्छन् । उनको मुक्तक लेखन र प्रकाशन भने यस चरणमा पाइँदैन । भाषिक निखारता र सौम्यता तथा प्रस्तुतिकरणमा परिपक्वता पनि यस चरणमा देखिन्छन् ।

विषयवस्तुका हिसाबले यस चरणमा लेखिएका कविताहरू बढी राजनीति केन्द्रित भएको देखिन्छ । सामाजिक र वैचारिक विषयका कविताहरू पनि यस चरणमा प्रकाशित भएका छन् । सङ्ख्यात्मक हिसाबले भने यस चरणका उनका कविता दोस्रो चरणका कविताहरू भन्दा केही कम देखिन्छन् । वि.सं. २०६२-६३ को जनआन्दोलनबाट देशमा आएको राजनीतिक परिवर्तनबाट जनमानसमा परेको पीडा कम हुने आशा रहे पनि त्यसपछि राजनीतिक शक्तिहरूमा देखा परेको स्वार्थलिप्त प्रवृत्तिका कारणले जनताका समस्याहरूको सम्बोधन हुन नसकेका भावहरू उनका यस चरणका कवितामा पाइन्छन् ।

यसरी मझौला आकारका फूटकर कविता लेखन र प्रकाशनमा केन्द्रित हुनु, भाषिक निखारता र सौम्यता तथा प्रस्तुतिकरणमा परिपक्वता देखिनु तथा कवितामा प्रयुक्त भावहरूका रूपमा गणतन्त्रको प्राप्तबाट पनि जनताका पीडा र व्यथाको सम्बोधन हुन नसकेका कुराहरूको अभिव्यक्ति यस चरणका कवितामा देखिएका हुनाले उनको कविता लेखनको तेस्रो चरणलाई दोस्रो चरणबाट अलग गरेको छ ।

४.४.१ दुवालका तेस्रो चरणका काव्यात्मक प्रवृत्तिहरू

दुवालका तेस्रो चरणका कविताहरू पनि उनका पहिलेका कविताहरू जस्तै राजनीतिक, सामाजिक, वैचारिक र वर्णनका विषयहरूमा लेखिएका देखिन्छन् । तर दोस्रो चरणमा युद्ध विरोधी, मानवतावादी र शान्तिको कामना गरेर लेखिएका कविताहरू बढी लेखिएकामा तेस्रो चरणमा आइपुग्दा राजनीतिक भ्रष्टाचार र अनुत्तरदायी राजनीतिक परिवेश प्रति विद्रोहका कविताहरूको बाहुल्यता पाइन्छ । दुवालका थुप्रै कविताहरू सामाजिक विषयवस्तुमा पनि रचना गरिएका छन् । यस चरणका उनका सामाजिक कविताहरूले पेसागत समस्या र वर्तमान गैर जिम्मेवार कर्मचारीतन्त्रले सर्वसाधारणलाई मार्का परेका कुराहरू औँल्याएका छन् ।

दुवालका पहिलेका कविताहरू भैं यस चरणका कविताहरू पनि देशप्रेमका भावनाबाट ओतप्रोत भएका देखिन्छन् । कवि युद्धको विपक्षमा कुरा गर्दै समाजमा मानवतावादको उदय हुनुपर्ने कुराहरू आफ्ना कवितामा व्यक्त गर्दछन् । **पर्खाल, सङ्ग्रहहरू, इतिहास, वसन्तगान** जस्ता कवितामा वर्तमान सामाजिक र राजनीतिक परिवेश सामन्तवादबाट ग्रसित भएको छ तर यसमा युद्ध र

हिंसाले होइन सद्भाव र स्नेहले परिवर्तन गरी उन्नत सामाजिक र राजनीतिक संस्कारमा रूपान्तर गर्न सकिन्छ, भन्ने दृष्टिकोण व्यक्त गरिएको छ ।

दुवालका केही कविताहरू प्रकृति वर्णन र प्रशंसा कविताका रूपमा लेखिएका छन् । मुगलिङ, प्रकृति र प्रकृतिलाई भूमित्र राखौँ यस प्रकारका कविताका उदाहरणहरू हुन् । प्रकृति वर्णनसँग सम्बन्धित दुवालका कविताहरू स्वच्छन्दतावादका नजिक भावनापरक हुन्छन् ।

यस चरणमा पनि दुवालका जीवन दर्शन सम्बन्धी कविताहरू प्रकाशित भएका छन् । तर पहिला र दोस्रा चरणका यस प्रकारका कविताहरूको अनुपातमा तेस्रो चरणका यस प्रकारका कविताहरू न्यून देखिन्छन् । यस चरणमा राजनीतिक कविताको अनुपातमा वृद्धि भएको देखिन्छ ।

पहिलो र दोस्रो चरणका कविताहरू जस्तै दुवालका तेस्रो चरणका कविताहरू पनि आशावदी स्वरमा लेखिएका छन् । अहिले सामाजिक र राजनीतिक समस्या भए पनि भविष्यमा यसका विरुद्धमा विद्रोह हुने र त्यसको परिणाम स्वरूप अहिलेका भ्रष्ट राजनीतिक, सामाजिक र देशघाती व्यक्तिहरू बढारिएर जाने कुरा उनका कवितामा उल्लेख गरिएको पाइन्छ ।

यस चरणका उनका केही कवितामा राजनीतिक विषयलाई अभिधात्मक रूपमा सीधै कवि कथनका रूपमा उठान गरिएको पाइन्छ, भने केही कविताहरू बिम्बालङ्कारको प्रयोग गरी प्रतीकात्मक र अमूर्त रूपमा प्रस्तुत गरिएका देखिन्छन् । खासगरी मनको मभेरीमा बलिभएका प्रश्नहरूमा सङ्कलित कविताहरूमा कविले प्रशस्त बिम्ब र प्रतीकहरूको प्रयोग गरेका छन् । अधिक उपमा र प्रतीकहरूका कारणले दुवालका यस चरणका धेरै नै कविताहरू व्यङ्ग्यात्मक रहेका छन् ।

बस्तीमा राख्नु हुँदैन बाघहरू सङ्ग्रहका कविताहरू बढी मात्रामा अभिधामूलक देखिन्छन् । दुवालले पहिला र दोस्रा चरणमा धेरै नै आदेशात्मक र उपदेशात्मक क्रियापदको प्रयोग गर्ने गरेकामा यस चरणमा आइपुग्दा यस प्रकारका लेखनमा धेरै कमी आएको पाइन्छ । तर पनि केही कविताहरू भने आदेशात्मक शैलीको नजिक रहेर रचना गरिएका देखिन्छन् । यस चरणमा पनि दुवाले प्रश्नार्थक र विस्मयबोधक वाक्यहरूको प्रयोग गरी कविता लेखन कार्य गरेका देखिन्छन् । दुवालमा राजनीतिक र सामाजिक समस्याहरूलाई प्रस्तुत गर्ने क्रममा यस प्रकारका वाक्यहरूको प्रयोग गर्ने प्रवृत्ति पाइन्छ ।

पहिलेका चरणका कविताहरू बढी तृतीय पुरुषमा लेखिएकोमा यस चरणमा उनका प्रथम पुरुषमा लेखिएका कविताहरूको अनुपातमा वृद्धि भएको देखिन्छ । खासगरी प्रथम पुरुष जनाउने सर्वनाम शब्दको धेरै प्रयोग नभए पनि प्रथम पुरुषीय क्रियापदहरूको प्रयोग कवितामा प्रशस्त

गरिएको छ । यस चरणका कविताहरूलाई सीधा विषयवस्तुमा प्रवेश गरी लेखिएका कविता, उपमा, प्रतीक, उदाहरण, तर्क वा विश्लेषणबाट सुरु गरी लेखिएका कविता र सुरुदेखि अन्त्यसम्म नै केन्द्रीय विषयवस्तुको नाम र विशेषता वर्णन गरिएका कविता गरी ३ प्रकारमा बाँडेर हेर्न सकिन्छ । यी मध्ये पहिलो प्रकारका कविताहरूमा कविताको पहिलो हरफमा नै कविले आफ्नो केन्द्रीय कथ्यसँग सम्बन्धित मुख्य शब्दको प्रस्तुति गर्ने गर्दछन् र पछिल्ला हरफहरूमा त्यसलाई पुष्टि गर्ने उदाहरण, उपमा, प्रतीक र बिम्बहरूको प्रयोग गर्ने गर्दछन् । दोस्रो प्रकारका कवितामा अनुच्छेदको पहिलो हरफदेखि नै उदाहरण, उपमा, प्रतीक वा तर्कको प्रयोग गर्छन् र उक्त अनुच्छेद वा कविताको अन्तिमतिर मात्र मूल भाव वा केन्द्रीय कथ्यको उद्घाटन गर्न पुग्छन् । तेस्रो प्रकारका कवितामा भने अनुच्छेदको पहिलो हरफदेखि नै कवि केन्द्रीय कथ्यको प्रस्तुति गर्छन् र यो क्रम कविता वा उक्त अनुच्छेदको अन्त्यसम्म नै निरन्तर रूपमा उदाहरण, बिम्ब, तर्क वा प्रतीकका माध्यमले पुष्टि गर्दै चलिरहन्छ ।

दुवालको यस चरणका कविताहरूमा मझौला आकारका कविताहरूको बाहुल्यता पाइन्छ । पहिलेका कविताहरूमा भन्दा यस चरणका कविताहरूका आकारहरूमा कम विविधता पाइन्छ । यस चरणका अधिकांश कविताहरू १५-३५ हरफका रहेका छन् । उनका सबै कविताहरू १०० भन्दा कम हरफमा लेखिएका छन् । यस चरणमा सबभन्दा बढी ८५ हरफ र सबभन्दा कम १२ हरफका कविताहरू रहेका छन् ।

केही कविताका हरफहरूमा २-३ शब्दहरूको बाहुल्यता पाइन्छ । दुवालका अधिकांश कविताका हरफगत शब्द सङ्ख्या भने ४-७ ओटा रहेका देखिन्छन् । अनुच्छेदका हिसाबले भने यस चरणमा पहिलेका चरणका कविताका तुलनामा विविधता पाइन्छ । यस चरणका कविताहरू २ देखि २५ अनुच्छेद सम्मका रहेका छन् । अधिकांश कविताहरू ३-७ अनुच्छेदका रहेका छन् ।

उनका तेस्रो चरणका कविताका शीर्षकहरूमा १ देखि ८ सम्मका शब्दहरूको प्रयोग गरिएको भए पनि १-३ शब्दको बाहुल्यता पाइन्छ । **महरू** नामको भाषिक विचलन भएको शीर्षक पनि यस चरणको कवितामा राखिएको छ । यी कविताहरूमा केन्द्रीय कथ्य र सन्देशको प्रतिनिधित्व गर्ने प्रकृतिका शीर्षकहरूको छनोट गरिएका छन् । नामिक पदावली, निश्चयात्मक वाक्य र प्रश्नवाचक वाक्यहरूलाई शीर्षकका रूपमा प्रयोग गरिएको छ ।

४.५ निष्कर्ष

कवि दुवालको कविता यात्राको उचित वर्गीकरण गर्न देशभित्र देखिएको राजनीतिक परिवर्तन र उनका कविताका विषयवस्तुहरूमा आएको परिवर्तनलाई आधार मानेर हेर्नुपर्ने हुन्छ । राजनीतिक परिवर्तनका कारणले उत्पन्न सर्वसाधारणका समस्याहरूलाई समसामयिक रूपले सम्बोधन गर्दै दुवाल कविताहरू लेख्ने हुनाले उनका कविताका मूल भाव तथा सन्देशहरू पनि परिवर्तित हुँदै गएका देखिन्छन् । यी आधारमा कविको कविता लेखन र प्रकाशनको यात्रालाई आरम्भको चरण, उत्कर्षको चरण र राजनीतिक भ्रष्टाचार विरुद्धको कविता लेखनको चरण भनी ३ चरणमा विभाजन गरेर हेर्न सकिने हुन्छ ।

कविता लेखनको पहिलो चरणमा दुवालका कविताहरूमा सामन्तवादको विरुद्ध सङ्घर्ष गर्नुपर्ने कुराहरू उल्लेख गरिएको छ भने दोस्रो चरणका अधिकांश कविताहरूले युद्ध, हत्या र हिंसाको विरोध गर्दै शान्ति, स्थिरता र मानवताका पक्षमा उभिन सबैलाई आग्रह गरेका देखिन्छन् । तेस्रो चरणमा आइपुग्दा राजनीतिक परिवर्तनको परिणाम स्वरूप देश गणतन्त्रमा प्रवेश गरे पनि नेतृत्ववर्गको अक्षमताका कारण सर्वसाधारणले सास्ती व्यहोर्नु परेका कुराहरू उनका कवितामा व्यक्त गरिएको पाइन्छ ।

परिच्छेद पाँच

मोहन दुवालका कविता कृतिको विश्लेषण

५.१ विषयप्रवेश

मोहन दुवालको पुस्तकाकार कविता तथा मुक्तकहरूको प्रकाशनको आरम्भ वि.सं. २०४७ बाट भएको देखिन्छ । पछिल्ला समयमा दुवाल फूटकर कविताको क्षेत्रमा बढी सक्रिय देखिए पनि उनको पुस्तक प्रकाशनको सुरुआत भने मुक्तक सङ्ग्रहबाट भएको देखिन्छ । सिर्जनाका फूलहरू शीर्षकको सङ्ग्रहमा १०० ओटा मुक्तक प्रकाशनबाट पुस्तकाकार कृति प्रकाशन सुरु गरेका दुवालको हालसम्म ३ ओटा मुक्तक सङ्ग्रह र ६ ओटा कविता सङ्ग्रहहरू प्रकाशित भइसकेका छन् । ती मुक्तक सङ्ग्रह तथा कविता सङ्ग्रहहरूका बारेमा संक्षिप्त विश्लेषण तल कालक्रमिक रूपमा अध्ययन गरिएको छ । कविता तथा मुक्तकहरूको विषयवस्तु, आन्तरिक संरचना, बाह्य संरचना, विम्बालङ्कार, मूलभाव तथा सन्देशहरू आदि कविताका तत्त्वहरू भएका हुनाले तिनकै आधारमा दुवालका सबै सङ्ग्रहहरूका कविताको विवेचना गरिएको छ ।

५.२ सिर्जनाका फूलहरू मुक्तक सङ्ग्रहको विश्लेषण

दुवालद्वारा लिखित मुक्तक कृतिहरू मध्ये पहिलो पुस्तकका रूपमा प्रकाशित मुक्तक सङ्ग्रह सिर्जनाका फूलहरूमा जम्मा १०० ओटा मुक्तकहरू समेटिएका छन् । वि.सं. २०४६ श्रावणमा प्रकाशित यो सङ्ग्रहमा वि.सं. २०४५ र २०४६ मा विभिन्न पत्रपत्रिकाहरूमा प्रकाशित मुक्तकहरूका साथै पहिले प्रकाशन नभएका केही मुक्तकहरू पनि रहेका छन् । यसमा भएका जम्मा मुक्तकहरू मध्ये पहिले प्रकाशित मुक्तकहरू शहीद, स्वतन्त्रता, तानाशाह, राष्ट्रियता, अन्धविश्वास, व्यवस्था, हिम्मत, प्रगति, समय, शान्ति, जीवन, निर्माण, पसिना, प्रेम, संरचना, संयम, नारी, गुलाफ, चन्द्रमा, चराहरू, अनाथहरू, अठोट, आमा, इतिहास, संवेदना, सङ्कल्प, सूर्य, सचेत, कविता, काठमाडौँ, खोजी, चाहना, छटपटाहट, बस्ती, मन, मित्रता, छेपाराहरू, जमर्को, जीन्दगी, ध्वंस, अभिवादन, कवि, आनन्द र उत्साह हुन् भने पहिले प्रकाशित नभएका मुक्तकहरूमा सौन्दर्य, विकास, सिर्जना, हावा, साइनो, स्नेह, सृष्टि, व्यथा, स्पन्दन, संस्कृति, संस्कार, चर्चा, उत्तेजना, इमान्दारी, प्रकृति, विश्वास, आदर्श, परिवेश, प्रेरणा, माया, आकृति, साहित्य, भाषा, दुःख, भुकम्प, भोलि, सन्त्रास, भ्रम, म, मानिस, मास्टरसाहेब, मुक्ति, यथार्थ, युग, युग-बोली, युद्ध, रचना, वर्तमान,

वासना, वास्तविकता, विचार, विवेक, तिस्रना, शक्ति, प्रजातन्त्र, शिक्षा, श्रम, समानता, सेवा, सीप, सन्देश, आकाश, दर्शन, फूल र अहिले पर्दछन् ।

यस पुस्तकको सुरुमा मन्तव्यको रूपमा चर्चित कवि तथा साहित्यकारहरू सिद्धिचरण श्रेष्ठ, केदारनाथ व्यथित, कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान तथा कृष्णप्रसाद पराजुलीका मन्तव्यहरू राखिएका छन् ।

कविताका तत्त्वहरूका आधारमा यस सङ्ग्रहको विश्लेषण तल प्रस्तुत गरिएको छ :-

५.२.१ संरचनाका दृष्टिले सिर्जनाका फूलहरूको विश्लेषण

यस सङ्ग्रहका कुल १०० ओटा मुक्तकहरू मध्ये ९८ ओटा गद्यमा रचना गरिएका छन् । साइनो र भाषा शीर्षकका बाँकी दुई मुक्तकहरू भने भ्याउरे छन्दमा रचना गरिएका छन् । सबै नै मुक्तकहरू चार हरफमा र एक अनुच्छेदमा रचना गरिएका छन् । एउटै हरफमा अनुप्रास मिलेका मुक्तकहरू पनि धेरै नै छन् । तलको हरफ यस्तै हरफहरू मध्येको एक हो :-

रासन पचाउन दिन दहाडै ठूलो स्वरमा आसन जमाइरहेछ ।

- अहिले

आन्तरिक संरचनाका हिसाबले उनका अन्य मुक्तकहरूमा भैं यस सङ्ग्रहका मुक्तकमा पनि प्रतीकात्मक शब्दहरूको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । अन्य मुक्तक सरह नै यस सङ्ग्रहका मुक्तकमा पनि प्रायः तेस्रो र चौथो हरफमा केन्द्रीय कथ्यको उद्घाटन गरिएको पाइन्छ । नारी, श्रम, कवि जस्ता केही मुक्तकका हरफहरूमा प्रयोग गरिएको 'तिमी' शब्दले सोही मुक्तकका शीर्षकहरूको प्रतिनिधित्व गर्दछन् । शान्ति, सिर्जना, स्पन्दन जस्ता केही मुक्तकहरूमा भने मुक्तकको पहिलो हरफमा वा सोदेखि क्रमशः सबै हरफमा केन्द्रीय कथ्यको उद्घाटन भएको छ । तेस्रो तथा चौथो हरफमा केन्द्रीय कथ्यको उद्घाटन गरिएका मुक्तकका सुरुका दुई हरफहरूमा भने उपमा, उदाहरण, परिवेश, तर्क जस्ता कुराहरू दिइएका छन् ।

५.२.२ विषयवस्तुका दृष्टिले सिर्जनाका फूलहरूको विश्लेषण

यस सङ्ग्रहमा सङ्कलित मुक्तकका विषयवस्तु नेपालको राजनीतिक, सामाजिक परिवेशका साथै तत्कालीन आम नेपाली समाजको चेतनास्तरको पृष्ठभूमिमा तयार पारिएको देखिन्छ । पञ्चायतकालीन दलविहीन शासनमा पञ्चायत विरोधी धारणा राख्न असहज परिस्थितिमा लेखिएका उनका राजनीतिक विषयका कविता पछिल्ला चरणका सोही विषयका कविताका तुलनामा बढी

प्रतीकात्मक भेटिन्छन् । अहिले, आकाश, समानता, प्रजातन्त्र जस्ता मुक्तकहरू यस प्रकारका मुक्तकहरू हुन् ।

यस सङ्ग्रहका सबै नै मुक्तकहरू कुनै न कुनै रूपमा सामाजिक राजनैतिक पृष्ठभूमिमा लेखिएका छन् । मास्टरसाहेब, शिक्षा, वासना, रचना, मन, भाषा, साहित्य, माया जस्ता केही मुक्तकलाई छाडेर सबै नै मुक्तकमा राजनीतिक परिवेश चित्रण गरिएको देखिन्छ ।

यस सङ्ग्रहमा सङ्कलित मुक्तकहरूमा राजनीतिक परिवेश देखिए पनि बढी भुकाव देखिएको भावलाई राखेर हेर्दा सामाजिक, राजनैतिक, वैचारिक, विषय वर्णन, भावनामूलक र व्यङ्ग्यात्मक पक्षहरूलाई मुक्तकका विषयवस्तु भनी वर्गीकरण गर्न सकिन्छ ।

यस सङ्ग्रहमा समावेश गरिएका सामाजिक भनी वर्गीकरण गर्न सकिने मुक्तकहरू संवेदना, अनाथहरू, अठोट, गुलाफ, चन्द्रमा, व्यथा, प्रकृति, सन्नास, म, मास्टरसाहेब, युग र वास्तविकता हुन् । उनका यी सामाजिक मुक्तकहरूले समाजका दुःख, पीडा र कुण्ठाहरूलाई कोट्याउँदै तिनमा सुधार हुनुपर्ने सन्देश दिएका देखिन्छन् । त्यसरी नै राजनीतिक मुक्तक भनी वर्गीकरण गर्न सकिने उनको यस कृतिमा समावेश गरिएका मुक्तकहरूले राजनीतिले ल्याएका विकृति प्रस्तुत गर्नाका साथै ती विकृति हटाई राजनीतिक सुधार गर्न सकिने भाव व्यक्त गरेका छन् । यो कृतिमा भएका मुक्तकहरू पछिल्लो समयमा प्रकाशित राजनीतिक मुक्तकहरूभन्दा केही बढी विद्रोह र सङ्घर्षका पक्षमा लेखिएका छन् ।

यस सङ्ग्रहमा समावेश गरिएका सङ्कल्प, सूर्य, सचेत, संरचना, संयम, जीवन, निर्माण, पसिना, प्रेम अन्धविश्वास, उत्साह, ध्वंस, सौन्दर्य, सिर्जना, स्पन्दन, संस्कृति, संस्कार, छटपटाहट, आनन्द, विश्वास, आदर्श, माया, आकृति, दुःख, भोलि, मन, यथार्थ, रचना, विचार, विवेक, तिसना, शक्ति, शिक्षा, सीप, सन्देश, आकाश, दर्शन र फूल शीर्षकका मुक्तकहरूमा दुवालको बौद्धिकताको प्रतिच्छाया देख्न सकिन्छ । यी मुक्तकहरू यसै सङ्ग्रहमा प्रकाशित उनका अन्य मुक्तकहरू भन्दा बढी संयमित र परिपक्व देखिन्छन् । यी मुक्तकहरूमा उनले सौन्दर्य, माया, विश्वास जस्ता पक्षलाई बढी महत्त्व दिएको देखिन्छ ।

साइनो, स्नेह, भाषा, रूप, वासना जस्ता मुक्तकहरूमा उनी स्वच्छन्दतावादको बढी नजिक देखिन्छन् भने साहित्य, श्रम, कवि, शहीद र नारीमा कवि विषय वर्णन गर्न पुगेका छन् । यीमध्ये साहित्यमा उनले साहित्यलाई चेतना सम्प्रेषण गर्ने सिर्जनात्मक भावाभिव्यक्तिको रूपमा परिभाषित गरेका छन् जसबाट उनको साहित्य सम्बन्धी धारणा समेत स्पष्ट थाहा पाउन सकिन्छ । विषय

वर्णनका उनका मुक्तकमा शीर्षकमा अभिव्यक्त विषयका सम्बन्धमा उनको धारणालाई विषयगत रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् ।

यस सङ्ग्रहका केही मुक्तकहरू व्यङ्ग्यात्मक पनि छन् । काठमाडौँ, चराहरू र तानाशाहलाई व्यङ्ग्यात्मक प्रकृतिका मुक्तकहरूको सूचीमा समावेश गर्न सकिन्छ । यी मुक्तकहरूमा शीर्षकमा वर्णित विषयहरूलाई व्यङ्ग्यात्मक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

५.२.३ मूलभाव वा केन्द्रीय कथ्य र सन्देशका दृष्टिले सिर्जनाका फूलहरूको विश्लेषण

यस सङ्ग्रहमा सङ्कलित मुक्तकहरूका मूलभाव वा केन्द्रीय कथ्यले पनि अन्य मुक्तक सरह नै देशको सामाजिक राजनैतिक परिवेशको नै चित्रण गर्दछन् । उनका अन्य मुक्तकका तुलनामा यस कृतिमा राखिएका मुक्तकमा तत्कालीन राजनीतिक परिवेशको तीव्र विरोध गर्दै त्यसको सुधारको निमित्त विद्रोह गर्नुपर्ने भाव व्यक्त गरिएको पाइन्छ । गैर-राजनीतिक सामाजिक विषयका मुक्तकमा भने सोही परिवेशले निम्त्याएको कुण्ठा र वितृष्णाको अभिव्यक्ति गरिएको पाइन्छ । मास्टरसाहेबमा व्यक्त गरिएको मास्टरको निम्न पारिश्रमिक र कामको बोझलाई यसको उदाहरणको रूपमा लिन सकिन्छ ।

५.२.४ लय प्रयोगका दृष्टिले सिर्जनाका फूलहरूको विश्लेषण

यस सङ्ग्रहमा समावेश गरिएका कुल १०० ओटा मुक्तकहरू मध्ये २ ओटा मुक्तकहरू भ्याउरे छन्दमा रचना गरिएका छन् भने बाँकी ९८ ओटा मुक्तकहरू रूवाई छन्दमा लेखिएका छन् । उक्त छन्दमा पाइने पहिलो, दोस्रो र चौथो अनुच्छेदको अन्त्यानुप्रास यी मुक्तकहरूमा पाइन्छ ।

५.२.५ बिम्ब र अलङ्कार प्रयोगका दृष्टिले सिर्जनाका फूलहरूको विश्लेषण

बिम्ब र प्रतीकका हिसाबले दुवालका अन्य मुक्तकहरूमा जस्तै यसमा समावेश गरिएका मुक्तकहरूमा पनि प्रकृतिका वस्तुका साथै संस्कृतिमा व्यक्त पात्र र मानवनिर्मित वस्तुहरूलाई समेत प्रतीकको रूपमा प्रयोग गरिएको पाइन्छ ।

प्रकृतिमा पाइएका कीरा, चरा र अन्य जीव जन्तुहरू मध्ये कमीला, लाटोकोसेरो, मयुर, माछा, र कोइलीलाई सकारात्मक रूपमा प्रयोग गरिएको छ । सकारात्मक रूपमा लिइएका अन्य प्रतीकहरूमा प्रकृतिमा पाइने हिमाल, घाम, समुद्र, नदी र पहाड हुन् । बोटविरुवाहरू मध्येबाट फूल,

लालीगुरास र सिमलको भुवालाई सकारात्मक रूपमा प्रयोग गरिएको छ । सकारात्मक उपमाको रूपमा प्रयोग गरिएका अन्य शब्दहरूमा वसन्त, आमा, र ओँठ हुन् ।

नकारात्मक प्रतीकको रूपमा प्रयोग गरिएका जीवजन्तु र कीटपतङ्गहरूमा बाघ, माकुरो, काग, छेपारो, गोली, विना ठेकीको बिको, गधा, चमेरो, गोमन साँप र चराचुरुङ्गी हुन् । नकारात्मक अर्थमा प्रयोग गरिएका अन्य शब्दहरूमा बगरेको चुपी, बादल र हिन्दू संस्कारको पात्र दुर्वासा हुन् ।

‘हावा’ र ‘शीत’लाई भने कविताको प्रसङ्ग अनुसार सकारात्मक र नकारात्मक दुवै रूपमा प्रयोग गरेका छन् । संयम शीर्षकको मुक्तकमा लेखिएको ‘शीत, हावाको चाँपलाई सहनुपर्छ, बोभ सम्भेर भाग्नुहुँदैन’ भन्ने हरफमा शीत र हावालाई दुःखको कारकको रूपमा चित्रण गरिएको छ । अर्को मुक्तक सन्त्रासमा भने ‘हावाको व्यथा बुझ्दै जाँदा’ भन्ने वाक्यांशको प्रयोग भएको छ जसले ‘हावा’ लाई पीडित र व्यथितको प्रतीकको रूपमा लिएको देखिन्छ । त्यसरी नै अर्को मुक्तक ममा ‘शीतसँगै रोएको छु’ भन्ने वाक्यांशको प्रयोग गरी शीतलाई पनि पीडित र रनुपर्ने वस्तुका रूपमा उभ्याएका छन् ।

५.२.६ भाषा शैलीका दृष्टिले सिर्जनाका फूलहरूको विश्लेषण

यस सङ्ग्रहमा भएका मुक्तकहरूमा प्रशस्त विम्ब र अलङ्कारहरूको प्रयोग गरिएका हुनाले ती मुक्तकहरू लक्ष्यार्थपरक तथा व्यङ्ग्यार्थपरक शैलीमा लेखिएका छन् । विविध प्रकारका विम्ब र प्रतीकहरूको प्रयोग गरिए पनि यस सङ्ग्रहका मुक्तकहरूको अर्थ सहज ढङ्गले प्राप्त गर्न सकिने हुनाले यसको भाषाशैलीलाई सामान्य रूपमा नै लिन सकिने हुन्छ ।

५.२.७ कथन पद्धतिका दृष्टिले सिर्जनाका फूलहरूको विश्लेषण

यस सङ्ग्रहको मुक्तकमा प्रशस्त आदेश तथा उपदेश मूलक क्रियापदहरूको प्रयोग गरिएको हुनाले यसमा द्वितीय पुरुषीय कथन पद्धति रहेको कुरा थाहा हुन्छ । बाँकी मुक्तकहरूमा भने तृतीय पुरुषीय कथन पद्धतिको प्रयोग भएको छ ।

५.२.८ उद्देश्यका दृष्टिले सिर्जनाका फूलहरूको विश्लेषण

यस सङ्ग्रहको मुक्तकहरूका उद्देश्यहरू समाजमा व्याप्त वर्गीय उत्पीडनका भावहरू अभिव्यक्त गर्दै सामाजिक र आर्थिक रूपमा पिछडिएका वर्गलाई सचेत रहन आग्रह गर्नु रहेको देखिन्छ (जस्तै : बस्ती) । जातीय रूपमा पिछ्छ परेका वर्ग, महिला वर्ग, पेसागत रूपले पिछ्छाडि परेका

वर्ग, भौगोलिक हिसाबले पछाडि परेका वर्ग आदिका समस्याहरू देखाउँदै ती वर्गका नागरिकहरूले सामाजिक न्यायको अनुभूति पाउनुपर्ने आवाजहरू उनका यस सङ्ग्रहका कविताहरूमा उठाइएको पाइन्छ । त्यसरी नै आर्थिक रूपमा पछाडि परेका वर्गहरूको उत्थानका निम्ति सहयोग गर्न सबैसँग कविले आग्रह गरेका छन् । यी सबै वर्गका मानिसहरूको उत्थानमा राजनीतिक पक्षको प्रमुख भूमिका रहने हुनाले राजनीतिक सुधारका निम्ति सबै वर्गका नागरिकहरूलाई उत्प्रेरित गर्ने उद्देश्य पनि यस सङ्ग्रहका कविताहरूमा रहेको देखिन्छ (जस्तै : प्रजातन्त्र) ।

५.२.९ निष्कर्ष

दुवालद्वारा पहिलो पुस्तकाकार कृतिको रूपमा प्रकाशित **सिर्जनाका फूलहरू**मा सामाजिक र राजनीतिक समस्याहरूलाई औँल्याउँदै तिनमा सुधार हुनुपर्ने चाहना मुक्तककारको रहेको देखिन्छ । उनका अधिकांश मुक्तकहरू मुक्त छन्दमा रचना गरिएका भए पनि यस सङ्ग्रहका दुईओटा मुक्तकहरू भ्याउरे छन्दमा रचना गरिएका छन् । मुक्तकका केन्द्रीय कथ्य मुख्य रूपमा राजनीतिक भए पनि केही गैर राजनीतिक सामाजिक विषयका मुक्तकहरू पनि सङ्ग्रहमा रहेका छन् । सबै मुक्तकहरू चार हरफका रहेका छन् । सबै मुक्तकका शीर्षकहरू पनि एक शब्दबाट बनेका छन् । धेरैजसो मुक्तकको तेस्रो हरफमा केन्द्रीय कथ्य वा मूल भाव दिइएको छ । केन्द्रीय कथ्यलाई मुक्तककारले प्रायः आदेशात्मक क्रियापदको प्रयोग गरी अभिव्यक्त गरेका छन् ।

५.३ सचेतका धुनहरू कविता सङ्ग्रहको विश्लेषण

मोहन दुवालका कविताहरू मध्ये **सचेतका धुनहरू** दोस्रो प्रकाशित कृति हो, जसमा वि.सं. २०४२ देखि वि.सं. २०४७ सम्ममा रचना गरिएका जम्मा ४६ ओटा कविताहरू रहेका छन् । यीमध्ये वि.सं. २०४२ रचित १ र वि.सं. २०४४ मा रचित २ बाहेक बाँकी सबै नै कविताहरू २०४५ देखि २०४७ सम्म रचना गरिएका छन् । उनका हालसम्म प्रकाशित कविताहरू मध्ये सबभन्दा लामो **मानेभन्ज्याडबाट नेपाल नियालेर हेर्दै जाँदा** पनि यसै सङ्ग्रहमा सङ्कलित कविता हो । अन्य सङ्ग्रहका कविताहरूको तुलनामा यस सङ्ग्रहमा प्रकाशित अन्य कविताहरू पनि लामा देखिन्छन् । कविताका तत्त्वहरूका आधारमा यस सङ्ग्रहको विश्लेषण तलका उपशीर्षकहरूमा गरिएको छ :

५.३.१ संरचनाका दृष्टिले सचेतका धुनहरूको विश्लेषण

बाह्य संरचनाका दृष्टिले यस सङ्ग्रहका कविताहरू केही लामा आकारका देखिन्छन् । यसमा रहेका कविताहरू मध्ये **जीवन** : परिभाषामा शीर्षकको कविता सबभन्दा कम दुई अनुच्छेदमा विभाजित छ भने **दाइजो-हत्या** शीर्षकको कविता सबभन्दा बढी १० अनुच्छेदमा विभाजित छ ।

जीवन : भोगाइहरू, विवेक र बहिरो मनस्थिति, प्रकाश र अँध्यारो, शत्रुहरू, विश्वास र **घोडातन्त्र** शीर्षकका कविताहरूमा भएका प्रत्येक अनुच्छेदका हरफ सङ्ख्यामा एकरूपता पाइन्छ । हरफका दृष्टिले सबभन्दा छोटो कविता **घोडातन्त्र** हो जसमा जम्मा १२ हरफहरू छन् र सबभन्दा लामो कविता **मानेभन्ज्याडबाट नेपाल नियालेर हेर्दै जाँदा** हो जसमा जम्मा १९९ हरफहरू रहेका छन् । औसतमा ४२ हरफका कविताहरू यस सङ्ग्रहमा परेका हुनाले उनका सबै कृतिहरू मध्ये सबभन्दा लामा कविता लेखिएको कृति यही नै भएको छ । कुल ४६ कविताहरू मध्ये २० भन्दा कम हरफ भएका कविता ५ ओटा, २१-३० हरफ भएका कविता ८ ओटा, ३१-४० हरफ भएका कविता १५ ओटा, ४१-५० हरफ भएका कविता ८ ओटा र ५० भन्दा बढी हरफ भएका कविता १० ओटा रहेका छन् ।

दुवालका प्रायः कविताहरू उदाहरण, तर्क, वर्णन, विवरण जस्ता कुराहरूबाट सुरु भई मूल विषयवस्तुमा प्रवेश गर्ने हुन्छन् । सचेतका धुनहरूभित्र समावेश गरिएका धेरै कविताहरू पनि यसरी नै प्रस्तुत गरिएको छ । तल यसको एउटा उदाहरण दिइएको छ :

सम्पूर्ण व्यथालाई
आँखामा समेटेर
जीवनलाई बित्थामा
लडेको मुढो भैं बनाएर
विश्वास र आस्थाका
जराहरू भाँचभुँच पारेर,
सुकेको रूख
हेर ठिङ्ग उभिरहेछ ।

-सुकेको रूख ।

उनका केही कविताहरू भने सिधै विषयवस्तुमा प्रवेश गरी त्यसको थप पुष्टि गर्न उदाहरण, उपमान, तर्क र वर्णन जस्ता कुराहरूको प्रयोग गर्ने गर्छन् । तल यस प्रकारको कविताको एउटा उदाहरण दिइएको छ :

यो पुलिस थाना हो
यहाँ प्रहरी दाइले बुट बजारेको आवाज
र टीठलाग्दो अनुहार पढ्न पाइन्छ ।

-यो पुलिस थाना हो ।

प्रशस्तै बिम्ब र प्रतीकको प्रयोग गरिएका भए पनि दुवालका कविताका अर्थहरू सरल रूपमा नै पाठकहरूले ग्रहण गर्न सक्ने हुन्छन् । यस सङ्ग्रहमा भएका केही कवितामा कविताको मूल भाव वा केन्द्रीय कथलाई कविले प्रतीकात्मक रूपमा समेत प्रस्तुत गरेका छन् । सुकेको रूखबाट माथि प्रस्तुत गरिएका हरफहरूलाई यसको उदाहरणको रूपमा लिन सकिन्छ । केही स्थानमा कवि पाठकलाई आदेशात्मक रूपमा समेत आफ्ना विचारहरू प्रकट गर्ने गर्छन् । तल यस प्रकारको हरफको उदाहरण प्रस्तुत गरिएको छ :-

पाखुरीलाई दहो बनाऊ
तिम्रो लागि हिमाल सुन्दर किल्ला हुन सक्छ
कसले भत्काउन सक्छ
अविश्वास र असुन्दरतामा तिम्रो मुस्कानलाई नै
महानताको उद्घोषण बनाइदिनुपर्छ

-विश्वास माटोमा/माटो विश्वासमा भुल्न दिनुपर्छ ।

समग्रमा भन्नुपर्दा सचेतका धुनहरूभित्रका कविताहरूका भषाशैली सरल र सहज नै रहेको छ ।

५.३.२ विषयवस्तुका दृष्टिले सचेतका धुनहरूको विश्लेषण

यस सङ्ग्रहमा सङ्कलित कविताहरू सामाजिक र राजनीतिक विषयमा बढी केन्द्रित देखिन्छन् । कवितामा प्रयोग गरिएका प्रकृतिमा पाइने वस्तुहरू (सूर्य, चरा आदि), नदी, भौगोलिक नाम आदि सबैले नै सामाजिक र राजनीतिक विषयको प्रतिनिधित्व गर्दछन् ।

एउटै कवितालाई पनि एकभन्दा बढी विषयमा केन्द्रित भनी व्याख्या गर्न सकिन्छ । सुकेको रूख यसको एउटा उदाहरण हो । यसमा सुकेको रूखलाई वर्तमान समाजमा स्वीकार गर्न नसकिने पुराना संस्कार र विश्वासको प्रतीकको रूपमा लिने हो भने यसलाई सामाजिक कविता भन्न सकिन्छ । सुकेको रूखलाई तत्कालीन राजनीतिक व्यवस्थाको प्रतीकको रूपमा लिने हो भने यो

सामाजिक कविता बन्न पुग्छ । यसप्रकार एउटै कवितालाई एकभन्दा बढी विषयसँग केन्द्रित भनी विश्लेषण गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

कुल ४६ कवितामध्ये बनेपा बेरुजुसँग तडिपरहेछ, माष्टरसाहेब परिवेश भोगिरहेछ, जीवन : अँध्यारो/उज्यालो, निष्फिक्री बल गर्दैछन् चराहरू, दाइजो-हत्या, आफ्नै माटोमा विश्वास सँगाल्दा, मितेरी साँघु र दुश्मन आँखाहरू, बकुलाभगत मानिसहरू र बन्द ढोकामा चुकुल, जीवनलाई ऐजन-ऐजनमा सुँधनुपर्छ, मैयासाहेब र बाथरूम, जीवन : परिभाषामा, यथार्थता, शत्रुहरू, नानीहरू र माउसुली, मानिसहरू प्रकाशजस्तै फिँजिन खोजिरहेछन्, वाग्मती नदी र आसमान साह्र, अन्तरकन्तरबाट जिजीविषालाई छाम्न खोज्दा, दन्त्यकथाको आँखामा युग बुझ्न खोज्दा गरी २८ ओटा कविताहरूमा सामाजिक पक्षको बाहुल्यता पाइन्छ । मूलभूत रूपमा अन्य विषयवस्तु भन्न सकिने भए पनि सामाजिक विषयलाई समेटिएर लेखिएका कविताहरूमा आजको परिवेश : आँखा/आँखाहरूमा, इतिहास कोल्टो परेर हिँडेको छ, जीवन : भोगाइहरू, सूर्यको खोजीमा जीवनहरू रगतको भाषा डरलाग्दो हुन्छ, चेतना गुलाब होइन, मानेभन्ज्याडबाट नेपाल नियालेर हेर्दै जाँदा, माया घामजस्तै बाँधिनुपर्ने हो, देशको मुहार र सौन्दर्य, मायाको आस्था र जीवन, विश्वास माटोमा/माटो विश्वासमा भुल्न दिनुपर्छ, सुकेको रूख, आसे जूनको पर्खाइमा बूढी गण्डकी, करेसाबारी र थाँक्रोमा भुण्डिएको काँक्रो, विवेक र बहिरो मनस्थिति, जीवन-मुक्ति, प्रकाश र अँध्यारो, विश्वास, मुक्ति र अफ्याराहरू, नदी छेउ उदाएका विश्वासहरू र घोडातन्त्रलाई लिन सकिन्छ ।

आजको जीवन: परिवेश/परिवेशमा, आजको परिवेश : आँखा/आँखाहरूमा, इतिहास कोल्टो परेर हिँडेको छ, जीवन : भोगाइहरू, सूर्यको खोजीमा जीवनहरू, यो पुलिस थाना हो, रगतको भाषा डरलाग्दो हुन्छ, चेतना गुलाब होइन, मानेभन्ज्याडबाट नेपाल नियालेर हेर्दै जाँदा, आसे जूनको पर्खाइमा बूढी गण्डकी, करेसाबारी र थाँक्रोमा भुण्डिएको काँक्रो, कोयलीका गीत र हिंस्रक अनुहारहरू, जीवन-मुक्ति, हिमाल र दुर्गन्धी हावा, 'लाइन' र मतिबिग्रेकाहरू, प्रकाश र अँध्यारो, मुक्ति र अफ्याराहरू, कफ्युमा बन्द शहर, नदी छेउ उदाएका विश्वासहरू, शहीद र घोडातन्त्र राजनीतिक विषयमा बढी केन्द्रित कविताहरू हुन् । त्यसरी नै अन्य विषयहरूमा केन्द्रित भएर पनि राजनीतिक विषयलाई समेटिएका कविताहरूमा देशको मुहार र सौन्दर्य, विश्वास माटोमा/माटो विश्वासमा भुल्न दिनुपर्छ, सुकेको रूख, निष्फिक्री बल गर्दैछन् चराहरू, आफ्नै माटोमा विश्वास सँगाल्दा, बकुलाभगत मानिसहरू र बन्द ढोकामा चुकुल, जीवनलाई ऐजन-ऐजनमा सुँधनुपर्छ, नानीहरू र माउसुली, मानिसहरू प्रकाशजस्तै फिँजिन खोजिरहेछन्, दन्त्येकथाको आँखामा युग बुझ्न खोज्दा र अन्तरकन्तरबाट जिजीविषालाई छाम्न खोज्दालाई लिन सकिन्छ ।

वैचारिक प्रकृतिका कविताहरूमा माया घामजस्तै बाँधनुपर्ने हो, देशको मुहार र सौन्दर्य, मायाको आस्था र जीवन, विश्वास माटोमा/माटो विश्वासमा झुल्लु दिनुपर्छ, सुकेको रूख, विवेक र बहिरो मनस्थिति र विश्वासलाई लिन सकिन्छ । निष्कर्षमा यस सङ्ग्रहमा सङ्कलित कविताहरूले सामाजिक परिवेश र राजनीतिक परिवेशका विकृति र विसङ्गतिहरूलाई समेट्नाका साथै तिनमा सुधार हुनुपर्ने कुराको जानकारी गर्दछन् ।

५.३.३ मूलभाव वा केन्द्रीय कथ्य र सन्देशका दृष्टिले सचेतका धुनहरूको विश्लेषण

मानवतावाद, विद्रोह, सचेतता, विवशता वर्णन जस्ता कुराहरू दुवालका कविताका केन्द्रीय कथ्य हुन् । उनका अन्य कविताहरूमा भैंँ यस सङ्ग्रहभित्र समेटिएका कविताहरूमा पनि यिनै कुराहरूले प्रमुख स्थान पाएका छन् ।

उनका कविताहरूमा विकासको गति ज्यादै ढिलो भएको, असत्यको पछि लाग्नेहरूले सत्यलाई ढाकछोप गरिरहेको, वर्तमान राजनीतिक र सामाजिक परिवेशले धेरैलाई निरीह बनाइरहेको, प्रहरी, मास्टर जस्ता जागिरदारको जीवन कष्टकर रहेको, समाजका निर्दोष मानिसको राजनीतिक हत्या भइरहेको, राष्ट्रियता जोगाउन सबैको भूमिका आवश्यक भएको जस्ता भावहरू अभिव्यक्त भएका पाइन्छन् । त्यसरी नै घृणा र द्वेषबाट सामाजिक रूपान्तरण गर्न नसकिने, प्रेम र मायाबाट सामाजिक रूपान्तरण गर्न सकिने, दाइजोप्रथा जस्ता कुसंस्कारको विरुद्धमा सबैले आवाज उठाउनुपर्ने, षड्यन्त्रकारीहरू नै आम दुनियाँका शत्रु भएकाले तिनको विरुद्धमा आवाज उठाउनुपर्ने जस्ता कुराहरू उनका कवितामा अभिव्यक्त गरिएको पाइन्छ ।

५.३.४ लय प्रयोगका दृष्टिले सचेतका धुनहरूको विश्लेषण

छन्दका हिसाबले यसका सबै नै कविताहरू मुक्त छन्द (गद्य) मा लेखिएका छन् । एक शब्द भएका हरफ पनि कतै कतै पाइन्छ । यस्ता शब्दमा 'र', 'वा' जस्ता शब्दहरूको प्रयोग गरिएको छ ।

५.३.५ बिम्ब र अलङ्कार प्रयोगका दृष्टिले सचेतका धुनहरूको विश्लेषण

दुवालका अन्य सङ्ग्रहका कविताहरूमा जस्तै सचेतका धुनहरू कृति अन्तर्गत समेटिएका कविताहरूमा पनि बिम्ब र प्रतीकको प्रशस्त प्रयोग गरिएको छ । कविताहरूमा प्रशस्तै प्रतीकात्मक शब्दहरूको पनि प्रयोग भएको छ । उनका अन्य कविताहरूमा जस्तै भिँगा, परेवा, हात्ती, कसिंगर, घाम जस्ता प्रकृतिमा पाइने वस्तुहरू तथा फाटेको भोटो, इँट जस्ता मानव निर्मित वस्तुहरूलाई प्रतीकात्मक रूपमा प्रयोग गरिएको पनि छ । उनका कवितामा प्रतीकात्मक रूपमा प्रयोग गरिएका वस्तुहरूमा मानव निर्मित वस्तुहरूको तुलनामा प्रकृतिमा पाइने वस्तुहरूको बाहुल्यता पाइन्छ ।

उनका कवितामा अलङ्कारको पनि प्रशस्तै प्रयोग गरिएको छ । तल यस कवितामा प्रयोग भएका केही उपमा अलङ्कारलाई उदाहरणका रूपमा दिइएका छन् :

वाटाका खाल्डाहरूमा पानी भरिएर पोखरी भैँ हुँदा पनि
देशको मुहार र सौन्दर्य
ऊ हिजो जस्तै प्रज्वलित हुने क्रममा छ

-प्रकाश र अँध्यारो ।

५.३.६ भाषाशैलीका दृष्टिले सचेतका धुनहरूको विश्लेषण

विभिन्न विम्ब र प्रतीकहरूको प्रयोग गरिएका हुनाले यस सङ्ग्रहमा समावेश गरिएको कविताहरूको भाषाशैली सामान्य अभिधार्थ भन्दा केही भिन्न देखिन्छ । तर दुवालले प्रयोग गर्ने विम्ब, प्रतीक तथा अलङ्कारहरूबाट सिर्जित अर्थ सहज रूपमा नै ग्रहण गर्न सकिने हुनाले समग्रमा यस सङ्ग्रहका कवितामा प्रयोग गरिएका भाषा शैली सरल र सहज नै देखिन्छ ।

५.३.७ कथन पद्धतिका दृष्टिले सचेतका धुनहरूको विश्लेषण

यस सङ्ग्रहका कविताहरू सामाजिक र राजनीतिक प्रकृतिका बढी रहेकाले विषयवस्तु प्रस्तुतिको कथन पद्धति पनि धेरैजसो तृतीय पुरुषको परेको देखिन्छ । दुवालको आदेशात्मक तथा उपदेशात्मक क्रियापदको प्रयोग गर्ने प्रवृत्तिका कारण कविताका कतिपय हरफहरू द्वितीय पुरुषीय कथन पद्धतिमा पनि रचना गरिएका देखिन्छन् । प्रथम पुरुषीय कथन पद्धति भने कविताहरूमा विरलै रूपमा प्रयोग गरिएको पाइन्छ ।

५.३.८ उद्देश्यका दृष्टिले सचेतका धुनहरूको विश्लेषण

यस सङ्ग्रहका कविताहरूका उद्देश्यहरू समाजमा व्याप्त वर्गीय उत्पीडनका भावहरू अभिव्यक्त गर्दै सामाजिक र आर्थिक रूपमा पिछ्छाइएका वर्गलाई सचेत रहन आग्रह गर्नु रहेको देखिन्छ । जातीय रूपमा पिछ्छ परेका वर्ग, महिला वर्ग, पेसागत रूपले पिछ्छाइ परेका वर्ग, भौगोलिक हिसाबले पिछ्छाइ परेका वर्ग आदिका समस्याहरू देखाउँदै ती वर्गका नागरिकहरूले सामाजिक न्यायको अनुभूति पाउनुपर्ने आवाजहरू उनका यस सङ्ग्रहका कविताहरूमा उठाइएको पाइन्छ । माष्टरसाहेब परिवेश भोगिरहेछ, दाइजो-हत्या, मैया साहेब र बाथरूम आदिलाई यस प्रकारको कविताको उदाहरणको रूपमा लिन सकिन्छ । त्यसरी नै आर्थिक रूपमा पिछ्छाइ परेका वर्गहरूको उत्थानका निम्ति सहयोग गर्न सबैसँग कविले आग्रह गरेका छन् । यी सबै वर्गका मानिसहरूको

उत्थानमा राजनीतिक पक्षको प्रमुख भूमिका रहने हुनाले राजनीतिक सुधारका निम्ति सबै वर्गका नागरिकहरूलाई उत्प्रेरित गर्ने उद्देश्य पनि यस सङ्ग्रहका कविताहरूमा रहेको देखिन्छ ।

५.३.९ निष्कर्ष

सचेतका धुनहरू जम्मा ४६ ओटा कविताहरू समेटेर वि.सं. २०४७ मा प्रकाशित गरिएको कविता सङ्ग्रह हो । यो कविता सङ्ग्रहमा वि.सं. २०४२ देखि २०४६ सम्म विभिन्न पत्रपत्रिकाहरूमा प्रकाशित र केही अप्रकाशित कविताहरू समेत समावेश गरिएको छ । उनका यी कविताहरूमा खासगरी पञ्चायतकालीन राजनीतिक र सामाजिक परिवेशमा आम जनताको यथार्थ स्थितिको प्रतिबिम्बन पाइन्छ ।

यसमा सङ्कलित कविताहरू २ देखि १० अनुच्छेद सम्मका छन् । यहाँ समावेश गरिएका सबै कविताहरू मुक्त छन्दमा रचना गरिएका छन् । विषयवस्तुका दृष्टिले राजनीतिक र सामाजिक यथार्थता समेटेका यी कविताहरू पनि अन्य कविताहरू भन्दा दुवै आगमनात्मक र निगमनात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ । प्रश्नार्थक र आदेशात्मक वाक्यहरूको पनि कवितामा प्रयोग भएको देखिन्छ । यसरी उनको कविता प्रकाशनको पहिलो चरणमा देखा परेको यो कृति उनको कविता यात्राको सफल आरम्भ बिन्दुको रूपमा रहेको देखिन्छ ।

५.४ संरचनाका मूलहरू मुक्तक सङ्ग्रहको विश्लेषण

संरचनाका मूलहरू वि.सं. २०५२ मा मोहन दुवालको तेस्रो कृतिको रूपमा प्रकाशित मुक्तकसङ्ग्रह हो जसमा विभिन्न समयमा पत्रपत्रिकाहरूमा प्रकाशित जम्मा १०० ओटा मुक्तकहरू सङ्कलित छन् । उनका अन्य मुक्तकहरू जस्तै यो सङ्ग्रहमा सङ्कलित मुक्तकहरू पनि सामाजिक विषयवस्तुमा नै आधारित रहेका छन् । कविताका विभिन्न तत्वहरूका आधारमा यस सङ्ग्रहको सङ्क्षिप्त विश्लेषण तल प्रस्तुत गरिएको छ :-

५.४.१ संरचनाका दृष्टिले संरचनाका मूलहरूको विश्लेषण

उनका सबै नै मुक्तकहरू चार हरफमा लेखिएका भएकाले यस सङ्ग्रहका मुक्तकहरू पनि चार हरफका नै छन् । तीमध्ये संकेत बाहेक सबैका पहिलो, दोस्रो र चौथो हरफमा अन्त्यानुप्रास रहेको छ । संकेतमा भने पहिलोको दोस्रोसँग र तेस्रोको चौथोसँग अन्त्यानुप्रास रहेको छ । आक्रमण, दुर्घटना, स्रष्टा र स्वाधिनताका भने चारैओटा हरफमा अन्त्यानुप्रास रहेका छन् ।

अकर्तव्य, अत्याचार, अतीत, अनुभूति, अवस्थिति, उच्छ्वास, कुरूपता, गति, जनता, परिवर्द्धन, प्रवृत्ति, स्वार्थ, वातावरण, सङ्कोच, साउती, हामी, यौवन र ममताका तेस्रो हरफका अन्तिम शब्द जस्तो/जस्ता छ भने अचेत, अधिकार, अज्ञानता, आधार, आन्दोलन, उपलब्धि, प्रकृति, मित्रता र संयोजनको अन्तिम शब्द पर्छ छ । “गर”, “नगर” जस्ता आदेशात्मक शब्दहरू तेस्रो हरफको अन्तमा लेखिएका मुक्तकहरू अधैर्य, अविवेक, अस्तित्व, आकांक्षा, आत्मरक्षा, आवाज, इन्द्रधनुष, इष्ट्या, कर्तुत, कला, दीप, प्रतिभा, प्रजातन्त्र, स्पर्श, समस्या, शासक, योजना, मर्म र सन्दर्भ हुन् ।

यस सङ्ग्रहमा सङ्कलित सबै मुक्तकको तेस्रो हरफको अन्त्यमा “--” चिन्हको प्रयोग गरिएको छ । कुल १०० मुक्तकमध्ये १३ ओटा मुक्तकको पहिलो, दोस्रो र चौथो हरफमा प्रश्नवाचक चिन्हको प्रयोग गरिएको छ भने अन्तिम हरफमा मात्र प्रश्नवाचक चिन्ह भएका मुक्तक एउटा, अन्तिम हरफमा मात्र विष्मयादि बोधक चिन्ह भएका मुक्तक २ ओटा, दोस्रो हरफमा प्रश्नचिन्ह र चौथो हरफमा पूर्ण विराम भएको १ ओटा, पहिलो हरफमा प्रश्नचिन्ह, दोस्रो र चौथो दुवै हरफमा विष्मयादि बोधक चिन्ह भएको १ ओटा मुक्तक छन् । बाँकी ८२ ओटा मुक्तकका पहिलो र दोस्रो हरफमा कुनै पनि चिन्ह दिइएको छैन भने चौथो (अन्तिम) हरफको अन्तमा पूर्णविराम चिन्हको प्रयोग गरिएको छ ।

आन्तरिक संरचनाका हिसाबले यस सङ्ग्रहमा सङ्कलित अधिकांश मुक्तकहरूका निष्कर्ष तेस्रो हरफमा रहेको देखिन्छ । उनका अधिकांश मुक्तक, उपमा, उदाहरण, वा तर्कबाट सुरु भएर तेस्रो हरफमा पुग्दा सिङ्गै मुक्तकको मूल भाव साङ्केतिक रूपमा वा प्रत्यक्ष रूपमा नै अभिव्यक्त भएको पाइन्छ । यसप्रकार तेस्रो हरफ नै उनको मुक्तकको केन्द्रीय हरफको रूपमा रहेको छ । यो हरफमा प्रायः मुक्तककारका विचारको अभिधामूलक अभिव्यक्ति पाइन्छ ।

अर्थका हिसाबले अचेत, अधिकार, अधैर्य, अविवेक, अस्वस्थता, अस्तित्व, अज्ञानता, आकांक्षा, आत्मरक्षा, आत्मपीडा, आधार, आन्दोलन, आवाज, इन्द्रधनुष, इष्ट्या, उपलब्धि, कर्तुत, कुप्रवृत्ति, कला, चरित्र, दीप, नयाँ वर्ष, प्रतिभा, प्रकृति, प्रजातन्त्र, परिशीलन, स्पर्श, भ्रम, समस्या, शासक, संगत, मित्रता, सत्य, विडम्बना, योजना, मर्म, सन्दर्भ, स्वरूप, सुन्दरता, विश्वास, सृष्टि र संयोजन गरी ४२ ओटा मुक्तकमा आदेश, अनुरोध वा सुभाष अभिव्यक्ति गरिएको पाइन्छ । तीमध्ये पनि १९ ओटा मुक्तकमा ‘यसो गर’ वा ‘यसो नगर’ भन्ने जस्ता ठाडो आदेश व्यक्त गरिएको छ । मुक्तकको चौथो हरफ भने तेस्रो हरफमा व्यक्त गरिएको भावको थप पुष्टि, व्याख्या वा थप उदाहरण व्यक्त गर्ने हरफको रूपमा आएको छ ।

५.४.२ विषयवस्तुका दृष्टिले संरचनाका मूलहरूको विश्लेषण

मोहन दुवाल सामाजिक विषयवस्तुमा लेख्ने कवि भएकाले उनका प्रत्येक मुक्तकका विषयवस्तुले कुनै न कुनै रूपमा सामाजिक परिवेशको चित्रण गर्दछन् । राजनीति पनि समाजकै एक भाग भएको हुनाले राजनीतिक विषयवस्तुमा आधारित सबै नै रचनाहरू सामाजिक प्रकृतिका नै हुन्छन् । दुवालका यस सङ्ग्रहमा सङ्कलित मुक्तकहरू मध्ये वैचारिक रूपका भन्न सकिने मुक्तकहरू पनि सामाजिक वैचारिक प्रकृतिका नै छन् ।

उनका यस सङ्ग्रहमा सङ्कलित मुक्तकमध्ये अध्ययन, अन्याय, अविवेक, अस्वस्थता, इन्द्रधनुष, उपलब्धि, चरित्र, चेतना, जून, दिग्भ्रम, दीप, परिवर्तन, प्रवृत्ति, परिशीलन, स्पर्श, यथास्थिति, वातावरण, सचेतना, समस्या, माधुर्य, लक्षण, संकोच, हाकिमसाहेब, हामी, लोकाचार, विडम्बना र स्वरूप शीर्षकका मुक्तकहरू बढी सामाजिक विषयवस्तुमा केन्द्रित रहेका छन् । यी मुक्तकहरूले समाजमा रहेका अन्याय, अत्याचार, दमन र उत्पीडनको विरोध गर्नाका साथै तिनको विरुद्ध गरिने सङ्घर्ष रीस र द्वन्द्वबाट होइन सद्भाव र भाइचाराबाट हुनुपर्छ भन्ने भाव व्यक्त गर्दछन् । वर्गीय असमानतालाई समाप्त पार्न भाइचारा र सद्भावलाई महत्त्व दिइएका हुनाले उनका यी मुक्तकहरू मानवतावादी चरित्रका समेत छन् ।

यस सङ्ग्रहमा सङ्कलित मुक्तकहरू मध्ये राजनीतिक प्रकृतिका भन्न सकिने मुक्तकहरूमा अत्याचार, अधिकार, असहाय, आतंक, आत्मरक्षा, आन्दोलन, आवाज, कर्तुत, कुप्रवृत्ति, कुरूपता, गति, चरण, चेतनाबोध, जनता, प्रारूप, पियन, प्रतिबन्ध, प्रकृति, प्रजातन्त्र, संकेत, भ्रम, नियति, शासक, स्वभाविकता र मूल्य पर्दछन् । उनका यस कोटीका मुक्तकहरूमा राजनीतिले ल्याएका विकृतिहरू केलाउँदै त्यसमा सुधार गर्नुपर्ने भाव अभिव्यक्त गरिएका छन् ।

दुवालको सृष्टि, स्रष्टा, मित्रता, सङ्गत, ममता आदिका विषयमा रहेका आफ्ना दृष्टिकोणहरूलाई अभिव्यक्त गरिएको मुक्तकलाई यहाँ वैचारिक प्रकृतिका मुक्तकहरू अन्तर्गत अध्ययन र वर्गीकरण गरिएको छ । उनका यस प्रकृतिका मुक्तकहरूमा अकर्तव्य, अचेत, अतीत, अधैर्य, अवस्थिति, अस्तित्व, अज्ञानता, आकांक्षा, आक्रमण, आत्मपीडा, आधार, आस्था, इर्ष्या, कला, दानवता, दृष्टि, दुर्घटना, नयाँ वर्ष, परिवर्द्धन, प्रतिभा, प्रयोग, पवित्रता, स्वार्थ, मर्यादा, स्रष्टा, संगत, मित्रता, स्वाधिनता, सत्य, योजना, मर्म, सन्दर्भ, सुन्दरता, यौवन, विश्वास, वैभव, सृष्टि, ममता, श्रम र संयोजन पर्दछन् ।

दुवालका कतिपय मुक्तकहरू भावनात्मक प्रकृतिका पनि छन् । यी मुक्तकहरूमा कुनै विषयवस्तुप्रतिको उनको भावना अभिव्यक्त गरिएको छ । भावनाभिन्न दुवाल अन्य स्वच्छन्दतावादी कवि भैँँ मोहकता र सौन्दर्यको अनुभूति आफ्ना मुक्तकमा अभिव्यक्त गर्दछन् । उनका यी मुक्तकहरू पनि प्रीति, मातृत्व, शिशुप्यार, मोहकता जस्ता सामाजिक र मानवीय पात्र र विषयमा नै केन्द्रित छन् । यस वर्गमा राख्न सकिने उनका यस सङ्ग्रहमा सङ्कलित मुक्तकहरूमा अनुभूति, अक्षर, उच्छ्वास, पीरति, साउती, मातृत्व, शिशु र मोहकता पर्दछन् ।

५.४.३ मूलभाव वा केन्द्रीय कथ्य र सन्देशका दृष्टिले संरचनाका मूलहरूको विश्लेषण

दुवालका यस सङ्ग्रहमा भएका मुक्तकहरू मध्ये वैचारिक, सामाजिक, भावनात्मक र राजनीतिक प्रकृतिका रहेका छन् । पुरातनवादी सोच र सामन्ती संस्कारमा हुर्किएको सामाजिक बनावट, सरकारको अदुरदर्शिता, उचित नियम कानुनको अभाव, सरकारको लापरवाही, हेलचेक्र्याई, भ्रष्टाचार, घमण्ड आदिका कारणले समाजमा अन्याय, अत्याचार, शोषण, दमन र उत्पीडन व्याप्त भएको तर यस्ता राजनीतिक र सामाजिक परिवेशलाई परिवर्तन गरी नयाँ समाज र राजनीतिक वातावरणको निर्माण गर्न सकिन्छ भन्ने भाव यस सङ्ग्रहका मुक्तकमा व्यक्त गरिएको छ । हत्या, हिंसा, आतङ्क र घृणाले होइन, मानवता, सहृदयता, मेलमिलाप र सद्भावनाले परिवर्तन ल्याउनुपर्छ र त्यसका लागि समाजका सबै वर्गका मान्छे सक्रिय हुनुपर्छ भन्ने भाव पनि उनको मुक्तकमा अभिव्यक्त भएका पाइन्छन् ।

समाजमा एकदिन सकारात्मक परिवर्तन अवश्य आउने, परिवर्तन हुन नसक्ने कुरा गर्नेहरूको विचार अवश्य खण्डित हुने, यथास्थितिमा त्यस्तो परिवर्तन सम्भव नहुने र सकारात्मक परिवर्तनको लागि सबै वर्ग एकजुट भई आवाज उठाउनुपर्ने कुराहरू पनि उनका मुक्तकमा व्यक्त गरिएका पाइन्छन् । इर्ष्या, लोभ, घमण्ड, ध्वंस जस्ता कुराहरू विकासका बाधक हुन् भने मानवता, सहृदयता, भ्रातृत्व, प्रेम जस्ता कुराहरू समाजलाई सही दिशाबोध गराउने उत्प्रेरक तत्त्वहरू हुन् । त्यसैले तिनको अनुसरण गर्नुपर्छ भन्ने भावहरू दुवालका मुक्तकका केन्द्रीय भावहरू हुन् ।

५.४.४ लयका दृष्टिले संरचनाका मूलहरूको विश्लेषण

यस सङ्ग्रहमा समावेश गरिएका मुक्तकहरू रूवाई छन्दमा लेखिएका छन् । उक्त छन्दमा पाइने पहिलो, दोस्रो र चौथो अनुच्छेदको अन्त्यानुप्रास यी मुक्तकहरूमा पाइन्छ । केही मुक्तकहरूमा भने सबै नै हरफहरूमा अन्त्यानुप्रास रहेको पाइन्छ ।

५.४.५ बिम्ब र अलङ्कार प्रयोगका दृष्टिले संरचनाका मूलहरूको विश्लेषण

बिम्बालङ्कारका दृष्टिले मोहन दुवालका मुक्तक उत्कृष्ट नै देखिन्छन् । यस सङ्ग्रहमा सङ्कलित मुक्तकहरूमा घाम, धर्ती, बाटो, पानी, जून, प्रकाश, फूल, कमिला, कुचो, इन्द्रेणी, इन्द्रधनुष, दीयो, हिमाल, चरा, बिस्कुन, दीप, तलवार, वसन्त, माहुरीको चाका, हिमनदी, हरिया घाँस, भुसुना, बिहानी, वसन्त र बतासलाई सकारात्मक प्रतीकको रूपमा प्रयोग गरिएको छ । त्यसरी नै नकारात्मक अर्थमा प्रयोग गरिएका प्रतीकहरूमा काँडा, विष, बादल, धमिरा, तुवाँलो, सिस्नु, कसिंगर, बल्छी, साँप, विषवृक्ष, गिद्ध, कीरा, मरुभूमि, पात, शीतको थोपा, खिया, आगो, लाटोकोसेरो, दैत्यका हात, गोरु सिङ, चट्याङ, मुर्दा, कात्रो, जुका र फट्याङ्ग्राहरू हुन् ।

यसरी दुवालका मुक्तकमा प्रयोग गरिएका प्रतीक र बिम्बहरू प्रकृतिमा पाइने रूख-विरुवा, जीवजन्तु, चराचुरुङ्गी, कीरा-फट्याङ्ग्रा, पहाड, हिमाल, हावा आदिका साथ घाम, जून, प्रकाश, आदि रहेका देखिन्छन् । ती प्रतीकहरू अन्य सामाजिक जीवनमा प्रयोग गरिने प्रतीकहरूसँग मेल खान्छन् ।

५.४.६ भाषा शैलीका दृष्टिले संरचनाका मूलहरूको विश्लेषण

दुवालका सबै नै मुक्तकहरूका भाषा शैली उस्तै उस्तै नै रहेको देखिन्छ । उनका अधिकांश मुक्तकहरूमा बिम्ब र अलङ्कारको प्रयोग गरिए पनि ती सरल ढङ्गले नै प्रस्तुत गरिने तथा अभिधात्मक रूपले त्यसको थप पुष्टि गर्ने पनि हुनाले यी मुक्तकका भाषा शैली बोधगम्य नै हुने गर्छ । यस सङ्ग्रहमा भएका मुक्तकहरूमा पनि उनको यस प्रकारको भाषाशैलीगत प्रवृत्ति पाइन्छ ।

५.४.७ कथन पद्धतिका दृष्टिले संरचनाका मूलहरूको विश्लेषण

यस सङ्ग्रहमा रहेका ४२ ओटा मुक्तकमा आदेश, अनुरोध वा सुझाव व्यक्त गरिएको छ । त्यसैले यस सङ्ग्रहका कथन पद्धतिमा प्रशस्त द्वितीय पुरुषको प्रयोग गरिएको छ । बाँकी मुक्तकहरूमा पनि तृतीय पुरुषीय कथन पद्धतिको प्रयोग गरिएको छ ।

५.४.८ उद्देश्यका दृष्टिले संरचनाका मूलहरूको विश्लेषण

यस सङ्ग्रहको मुक्तकहरूका उद्देश्यहरू समाजमा व्याप्त वर्गीय उत्पीडनका भावहरू अभिव्यक्त गर्दै सामाजिक र आर्थिक रूपमा पिछ्छाइएका वर्गलाई सचेत रहन आग्रह गर्नु रहेको देखिन्छ । जातीय रूपमा पिछ्छ परेका वर्ग, महिला वर्ग, पेसागत रूपले पिछ्छाइ परेका वर्ग, भौगोलिक हिसाबले पिछ्छाइ परेका वर्ग आदिका समस्याहरू देखाउँदै ती वर्गका नागरिकहरूले सामाजिक

न्यायको अनुभूति पाउनुपर्ने आवाजहरू उनका यस सङ्ग्रहका कविताहरूमा उठाइएको पाइन्छ (जस्तै : नियति) । त्यसरी नै आर्थिक रूपमा पछाडि परेका वर्गहरूको उत्थानका निमित्त सहयोग गर्न सबैसँग कविले आग्रह गरेका छन् । यी सबै वर्गका मानिसहरूको उत्थानमा राजनीतिक पक्षको प्रमुख भूमिका रहने हुनाले राजनीतिक सुधारका निमित्त सबै वर्गका नागरिकहरूलाई उत्प्रेरित गर्ने उद्देश्य पनि यस सङ्ग्रहका कविताहरूमा रहेको देखिन्छ ।

५.४.९ निष्कर्ष

दुवालको दोस्रो मुक्तक सङ्ग्रहको रूपमा प्रकाशित **संरचनाका मूलहरू** सामाजिक र राजनीतिक समस्याहरूलाई औँल्याउँदै तिनमा सुधार हुनुपर्ने चाहनामा लेखिएको मुक्तक हो । यस सङ्ग्रहमा समावेश गरिएका मुक्तकहरू रूवाई छन्दमा रचना गरिएका छन् । मुक्तकका केन्द्रीय कथ्य मुख्य रूपमा राजनीतिक भए पनि केही गैर राजनीतिक सामाजिक विषयका मुक्तकहरू पनि सङ्ग्रहमा रहेका छन् । सबै मुक्तकहरू चार हरफका रहेका छन् । सबै मुक्तकका शीर्षकहरू पनि एक शब्दबाट बनेका छन् । धेरैजसो मुक्तकको तेस्रो हरफमा केन्द्रीय कथ्य दिइएको छ । **सिर्जनाका फूलहरू**मा देखिएको आदेशात्मक क्रियापदको प्रयोग गर्ने प्रवृत्ति यस सङ्ग्रहका मुक्तकहरूमा पनि विद्यमान देखिन्छ ।

५.५ मानवीय संवेदनाहरू कविता सङ्ग्रहको विश्लेषण

वि.सं. २०५५ मा जनमत प्रकाशनबाट चौथो कविता कृतिका रूपमा प्रकाशित **मानवीय संवेदनाहरू**मा विभिन्न ६ ओटा उपशीर्षकहरू अन्तर्गत जम्मा ९१ ओटा कविताहरू सङ्कलित छन् । तीमध्ये **मानवीय संवेदनाका हरफहरू**मा १८, **मान्छेभित्रका कविताहरू**मा १७, **प्रकृति-गर्भका उच्छ्वासहरू**मा १५, **माया-प्रेमका प्रसङ्गहरू**मा १०, **बिम्ब/प्रतिबिम्बका रेखाङ्कनहरू**मा १०, **परिवेशभित्रका सन्दर्भहरू**मा २१ ओटा कविताहरू रहेका छन् । उनका अन्य सङ्ग्रहका कविताहरूमा जस्तै यस सङ्ग्रहका कविताहरूमा पनि विभिन्न पत्रिकाहरूमा पूर्व प्रकाशित र केही अप्रकाशित कविताहरू सङ्कलित छन् । पुस्तकको शीर्षक अनुरूप विभिन्न सामाजिक पक्षहरूसँग यी कविताहरू सम्बन्धित रहेका देखिन्छन् । कविताका विभिन्न तत्त्वहरूका आधारमा यस सङ्ग्रहको विश्लेषण तलका उपशीर्षकहरूमा गरिएको छ :-

५.५.१ संरचनाका दृष्टिले मानवीय संवेदनाहरूको विश्लेषण

यस सङ्ग्रहमा सङ्कलित कविताहरूलाई आकारका दृष्टिले मझौला आकारमा राख्न सकिन्छ । केही कविताहरू धेरै छोटो र केही धेरै लामा भए पनि अधिकांश कविता मझौला आकारका नै छन् । यसमा सङ्कलित कविताहरू १ देखि १२ अनुच्छेदसम्मका रहेका छन् । तीमध्ये १ अनुच्छेदको १७, २ को ६, ३ को १६, ४ को २१, ५ को १५, ६ को ७, ७ को ५, ८ को १, ९ को २ र १२ को १ ओटा कविताहरू छन् । १० भन्दा कम हरफ सङ्ख्याका कविताहरू छैनन् । १०-२० हरफका २२, २१-३० हरफका ३७, ३१- ४० हरफका १७, ४१-५० हरफका ५, ५१-१०० हरफका ९ र १०० भन्दा बढी हरफका १ ओटा कविताहरू यस सङ्ग्रहमा रहेका छन् ।

प्रत्येक हरफमा प्रयोग भएका शब्द सङ्ख्यामा पनि विविधता पाइन्छ । **स्वभाव, जीवन, घन्टाकर्ण, खोइ थाहा छैन...**, **धराप घर र अवस्थितिका** हरफहरूका शब्द सङ्ख्या ज्यादै न्यून रहेको छ । ती कविताहरूका हरफहरू प्रायः १ देखि ३ शब्दले बनेका छन् । त्यसरी नै **सोचाइमा जीवन र भोगनुपर्छ** का सुरुका हरफहरू पनि १-३ शब्दबाट नै बनेका छन् ।

दुवालका अन्य कविताहरूमा जस्तै यस सङ्ग्रहका कविताहरूमा पनि सरल र अभिधामूलक भाषाको नै बाहुल्यता पाइन्छ । केन्द्रीय कथ्यलाई **मान्छे कविताहरू, कैदी मान्छे, माया सङ्घारमा** जस्ता केही कविताहरूमा आगमनात्मक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । **दाजिलिङ्ग, साहूजी** जस्ता केही कविताहरूमा भने केन्द्रीय कथ्यलाई अनुच्छेदको अन्तिम हरफमा प्रस्तुत गरिएको छ । **धर्म/सभ्यता, खोइ थाहा छैन** जस्ता केही कविताहरूमा भने केन्द्रीय कथ्य सुरुदेखि अन्तिम हरफसम्म नै विभिन्न कोणबाट प्रस्तुत गरिएको छ । सबै नै कविताका हरेक अनुच्छेदमा कुनै न कुनै रूपमा केन्द्रीय कथ्य प्रकट भएको पाइन्छ ।

५.५.२ विषयवस्तुका दृष्टिले मानवीय संवेदनाहरूको विश्लेषण

विषयवस्तुका दृष्टिले यस सङ्ग्रहका कविताहरू वैचारिक र राजनीतिक प्रकृतिका रहेका देखिन्छन् । केही कविताहरू प्रकृति वर्णनका रहेका छन् भने केही कविताहरू प्रशंसा कविताका रूपमा पनि रहेका देखिन्छन् । सबैजसो राजनीतिक र वैचारिक दृष्टिकोण पनि सामाजिक परिवेश अन्तर्गत पर्ने हुनाले यस सङ्ग्रहका अधिकांश कविता सामाजिक परिवेशमा नै लेखिएका देखिन्छन् ।

यस सङ्ग्रहमा भएका कविताहरू मध्ये **सामाजिक विषयवस्तुका** भन्न सकिने कविताहरूमा **समय-सन्दर्भ, स्वतन्त्रता, दृढता, जीवन्तता, युग/हेराइ, उज्यालो/खोजी, चेतना/प्रसङ्ग, मनकै**

तरङ्ग, विरामी मन, कैदी मान्छे, सृष्टि/दृष्टि, अल्भिएका मान्छेहरू, भोगनुपर्छ, आइमाइहरू, मान्छे व्यग्र छन्, प्रेत भैं छ ऊ...., घाम भोगिरहेछु, सन्ध्याहरू, मान्छे छामिरहेछु, मान्छे सोचिरहेछु, सूर्य-चेत, यात्राक्रम, नयाँवर्ष/कविता, अँध्यारो/उज्यालो, रूख, नदी र काग, सत्घाम, माछापानी, जीवन, माया/सङ्घारमा, प्रेमको परिभाषा, मैनबत्ती/जीवन, युगमैयाँ, आकाङ्क्षाहरू, सौन्दर्यका सिकाहरू सुवासना, आँखाको भाषा, हेराइको भाषा, फूलमायाहरू, हाम्रो संस्कृति, पर्खाल/नयाँवर्ष, सपनामा, घन्टाकर्ण, खोइ थाहा छैन, धराप घर, शिशु मनहरू, मानवता/खोजी, मान्छेको अर्थ, साहुजी, मुर्दाघर, अवस्थिति, सन्दर्भहरू, घाम आस्था हो र प्रकृति पर्दछन् । यी कविताहरूले समाजका वैचारिक र राजनीतिक पक्षका अतिरिक्त गैर-राजनीतिक पक्षका कुराहरूलाई समेत व्यक्त गरेका छन् । केही व्यक्ति प्रशंसा र केही भौगोलिक वर्णन समेत सामाजिक पक्षसँग मिसाइएका छन् ।

त्यसरी नै वैचारिक प्रकृतिका भन्न मिल्ने यस सङ्ग्रहमा सङ्कलित कविताहरूमा युग/हेराइ, विरामी मन, कैदी मान्छे, अल्भिएका मान्छेहरू, मान्छे सोचिरहेछु, यात्राक्रम, माछापानी, जीवन, माया/सङ्घारमा, सुवासना, हेराइको भाषा, खोइ थाहा छैन, शिशु मनहरू, कुकुर भुकुदै छ, यातना शिविर, सन्दर्भहरू, कौतूहलता, सोचाइमा जीवन, दृष्टिदोष, अचेतन मन, थाहा छैन, मान्छे/कविताहरू, श्रृष्टि यस्तै हो, घाम आस्था हो र मोहनी पर्दछन् । उनका वैचारिक प्रकृतिका कविताहरूले अन्य कविताहरूमा जस्तै मानवताको पक्षलाई महत्त्व प्रदान गर्दछन् । मानवता, शान्ति, सद्भाव र सहयोगका पक्षमा उनका वैचारिक प्रकृतिका कविताहरूले आवाज उठाएका देखिन्छन् ।

यस सङ्ग्रहमा सङ्कलित राजनीतिक भन्न सकिने कविताहरूमा स्वभाव, उन्मुक्तता, मानवता/खोजी, चिन्तनहरू, चेतना खोजिरहेछु, मान्छेको खोजी, युद्ध ध्वंस हो..., मान्छेको अर्थ, अप्ठ्यारो मन, उन्मुक्तताका सम्राट, साहुजी, बमको बोली, प्रजातन्त्र/कर्ण्यु, हाम्रो नियति, गोली, तानाशाह, वासुदेव सम्भेर, मुर्दाघर, धर्म/सभ्यता, राष्ट्रियतालाई नियाल्दा, प्रजातन्त्र र भोक, प्रजातन्त्र/गोली, राजनीति, कुकुर भुकुदै छ, यातना शिविर, जनताहरू, अवस्थिति, परिवेश/प्रसङ्गहरू, पर्खाल/नयाँवर्ष, सपनामा, धराप घर, आकाङ्क्षाहरू, नयाँवर्ष/कविता, मान्छे छामिरहेछु, घाम भोगिरहेछु, मनकै तरङ्ग र जीवन्ततालाई लिन सकिन्छ । यी राजनीतिक कविताहरूमा मार्क्सवादी र मानवतावादी दर्शनको मिश्रण पाइन्छ । उनी दलित, पीडित र निरीह वर्गका मानिसहरूलाई सङ्घर्ष र क्रान्ति गर्न प्रोत्साहन गर्दछन् । तर त्यो सङ्घर्ष भाइचारा, मानवतावादी र शान्तिपूर्ण हुनुपर्छ भन्ने उनको मान्यता रहेको देखिन्छ । कवि तत्कालीन राजनीतिक परिवेशप्रति पनि असन्तुष्ट देखिन्छन् । राजनीतिमा विकृति रहेको र त्यसमा सुधार हुनुपर्ने कुरा यी राजनीतिक कविताहरूमा अभिव्यक्त गरिएको पाइन्छ ।

उनका प्रकृतिपरक कविताहरूमा टुकुचा र परिवेश, हावा, आकाश, शरदको साँझ र प्रकृतिलाई लिन सकिन्छ । यी कविताहरूले प्रकृति वर्णनका साथ प्रकृतिका वस्तुहरूलाई सामाजिक परिवेशमा तुलना गरी समाज सुधारको सङ्केत गर्दछन् ।

५.५.३ मूलभाव वा केन्द्रीय कथ्य र सन्देशका दृष्टिले मानवीय संवेदनाहरूको विश्लेषण

दुवालका कविताहरू सामाजिक विषयवस्तुमा लेखिएका हुनाले यस सङ्ग्रहका कविताहरू पनि सामाजिक सेरोफेरोमा नै रचना गरिएका छन् । दुवालका अन्य कविताहरूमा भैंँ यस सङ्ग्रहका कवितामा पनि मानवतावादको प्रस्तुति गरिएको पाइन्छ । मान्छेका स्वतन्त्रता र समान अवसरका निमित्त मान्छेले कार्य गर्नुपर्छ र यसैबाट समाजमा शान्ति र स्थिरता आउँछ भन्ने दुवालको विचार उनका यी कविताहरूमा अभिव्यक्त गरिएको पाइन्छ । तल उनको मानवतावाद झल्कने कविताका केही उदाहरणहरू प्रस्तुत गरिएका छन् :-

म उज्यालो खोजिरहेछु, अँध्यारोको निमित्त धावा बोलिरहेछु

तिमी हेरिरहेछौ

म बल्दै गरेको प्रकाश बोकेर मानवता खोजिरहेछु ।

-मानवता/खोजी

अब कसैले छेकवार नहाल मलाई

म त मानवताका लागि मुक्ति बोकेर

झुल्किने पो गर्छु ।

-नयाँवर्ष/कविता

युद्ध ध्वंस हो उनीहरू ध्वंस बाल्दैछन्

त्यसैले म गुन्छु -

युद्ध मान्छे हुनै सक्तैन

-युद्ध ध्वंस हो

कवि दुवाल सामाजिक योगदान पुऱ्याउने विशिष्ट व्यक्तिको खुलेर प्रशंसा समेत गर्ने गर्दछन् । यस सङ्ग्रहका कवितामा समेत उनले यसरी प्रशंसा गरेर लेखिएका कविताहरू समावेश गरिएका छन् । विभिन्न भौगोलिक स्थानको वर्णन पनि उनी गर्ने गर्छन् । यस्ता भौगोलिक वर्णनका कवितामा उनी स्वच्छन्दतावादी कविहरूले जस्तै आफ्नो अनुभूतिलाई विषयगत वर्णन गर्नाका साथै

त्यसलाई सामाजिक पक्षसँग पनि तुलना गर्ने गर्छन् । यसरी उनका भौगोलिक वर्णनका कवितामा स्वच्छन्दतावाद र यथार्थवादको संयोजन पाइन्छ । तल यस प्रकारका कविताका केही अंशहरू उदाहरणको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ :-

धरतीकै जूनहरू हुन्
आइमाइहरू
प्रकाशभन्दा प्रज्वलित हुन्
आइमाइहरू
श्रृष्टिका सुन्दर फूलहरू हुन्
आइमाइहरू
सुगन्धभन्दा सुगन्धित हुन्
आइमाइहरू

-आइमाइहरू

तसलिमा नसरिन
यौटी निर्दोष नारी हौ तिमी
आँखा र मनमा सदाशयताका छापहरू बोकेर
किन ममता र भ्रातृत्वको कुरा गर्छौं

-तसलिमा नसरिन

दार्जिलिङ
कन्चनजङ्घा कलेजकै सङ्घारमा
आँखा मस्काएर
चियाका पातहरूमा
दुःख सुखका पहरहरू बोकेर
सधैं-सधैं
मायाका मुस्कानहरू
मनका तरेलीमा घोलेर
जीवन साट्छन् ।

-दार्जिलिङ

दुबालको कविता लेखनको सबभन्दा महत्त्वपूर्ण पक्ष भनेको नै राजनीतिक र सामाजिक विषयवस्तुमा केन्द्रित हुनु हो । उनी तत्कालीन समाजमा भएका राजनीतिक र सामाजिक

समस्यालाई केलाएर कविता कोर्न मन पारउँछन् । मानवीय संवेदनाहरूमा पनि उनका यस प्रकारका कविताहरूको बाहुल्यता पाइन्छ । उनी सामाजिक र राजनीतिक समस्यालाई कतै प्रत्यक्ष र कतै उपमाका माध्यमबाट देखाउने गर्छन् । तल यसका केही उदाहरणहरू प्रस्तुत गरिएको छ :

कुइरो मस्किएको छ
स्याँठ चर्किएको छ
मान्छेको मन फर्किएको छ
दिन रात भत्किएको छ
चिसो बढेको छ
घामको प्रफुल्लताले सबै सबै भत्किएका छन् ।

-घाम भोगिरहेछु

मुर्दाको कात्रो भैं
नेताहरूलाई
नपुङ्सकतामा जिउन सिकाइरहेको छ
भर पर्ने कसरी
कसको गर्ने खोइ ...?

-राजनीति

आक्रामक व्वाँसाहरू
कहाँ शान्त रहन दिन्थे र यस माटोलाई
हिंसासँग खेल्नु
हिंस्रकहरूको पुख्यौली इतिहास हो
उनीहरूलाई कोरा मनको घाउ के थाहा
जताततै हिंसा खेप्नु उनीहरूको स्वभाव हो
त्यसैले त उनीहरू
हिंसा र रगतलाई होली संभेर खेलिरहन्छन् ।

-वासुदेव सम्भेर

दुवालले सामाजिक र राजनीतिक समस्या तेर्स्याएका मात्र छैनन्, तिनका समाधानका उपायहरू पनि प्रशस्तै दिएका छन् । आदर्श समाज स्थापनाका निम्ति पाठकहरूलाई मानवताको

पक्षमा कार्य गर्न प्रोत्साहन गर्ने भाव उनका कविताहरूमा पाइन्छ । तल यस प्रकारका कविताका केही अंशहरू प्रस्तुत गरिएको छ :-

जसले
बार्दलीबाट फोहोर फालेर
सभ्यताको डड्का पिट्छ
ऊ पो साहुजी

-साहुजी

प्रगतिमा जल्नेहरू ढल्दै गएका छन्
काँढा कसैले
बाटोमा छरिदिन खोज्दा
दुर्गति आफ्नै हुन्छ ।

-स्वभाव

विमति खोज्नेहरू ढल्दै जान्छन्
घामलाई छेक्न खोज्नेहरू
सियालमा पनि डढेका छन्
घामलाई अर्थहीन संझ्नेहरू
पर्खालमा पनि सडेका छन् ।
घाम त सडकमा मात्र होइन
चोक, आँगन पिँढीमा पनि उदाउने गर्छ

-सत्घाम

अन्य सङ्ग्रहका कविताहरू जस्तै दुवालका यस सङ्ग्रहका कविताहरू पनि राष्ट्रियताको जगेर्ना गर्नुपर्ने भावबाट सिर्जना भएका पाइन्छन् । तल यस प्रकारका कविताहरूका केही अंशहरू प्रस्तुत गरिएको छ :

स्वाभिमानीहरू देश रोएको पाएर
विद्रोहमा मुठी कस्छन्/विरोधमा राँको बाल्छन्...

-राष्ट्रियतालाई नियाल्दा

देशको माटोमा आफ्नो मुटु रोप्न नसक्नेहरू
देशभक्त भएको इतिहास मलाई थाहा छैन ।

-परिवेश प्रसङ्गहरू

दुवालका कवितामा प्रकृति वर्णन पनि पाइन्छ । प्रकृति वर्णनलाई स्वच्छन्दतावादीहरूले जस्तो विषयगत वर्णनमा सीमित नराखी उनी प्रकृतिलाई समाजका राम्रा र नराम्रा पक्षसँग पनि तुलना गर्ने गर्दछन् । प्रकृति वर्णनका साथ प्रकृतिलाई सामाजिक पक्षहरूको उपमाको रूपमा उनी प्रयोग गर्ने गर्दछन् । तल यस प्रकारका कविताका अंशहरूका उदाहरणहरू दिइएका छन् :

नदी आफ्नै भाषा गुन्नुनाएर अघि बढिरहेछ
रूखहरू पातहरूसँगै हावामा हुन्हुनाइरहेछन्

-नदी र काग

आकाशले शरदको व्याख्या गरिरहेछ
सूर्य घामसँगै भुलेर शरद खोजिरहेछ
म सुन्दरताकै खोजिमा शरदको साँभमा रमाइरहेछु

-शरदको साँभ

पानी न हो रूक्न सिकेन
रूक्न खोज्दै न बहिरहन्छ
शास्वतता सम्भेर
आफैमाथि विश्वास विम्भाएर

-माछापानी

दुवाल सामाजिक दर्शनमा कविता लेख्ने कवि भएकाले यस कृतिमा समाविष्ट कविताहरू पनि सामाजिक दर्शनमा नै आधारित छन् । उनका कवितामा समाज सुधारका निम्ति सङ्घर्ष गनुपर्छ तर त्यो सङ्घर्ष शान्तिपूर्ण र भ्रातृत्व भल्कने हुनुपर्छ भन्ने उनको मान्यता रहेको देखिन्छ । उनी आदर्श समाजको परिकल्पनामा आफ्ना विचारहरू कविताको माध्यमबाट राख्ने गर्दछन् । तलका अंशहरू यस प्रकारका कविका विचार र दर्शन भल्कन मद्दत गर्ने प्रकृतिका रहेका छन् :

समस्याहरू अफ्टयारा सन्दर्भ होइनन् ।
उपाय खोज्नुपर्छ - मुक्ति खोजिरहनु पर्दैन
पन्छिने प्रवृत्ति जिम्मेवारी होइन
इमान्दारी र दृढ सङ्कल्प भए जून हँसाउन सकिन्छ ।

-दृढता

सिर्जना असभ्यहरूले रोप्न सक्तैनन्

निर्माण गँवारहरूले खोज्न सक्तैनन्
असभ्य संस्कृतिले सभ्यताको डम्फू बज्ज दिँदैन ।
रूपर्ने ठाउँमा हाँस्न सिकाउनु असभ्यता हो

-धर्म/सभ्यता

५.५.४ लय प्रयोगका दृष्टिले मानवीय संवेदनाहरूको विश्लेषण

दुवालका अन्य कविताहरूमा जस्तै यस सङ्ग्रहमा रहेका कविताहरू पनि सबै मुक्त छन्द (गद्य) मा नै रचना गरिएका छन् ।

५.५.५ बिम्बालङ्कारका दृष्टिले मानवीय संवेदनाहरूको विश्लेषण

यस सङ्ग्रहका कवितामा पनि अन्य कविताहरूमा जस्तै विभिन्न बिम्ब, प्रतीक र उपमाहरूको प्रयोग भएको पाइन्छ । यस सङ्ग्रहका कविताहरूमा प्रयोग गरिएका प्रतीक, बिम्ब र उपमाहरूमा जनावरका नामहरू, प्रकृतिमा पाइने वस्तुहरू, मान्छेका नामहरू, ऐतिहासिक पात्रहरू, धार्मिक पात्रहरू, मानवनिर्मित वस्तुहरू, देशका नामहरू र अन्य विविध प्रकारका कुराहरू रहेका छन् ।

यस सङ्ग्रहका कवितामा प्रतीक र उपमानको रूपमा प्रयोग गरिएका जनावरहरूमा बाघ, लाटोकोसेरो, जूनकीरी, स्याल, चील, चरा, माछा, भमरा, गँड्यौला, डाँफे, मुनाल, हुटिट्याउँ, सुतुरमृग, गिद्ध, कीरा फट्याङ्गा, अजिङ्गरजस्ता जनावरका नामहरूको प्रयोग यी कविताहरूमा गरिएको छ । त्यसरी नै कवितामा प्रयोग गरिएका प्रकृतिक वस्तुहरूमा घाम, पानी, तारा, आगो, चन्द्रमा, बादल, खरानी, समुद्र, पत्थर, धुँवा, प्रकाश, हिमाल, काँडा, गुलाफ, पलाँसको फूल, कुहिरो, स्याँठ, गड्याङ्ग गुडुङ्ग, मेघ, पहाड, अँध्यारो, आँधी बेहरी इन्द्रेणी, शीत, नदी, बगर, रूख, नरकट, सागर आदि पर्दछन् ।

कविताभिन्न प्रतीकात्मक रूपमा प्रयोग गरिएका मानिसका नामहरूमा रामबहादुर, तसलिमा नसरिन, राम, कृष्ण, हरि, गोपाल, कृष्ण महर्जन, अष्टमाया, फूलमाया, कमला, शिशु, वासुदेव, अरूणिमा, पासाङ्ग आदि रहेका छन् भने दुर्वासा, कृष्ण, मोहम्मद, दुर्योधन, शकुनि, साँढे, विरूपाक्ष आदि धार्मिक पात्रहरू पनि कवितामा प्रयोग गरिएका छन् । अमेरिका, सोमालिया, केन्या, बोस्निया, इथियोपिया, सिङ्गापुर, हङ्कङ्ग, बैङ्कक, ताइवान जस्ता देशका नाम र सुस्ता, महेशपुर, मानेभन्ज्याङ्ग, टनकपुर जस्ता भौगोलिक क्षेत्रका नामलाई पनि कवितामा प्रतीकात्मक रूपमा प्रयोग गरिएको छ । यी बाहेक मृत्यु, विस्कन, युद्धका दुन्दुभि, सम्राट, बनियाँ यक्ष प्रश्न, मह, मुर्दा, भुसको

धुप, परालको मान्छे, प्रजातन्त्र, कफ्यु जस्ता शब्दहरू पनि कवितामा बिम्बालङ्कारका रूपमा प्रयोग गरिएका छन् ।

५.५.६ भाषा शैलीका दृष्टिले मानवीय संवेदनाहरूको विश्लेषण

यस सङ्ग्रहमा ९१ ओटा कविताहरू समावेश गरिएकाले तिनको भाषा शैलीमा पनि विविधता पाइन्छ । केही कविताहरूमा अभिधामूलक हरफहरूको बाहुल्यता पाइन्छ भने केही कविताहरूमा प्रतीकात्मक, बिम्बात्मक वा आलङ्कारिक भाषाहरूको बाहुल्यता पाइन्छ । यसरी यस सङ्ग्रहमा भएका कविताहरूमा अभिधामूलक, व्यङ्ग्यार्थक, प्रतीकात्मक, आलङ्कारिक आदि भाषाशैलीको प्रयोग भएको देखिन्छ ।

५.५.७ कथन पद्धतिका दृष्टिले मानवीय संवेदनाहरूको विश्लेषण

यस सङ्ग्रहमा भएका कविताहरूको कथन पद्धतिमा पनि विविधता पाइन्छ । कविताहरूमा सबभन्दा बढी तृतीय पुरुषको प्रयोग भएको छ भने सबभन्दा कम द्वितीय पुरुषको प्रयोग गरिएको छ ।

५.५.८ उद्देश्यका दृष्टिले मानवीय संवेदनाहरूको विश्लेषण

यस सङ्ग्रहको कविताहरूका उद्देश्यहरू समाजमा व्याप्त वर्गीय उत्पीडनका भावहरू अभिव्यक्त गर्दै सामाजिक र आर्थिक रूपमा पिछडिएका वर्गलाई सचेत रहन आग्रह गर्नु रहेको देखिन्छ । जातीय रूपमा पछि परेका वर्ग, महिला वर्ग, पेसागत रूपले पछाडि परेका वर्ग, भौगोलिक हिसाबले पछाडि परेका वर्ग आदिका समस्याहरू देखाउँदै ती वर्गका नागरिकहरूले सामाजिक न्यायको अनुभूति पाउनुपर्ने आवाजहरू उनका यस सङ्ग्रहका कविताहरूमा उठाइएको पाइन्छ । त्यसरी नै आर्थिक रूपमा पछाडि परेका वर्गहरूको उत्थानका निम्ति सहयोग गर्न सबैसँग कविले आग्रह गरेका छन् । यी सबै वर्गका मानिसहरूको उत्थानमा राजनीतिक पक्षको प्रमुख भूमिका रहने हुनाले राजनीतिक सुधारका निम्ति सबै वर्गका नागरिकहरूलाई उत्प्रेरित गर्ने उद्देश्य पनि यस सङ्ग्रहका कविताहरूमा रहेको देखिन्छ ।

५.५.९ निष्कर्ष

वि.सं. २०५५ मा प्रकाशित मानवीय संवेदनाहरू कृतिमा समावेश गरिएका कविताहरू सामाजिक र राजनीतिक विषयमा केन्द्रित रहेर रचना गरिएका छन् । समाजमा रहेका कुसंस्कार र

पुरातन सोचको विरुद्धमा शान्तिपूर्ण सङ्घर्ष गरी सामाजिक र राजनीतिक समानता र न्यायको निम्ति आवाज उठाउँदै मानवतावादको रक्षा गर्नुपर्ने सन्देश उनका कविताहरूले दिएका छन् । मझौला आकारको कविताहरूको बाहुल्यता रहेको यस कृतिभित्र समावेश गरिएका कविताहरूमा पनि उनका अन्य कविताहरूमा जस्तै अभिधामूलक वाक्य र वाक्यांशहरूको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । समग्रमा यस सङ्ग्रहका कविताहरू बढी तत्कालीन राजनीतिक र सामाजिक परिवेशप्रति व्यङ्ग्य गर्दै त्यसमा सुधार हुनुपर्ने र समाजमा मानवतावादको जन्म हुनुपर्ने पक्षमा लेखिएका छन् ।

५.६ संभावनाका मनहरू मुक्तक सङ्ग्रहको विश्लेषण

संभावनाका मनहरू वि.सं. २०५९ मा मुक्तक सङ्ग्रहको रूपमा प्रकाशित पाँचौँ कविता सङ्ग्रह हो जसमा वि.सं. २०४६ देखि वि.सं. २०५६ सम्म विभिन्न पत्रपत्रिकाहरूमा प्रकाशित र केही पहिले अप्रकाशित गरी जम्मा १०० ओटा मुक्तकहरू सङ्कलित छन् । सामाजिक विषयवस्तुमा आधारित यो संग्रहलाई कविताका विभिन्न तत्त्वहरूका आधारमा सङ्क्षिप्त विश्लेषण गरी तल प्रस्तुत गरिएको छ :

५.६.१ संरचनाका दृष्टिले संभावनाका मनहरूको विश्लेषण

बाह्य संरचनाका हिसाबले उनका सबै नौ मुक्तकहरू एक अनुच्छेद र ४ हरफमा लेखिएका देखिन्छन् । अधिकांश मुक्तकको पहिलो, दोस्रो र चौथो गरी ३ ओटा हरफमा अन्त्यानुप्रास देखिन्छ । शब्दगत हिसाबले पनि यस संग्रहका मुक्तकहरूमा प्रयुक्त शब्दहरू सरल र अभिधामूलक शब्दहरू नै भेटिन्छन् ।

यस सङ्ग्रहमा सङ्कलित मुक्तकहरूको बुनोटहरूको अध्ययन गर्दा अधिकांश मुक्तकहरू उपमा, उदाहरण, परिवेश, आदिवाट सुरु गरी तेस्रो र चौथो हरफमा निष्कर्षहरू राखिएका देखिन्छन् । **हैकमवाद**, **प्रवाह**, **सामन्ती**, **द्रव्यपिशाच** जस्ता मुक्तकहरूमा उपमाबाट सुरु गरी अन्तमा निष्कर्ष दिइएको छ । त्यसरी नै **हत्यारा अहङ्कार**, **अज्ञान** जस्ता मुक्तकहरू तर्कबाट सुरु गरिएका छन् र निष्कर्ष अन्तिममा व्यक्त गरिएका छन् । उदाहरणबाट सुरु गरी निष्कर्षमा टुङ्ग्याइएका मुक्तकहरूको उदाहरणको रूपमा **अँध्यारो**, **बलात्कारी** र **विद्रोहलाई** लिन सकिन्छ ।

आन्तरिक संरचनाका हिसाबले दोस्रो प्रक्रियाका मुक्तकहरूमा **भ्रष्टता**, **अनुमोदन**, **कल्पना** र **कमजोरीलाई** लिन सकिन्छ जसमा कविले आफ्नो केन्द्रीय कथ्य मुक्तकको पहिलो हरफमा नै उल्लेख गरेका छन् । मुक्तकका बाँकी हरफहरू उदाहरण, उपमा वा तर्कद्वारा ती मूलभावलाई पुष्टि गर्न

प्रयोग गरिएको छ । यस सङ्ग्रहमा सङ्कलित केही मुक्तकहरूका बुनोट माथि उल्लिखित दुवै भन्दा भिन्न समेत देखिन्छ । **मण्डेला**का प्रत्येक हरफमा अफ्रिकाका राजनीतिज्ञ नेल्सन मण्डेलाको प्रशंसा गरिएको छ । **युद्ध**मा पनि नेपाली साहित्यकार युद्धप्रसाद मिश्रको त्यसरी नै वर्णन गरिएको छ ।

वैमनस्यता, र **विकरालता** जस्ता केही मुक्तकका प्रत्येक हरफका केन्द्रीय कथ्य अलग अलग छन् । यसरी केही मुक्तक एकभन्दा बढी केन्द्रीय कथ्यमा रचना गरिएको भएपनि धेरैजसो मुक्तक एकमात्र केन्द्रीय कथ्यमा रचना गरिएका छन् ।

५.६.२ विषयवस्तुका दृष्टिले संभावनाका मनहरूको विश्लेषण

मोहन दुवाल सामाजवादी यथार्थवादी कवि भएका हुनाले उनका यस सङ्ग्रहमा सङ्कलित मुक्तकका विषयवस्तु पनि सामाजवादी प्रकृतिका नै छन् । यसमा सङ्कलित १०० मुक्तकमध्ये केही मुक्तक एक भन्दा बढी विषयवस्तुमा पनि रचिएका छन् । **तिमीलाई** एक यस्तो मुक्तकको उदाहरणको रूपमा लिन सकिन्छ । यो मुक्तकलाई प्रतीकात्मक रूपले रागात्मक, सामाजिक तथा राजनीतिक भन्न सकिन्छ । यहाँ **तिमी** शब्दलाई प्रेमिका, सामाजिक चेतना तथा राजनीतिक स्वतन्त्रता भन्ने अर्थमा परिभाषित गर्न सकिन्छ । त्यसरी नै **प्रण**, **प्रित**, **रहस्य** जस्ता केही मुक्तकहरूलाई सामाजिक र वैचारिक भनी वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । समग्रमा हेर्दा यस संग्रहका मुक्तकरू सामाजिक, राजनीतिक, वैचारिक, प्राकृतिक, प्रशंसा र मनोविज्ञान विषयमा रचना गरिएका देखिन्छन् ।

५.६.३ मूलभाव वा केन्द्रीय कथ्य र सन्देशका दृष्टिले संभावनाका मनहरूको विश्लेषण

मोहन दुवाल समग्रमा सुधारवादी, परिवर्तनकारी, आशावादी, यथार्थवादी, र विचारप्रधान मुक्तक लेख्ने मुक्तककार हुन् र सोही विशेषताहरू यस सङ्ग्रहका मुक्तकहरूमा पनि पाइन्छन् । उनका राजनीतिक विषयवस्तुमा आधारित मुक्तकमा कविले राजनीतिका कारणले देश दुर्दशामा गएको (जस्तै : **घाम**, **विघटन**), राजनीतिक सुधार गर्नुपर्ने (जस्तै : **देश**, **भावना**), अन्यायी, अत्याचारी, उत्पीडक, शोषक र सामन्तको विरुद्धमा सङ्घर्ष गर्नुपर्ने (जस्तै : **क्रम**, **मनोभावना**, **स्वरूप**) जस्ता मानिसलाई संघर्षको निम्ति उत्प्रेरित गर्ने प्रकृतिका मुक्तकहरू रचना गरेका छन् । उनका यी मुक्तकहरूको भावना भनेको स्वतन्त्रता र समान अवसरको लागि राजनीतिक सुधार गर्नु नै रहेको देखिन्छ । यो भावनाको विपरीत **विद्रोह**मा भने कवि निराशावादी देखिन्छन् र दमनकारीहरूको बिगबिगी रहेकाले यस्ता अन्याय र अत्याचार समाप्त पार्ने कार्यमा लाग्नु एक प्रकारको मूर्खता हो भन्ने निराशावादी भावना व्यक्त गर्छन् ।

यस सङ्ग्रहमा सङ्कलित मुक्तकहरूमा शोषक, दमनकारी र पीडक भनी प्रायः शासकवर्गलाई चित्रण गरिएको छ भने सर्वसाधारणलाई प्रायः शोषित पीडित र दमितको रूपमा चित्रण गरिएको छ । यसप्रकार कवि वर्तमान राजनीतिक संस्कार र परिवेशलाई समाजसुधारको मुख्य राजनीतिक बाधक ठान्न पुगेका छन् । उनका राजनीतिक मुक्तकहरू राजनीतिक प्रकृतिका रहेका छन् । यस्ता मुक्तकहरूमा जन्मिदा केही नभए पनि मर्ने बेलामा देशको लागि केही दिनुपर्छ (जस्तै : हामी), देश विग्रन दिनुहुँदैन (जस्तै : घर, भावना) भन्ने भावहरू व्यक्त गरिएका पाइन्छन् ।

यस सङ्ग्रहमा समावेश गरिएका सामाजिक विषयवस्तुमा आधारित मुक्तकहरूमा कविले सामाजिक सद्भावको विकास हुनुपर्ने (जस्तै : हत्यारा, मानवता, सहृदयता, मितेरी, बेसाहरा आदि), सामाजिक दमन र उत्पीडनको अन्त्य हुनुपर्ने (जस्तै : नरपशु, धरती, भावना आदि) र त्यसको लागि उत्पीडितले संघर्ष गर्नुपर्ने भाव व्यक्त गरेका छन् ।

दुवालका वैचारिक प्रकृतिका मुक्तकहरूमा नीतिचेतना सम्बन्धी दर्शन पाइन्छ । यस्ता दर्शनमा मनो आकांक्षालाई दमन गर्नुहुँदैन (रोग), स्वअस्तित्व प्राप्त गर्न आफ्नो लागि आफैँ प्रयास गर्नुपर्छ (स्वअस्तित्व), आफ्नो स्वार्थको बारेमा मात्र सोच्ने कार्य मनोविकार हो (मनोविकार), आत्मविश्वास र स्वभिमान गुमाउनु हुँदैन (कमजोरी), घमण्डी र लोभी हुनु हुँदैन (घमण्डी, लोभी) जस्ता विचारहरू व्यक्त भएका पाइन्छन् । कही मुक्तकहरू प्रशंसाका निमित्त पनि लेखिएका छन् । यस्ता मुक्तकहरू (मण्डेला र युद्ध) मा सम्बन्धित व्यक्तिको प्रशंसा गरिएको छ भने मनोविज्ञानपरक मुक्तक (स्वभाव) मा मान्छेको खराब स्वभावको चित्रण गरिएको छ ।

५.६.४ लय प्रयोगका दृष्टिले संभावनाका मनहरूको विश्लेषण

यस सङ्ग्रहमा समावेश गरिएका मुक्तकहरू रूवाई छन्दमा लेखिएका छन् । उक्त छन्दमा पाइने पहिलो, दोस्रो र चौथो अनुच्छेदको अन्त्यानुप्रास यी मुक्तकहरूमा पाइन्छ । केही मुक्तकहरूमा भने सबै नै हरफहरूमा अन्त्यानुप्रास रहेको पाइन्छ ।

५.६.५ बिम्ब र अलङ्कार प्रयोगका दृष्टिले संभावनाका मनहरूको विश्लेषण

मुक्तकको धेरै नै महत्त्वपूर्ण पक्षहरू मध्ये बिम्बालङ्कार पनि एक हो । दुवालका मुक्तकमा जनावरका नामहरू, प्राकृतिक वस्तुहरू धार्मिक पुस्तकका पात्रहरू, मानव निर्मित वस्तुहरू कीरा फट्याङ्गाका नामहरू र केही भाववाची शब्दहरूलाई प्रतीकको रूपमा चित्रण गरिएको छ । भ्रमरा, वादल, विषालु सर्प, रात, काला पञ्जा, ब्वाँसो, बन्द कोठा, चुकुल अँध्यारो, निदाउनेहरू, हाँस्नेहरू,

हिमाल, पहाड मसान, मालिक, गन्धे भार, दुर्योधन, दुःशासन, माउते जस्ता शब्दहरूलाई समाजका पीडकको रूपमा चित्रण गरिएको छ भने कमिला, फूल, सूर्यको किरण, सुनगाभा, पाठा, व्युँभनेहरू, रुन्चे, सूर्य, भरना, पानी, कोइली, कोपिला, मूसो, भीमसेन, मयुर, दास आदि शब्दहरूलाई पीडितको प्रतीकको रूपमा व्यक्त गरिएको छ ।

त्यसरी नै समाजका नकारात्मक पक्षको प्रतीकको रूपमा प्रयोग गरिएका अन्य शब्दहरू हिलो, विष, कसिंगर, हत्केला, गोली, रगत, बादल, उपियाँ, रोग, गिद्ध, अँध्यारो, अज्ञान, दुर्घटना, घाँसे घिउ, असत्, हावा, घुन, चित्रा, लामखुट्टे, घोडा, घाँस खाने, कसिंगर आदि हुन् भने कमल, पर्खाल, मैनाचरी, निष्कलङ्क पिरती, उज्यालो युग, सजिवनी, बाख्रो, बर्को, फूल, बिरुवा, ज्ञान, घर, घाम, जून, प्रकाश, भरना, उज्यालो, गुलाब, नौनी, कोपिला, आकाश, सूर्य, फूल, हिमाल, हिउँ, बत्ती, नदी, पानी र घाम सकारात्मक अर्थमा प्रयोग भएका शब्दहरू हुन् ।

उनका मुक्तकमा प्रयोग भएका केही प्रतीकहरू भने कविले आफ्नो प्रसङ्गलाई समायोजन गर्ने हिसाबले नकारात्मक र सकारात्मक दुवै अर्थमा प्रयोग गरेका छन् । यसको उदाहरणको रूपमा हिमाललाई लिन सकिन्छ, जसलाई विकल्पमा सकारात्मक र नेपालमा नकारात्मक अर्थमा प्रयोग गरिएको छ ।

५.६.६ भाषा शैलीका दृष्टिले संभावनाका मनहरूको विश्लेषण

दुवालका अन्य सङ्ग्रहका मुक्तकहरूमा जस्तै यस सङ्ग्रहका मुक्तकहरूमा पनि अभिधात्मक, व्यङ्ग्यात्मक, प्रतीकात्मक, आदेशात्मक, उपदेशात्मक र प्रश्नात्मक भाषा शैलीको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

५.६.७ कथन पद्धतिका दृष्टिले संभावनाका मनहरूको विश्लेषण

यस सङ्ग्रहका मुक्तकहरूमा पनि उनका पहिलेका मुक्तकहरूमा जस्तै द्वितीय र तृतीय पुरुषको प्रयोग गरिएको छ ।

५.६.८ उद्देश्यका दृष्टिले संभावनाका मनहरूको विश्लेषण

यस सङ्ग्रहको मुक्तकहरूका उद्देश्यहरू समाजमा व्याप्त वर्गीय उत्पीडनका भावहरू अभिव्यक्त गर्दै सामाजिक र आर्थिक रूपमा पिछडिएका वर्गलाई सचेत रहन आग्रह गर्नु रहेको देखिन्छ । जातीय रूपमा पिछ्छ परेका वर्ग, महिला वर्ग, पेसागत रूपले पिछ्छाडि परेका वर्ग, भौगोलिक हिसाबले पिछ्छाडि परेका वर्ग आदिका समस्याहरू देखाउँदै ती वर्गका नागरिकहरूले सामाजिक

न्यायको अनुभूति पाउनुपर्ने आवाजहरू उनका यस सङ्ग्रहका कविताहरूमा उठाइएको पाइन्छ (जस्तै : यथार्थता) । त्यसरी नै आर्थिक रूपमा पछाडि परेका वर्गहरूको उत्थानका निम्ति सहयोग गर्न सबैसँग कविले आग्रह गरेका छन् । यी सबै वर्गका मानिसहरूको उत्थानमा राजनीतिक पक्षको प्रमुख भूमिका रहने हुनाले राजनीतिक सुधारका निम्ति सबै वर्गका नागरिकहरूलाई उत्प्रेरित गर्ने उद्देश्य (जस्तै : नकच्चरो, विद्रोह, धरती) पनि यस सङ्ग्रहका कविताहरूमा रहेको देखिन्छ ।

५.६.९ निष्कर्ष

वि.सं. २०५९ मा प्रकाशित **संभावनाका मनहरू** सङ्ग्रहमा जम्मा १०० ओटा मुक्तकहरू सङ्कलित छन् । ती मुक्तकहरू राजनीतिक, सामाजिक र वैचारिक विषयमा लेखिएका छन् । मुक्तकहरू सामाजिक सुधार र राजनीतिक परिवर्तनका पक्षमा लेखिएका छन् । देशप्रेमको भावना, मानवअधिकारको खोजी, शान्ति र स्थिरताको कामना आदि यी मुक्तकका उल्लेख्य पक्षहरू हुन् । सबै नै मुक्तकहरू एक शीर्षकमा रचना गरिएका छन् । रूवाई छन्दमा लेखिएका यी मुक्तकहरू चार हरफमा रचना गरिएका छन् । पहिलो, दोस्रो र चौथो हरफमा अन्त्यानुप्रास रहेको देखिन्छ भने तेस्रो हरफमा प्रश्नवाचक वाक्यका साथै आदेशात्मक क्रियापदको पनि प्रशस्तै प्रयोग गरिएको छ । यी मुक्तकहरू मूलतः द्वितीय र तृतीय पुरुषमा रचना गरिएका छन् । समग्रमा दुवालका हालसम्म प्रकाशित तस्रो तथा अन्तिम मुक्तक सङ्ग्रहको रूपमा आएको यो सङ्ग्रहका मुक्तकहरूमा पनि यस पूर्व प्रकाशित भएका मुक्तकहरूका जस्तै नै विशेषताहरू रहेका छन् भन्न सकिन्छ ।

५.७ भारतीका उत्सर्गहरू कविता सङ्ग्रहको विश्लेषण

दुवालका कविताकृतिहरू मध्ये वि.सं. २०६२ मा दुवालको छैटौँ कविता सङ्ग्रहको रूपमा अनामणि प्रकाशनबाट प्रकाशित **भारतीका उत्सर्गहरू**मा ६१ ओटा कविताहरू सङ्कलित छन् । यस संग्रहमा सङ्कलित सम्पूर्ण कविताहरू पहिले नै स्पेश टाइम, समष्टि, सुगन्ध, आँखुको सुसेली, अन्नपूर्ण पोष्ट, मानवअधिकारका लागि नेपाली कविता, मानसि, मधुपर्क, भावना, नेपाल समाचारपत्र, नवकविता, जूनकीरी, जमघट, जनता, जनधारणा, प्राविधिक, मिर्मिरे, त्रिवेणी, युगसंवाद, चण्डेश्वरी सहकारी आवाज, काभ्रे टाइम्स, कविता, गोरखापत्र, गोधुलि, गरिमा, शब्द संयोजन र शब्दसुमन पत्रिकाहरूमा वि.सं. २०५४ फाल्गुणदेखि २०६२ वैशाखसम्ममा प्रकाशित भएका कविताहरू हुन् । कविताका तत्त्वहरूका आधारमा गरिएको यो कविता सङ्ग्रहको विश्लेषण तल प्रस्तुत गरिएको छ :-

५.७.१ संरचनाका दृष्टिले भारतीका उत्सर्गहरूको विश्लेषण

मुक्त छन्दमा रचित यस सङ्ग्रहका कविताहरू मध्यम आकारका देखिन्छन् । यसमा सङ्कलित कविताहरूका औसत हरफ सङ्ख्या २९ रहेको छ । यसमा समावेश गरिएका कविताहरूमा सबभन्दा छोटो कविता शब्दहरू हो जसमा जम्मा ८ ओटा हरफहरू रहेका छन् । सबभन्दा लामो कविता भने भोटेकोसी त्यसैले त तिमी मन पर्छ हो जसमा जम्मा ९६ ओटा हरफहरू रहेका छन् । यसमा समाविष्ट कविताहरू मध्ये २० भन्दा कम हरफ भएका कविता १५ ओटा, २०-३० हरफ भएका कविता २५ ओटा, ३१-४० हरफ भएका कविता १४ ओटा, ४१-५० हरफ भएका कविता २ ओटा र ५० भन्दा बढी हरफ भएका कविता ५ ओटा रहेका छन् ।

कुल ६१ कविताहरू मध्ये १ अनुच्छेदका ७, २ अनुच्छेदका ४, ३ अनुच्छेदका १३, ४ अनुच्छेदका १७, ५ अनुच्छेदका ११, ६ अनुच्छेदका ४, ७ अनुच्छेदका ३, ८ अनुच्छेदको १ र १२ अनुच्छेदको १ ओटा कविताहरू छन् । अनुच्छेदका हिसाबले सबभन्दा लामो कविता म बाँचिरहेछु... म हेरिरहेछु... म छामिरहेछु... हो ।

शहरमा....., अद्भूत यात्रामा रमाइरहेछु, कम्पोजिटर, अँध्यारोमा बाँच्नेहरू, प्रेम के हो नियालिरहेछु, बाज, मजदुरहरू, निष्कर्ष, अकल्पनीय, धरातलकै अनुभूति, कालो मान्छे, सिद्धिचरण, सत्यको उत्खनन्, पानी, प्रकाश-बिम्बमा शीर्षकका १५ ओटा कविताहरूका प्रत्येक अनुच्छेदका हरफ सङ्ख्यामा एकरूपता पाइन्छ ।

केही कविताहरूमा एक शब्दको हरफ पनि रहेको छ । निमुखाहरू जटिल प्रश्न सोधिरहन्छन् र फूलहरू खोजिरहेछु, फूलहरू हेरिरहेछु शीर्षकका कविताहरूका प्रत्येक हरफमा ज्यादै न्यून शब्दको प्रयोग गरिएको छ । यीमध्ये पहिलोमा १ देखि ३ सम्मका शब्दहरूको प्रयोग गरी कविता लेखिएको छ भने दोस्रोको ४९ ओटा हरफमा ३ वा सोभन्दा कम शब्दको प्रयोग गरिएको छ ।

उनका अन्य कविताहरूमा जस्तै यस सङ्ग्रहका कवितामा पनि मुक्त छन्दको प्रयोग गरिएको पाइन्छ ।

कतिपय कविताका प्रत्येक अनुच्छेदका हरफ सङ्ख्यामा एकरूपता समेत पाइन्छ । उनका यस प्रकारका कविताहरूमा शहरमा....., अद्भूत यात्रामा रमाइरहेछु, कम्पोजिटर, अँध्यारोमा बाँच्नेहरू, प्रेम के हो नियालिरहेछु, बाज, मजदुरहरू, निष्कर्ष, अकल्पनीय, धरातलकै अनुभूति, कालो मान्छे, सिद्धिचरण, सत्यको उत्खनन्, पानी र प्रकाश-बिम्बमा पर्दछन् ।

दुवालका अन्य कविताहरूमा जस्तै यस सङ्ग्रहका केही कविताहरू परिणाम, कारण, तर्क, उदाहरण आदिबाट सुरु भई मूल भाव वा विषयवस्तुमा पुगेर टुङ्गिन्छ । तल यस प्रकारका कविताहरू मध्येबाट एउटा उदाहरण पस्तुत गरिएको छ :

सडकमा/पसिना पुछ्दैछन्
चोकमा/ भारी छाम्दैछन्
कारखानामा मेसिन चाल्दैछन्
खोपीमा मालिक हेर्दैछन्
होटलमा गिलास माभ्दैछन्
सबैसबैतिर जहाँताहीं भेटिन्छन्
मजदूरहरू !

- मजदूरहरू

दुवालका केही कविताहरूमा भने कविता वा हरेक अनुच्छेदको सुरुमा नै कविताको मूल भाव वा विषयको प्रस्तुति गर्दै त्यसपछि मात्र त्यसलाई पुष्टि गर्ने उदाहरण, उपमान, तर्क वा परिणतिको वर्णन गरिएको हुन्छ । तल यस प्रकारको कविताबाट एउटा उदाहरण दिइएको छ :

शब्दहरू खोज्नुपर्दैन
फुटिदिन्छन् मुख-मुखबाट
मान्छेहरू त हुन् शब्दहरू
भरिदिन्छन् ओँठ-ओँठबाट

-शब्दहरू

केही कविताहरूमा भने प्रायः सबै नै हरफमा केन्द्रीय कथ्यलाई दिइएका छन् । **प्रेम के हो** **नियाँलिरहेछु**लाई यस प्रकारको कविताको उदाहरणको रूपमा लिन सकिन्छ । तल यस कविताबाट केही हरफहरू लिइएको छ :

मनोविज्ञानको सत्य रूप हो - प्रेम
भावनात्मक रेखाङ्कन हो - प्रेम
अविस्मरणीय सत्य हो - प्रेम
प्राकृतिक गाम्भीर्य हो - प्रेम

५.७.२ विषयवस्तुका दृष्टिले भारतीका उत्सर्गहरूको विश्लेषण

दुवालका अन्य कविताहरू जस्तै यस सङ्ग्रहका कवितामा पनि उनका सामाजिक यथार्थतामा आधारित कविताको नै बाहुल्यता पाइन्छ । उनका कविताहरूले सबभन्दा बढी राजनीतिक र संस्कारगत परिप्रेक्ष्यलाई अवलम्बन गरेका हुन्छन् । केही कवितामा भने उनले पेसागत समस्याहरूको उठान गरेका छन् । यस सङ्ग्रहमा सङ्कलित कविताहरू मध्ये सामाजिक भन्न सकिने कविताहरूमा शहरमा....., कम्पोजिटर, सूर्य, कागजी बाघहरू, पसिना, अँध्यारोमा बाँच्नेहरू, प्रवृत्ति, मजदुरहरू, डोल्पा, मान्छेहरू अचेल, धरातलकै अनुभूति, कालो मान्छे, म बाँचिरहेछु.... म हेरिरहेछु... म छामिरहेछु..., गिद्धहरू किन सिमल सुँधिरहन्छन्, काला धुवाँहरू, सुन, प्रकाश-बिम्बमा, निमुखाहरू जटिल प्रश्न सोधिरहन्छन्, म आफूलाई परिवेशमा नियालिरहेछु, नेपालगञ्ज, सत्यको उत्खनन्, म बिम्बमा प्रतिबिम्ब खोजिरहेछु, मृत्युको आतङ्क, मान्छेहरू मन्दिरभित्र देवता खोज्छन्, पर्खालभित्रबाट आकाश नियाल्दा, असत्यहरू, निष्कर्ष, मौनताको अर्थ के हुन सक्छ, आमाहरू, गाउँमा....., सिद्धिचरण, फूलहरू खोजिरहेछु, फूलहरू हेरिरहेछु, र हिमतालहरू पर्दछन् । यी कविताहरू राजनीतिक पक्षमा भन्दा समाजका गैर राजनीतिक पक्षमा बढी केन्द्रित रहेका देखिन्छन् ।

त्यसरी नै राजनीतिक रूपमा विश्लेषण गर्न सकिने उनका कविताहरूमा सेतो मर्ममा कालो छाया, मानवअधिकार, बाज, मायाहरू बेढङ्गले रोइरहेछन्, अकल्पनीय, मानवीय संवेदनाका गीतहरू, म आफूलाई परिवेशमा नियालिरहेछु, नेपालगञ्ज, सत्यको उत्खनन्, म बिम्बमा प्रतिबिम्ब खोजिरहेछु मृत्युको आतङ्क, विचारकै सम्बन्धमा विचार, रगत/जीवन, अद्भूत यात्रामा रमाइरहेछु, जनावरहरू र चिडियाखाना र मनमा तन फुकाउँदैछन् कर्महरू पर्दछन् । यी कविताहरूले कुनै न कुनै रूपमा देशको राजनीतिक परिवेशको चित्रण गर्दछन् ।

यस सङ्ग्रहमा समाविष्ट कविताहरूमा भावनामूलक र स्वच्छन्दतावादको नजिक राखेर हेर्न सकिने कविताहरू पनि पर्दछन् । पोखराजस्तै बाँच्न मन लाग्छ, म बाँचिरहेछु.... म हेरिरहेछु... म छामिरहेछु, रगत/जीवन, सौन्दर्य, स्पर्श- १, स्पर्श- २, भावनामा यस्तै भए हुन्छ र प्रश्नभित्रको प्रश्न कविताहरूलाई भावनामूलक र स्वच्छन्दतावादको नजिक पुगेर रचना गरिएका कविताको रूपमा लिन सकिन्छ ।

अन्य सङ्ग्रहहरूमा जस्तै यस सङ्ग्रहमा पनि उनका केही विचारप्रधान कविताहरू रहेका देखिन्छन् । यस्ता कविताहरूका रूपमा अभ्यास, घामपानीबाट वञ्चित मर्महरू, अद्भूत यात्रामा रमाइरहेछु, कमिलाहरू, नदेखिने प्रेम, मान्छेहरू मन्दिरभित्र देवता खोज्छन्, मृत्यु, जनावरहरू र

चिडियाखाना, प्रेम के हो नियालिरहेछु , पर्खालभित्रबाट आकाश नियाल्दा, शब्दहरू, असत्यहरू, निष्कर्ष, जीवन-सूत्रका मर्महरू, पानी, मन, मौनताको अर्थ के हुन सक्छ, विचारकै सम्बन्धमा विचार, गिद्धहरू किन सिमल सुँधिरहन्छन्, काला धुवाँहरू, सुन र कागजी बाघहरूलाई लिन सकिन्छ । यी कविताहरूमा कविका विषयवस्तुप्रतिको आफ्ना धारणा वा विचारको उद्घाटन गरिएको पाइन्छ । दुवालका अन्य कविताहरूमा जस्तै यी कवितामा पनि शान्ति, स्थिरता, मानवतावाद, आदर्श समाज जस्ता कुराहरूको परिकल्पना गरिएका विचारहरू पाइन्छन् ।

५.७.३ मूलभाव वा केन्द्रीय कथ्य र सन्देशका दृष्टिले भारतीका उत्सर्गहरूको विश्लेषण

मान्छे कर्मप्राप्तिको निमित्त संघर्षरत छ; जीवनमा सत्य र असत्य काम छर्लङ्ग हुन्छ; अभ्यासमा व्यस्त हुनु मानिसको परिणति हो; जीवनमा रमाइला वा नरमाइला क्षणहरूलाई मान्छेले चाहेको दिशा र प्रक्रियामा मोड्न सक्तैन; प्रेम अव्यक्त हुन्छ जुन प्रेमबाट नै सिर्जिएर निस्कन्छ; सही कुरालाई चिन्न नसकेर मानिसले दुःख पाउँछ; जीवनलाई अर्थपूर्ण बनाउन परिश्रम गरेर पसिना बगाउनुपर्छ; मानिस मानिसको प्रवृत्तिमा बाँच्नुपर्छ; मानिसको मन सीमित नभई आकासजस्तो विशाल र फराकिलो हुनुपर्छ; मान्छेको मुखबाट व्यक्त हुने शब्दले उसको मनको भाव बुझिन्छ; असत्य लुक्न नसक्ने हुनाले सत्यको पछि हिँड्नुपर्छ; मान्छेहरू समयको गतिसँगै नयाँ अनुभूति गर्दै भुल्न चाहन्छ; मान्छेको मन सधैं गुलाब जस्तै फूलिरहने र हाँसिरहने र सुन्दरतामा रमाइरहने हुन्छ; जीवनको अर्थ र महत्त्व बुझ्न धेरै कठिन हुन्छ; सत्यतालाई असत्यले ढाकेको हुनाले सत्यको पहिचान गर्न सक्नुपर्छ; आफ्ना असीमित इच्छा र चाहना पूरा गर्नाका लागि मानिस जस्ता काम गर्न पनि तयार हुन्छ; मान्छेको मन बुझ्न धेरै कठिन हुन्छ; वास्तविकता बुझ्न नसक्नेहरू अन्यायमा पनि मौन रहन्छन्; रगतको सम्बन्ध जस्तो गाढा अरू सम्बन्ध हुन सक्तैन भन्ने जस्ता भावहरू दुवालका यस सङ्ग्रहमा अभिव्यक्त गरिएका भावहरू हुन् ।

अशान्ति भएकाले गाउँलेहरू बम र गोलीबाट त्रसित बनेका छन्; शहरमा विकृति र विसंगति छ र मानिसहरू अति व्यस्त छन्; अचेल मानिसहरू परिवर्तन भई हिंस्रक बन्दैछन्; कम्पोजिटरको परिश्रम धेरै र तनखा थोरै छ; मानव अधिकारका कुरा गर्नेहरू अरूलाई मारी आफू जोगिन खोज्छन्; मजदुरहरू आफू होटेल, कारखाना आदिमा मिसिन जस्तै काम गर्छन् तर घरमा परिवारले पेटभरि खान पाउँदैनन्; डोल्पा जस्ता पिछडिएका ठाउँका बासिन्दाहरू सभ्य सहरको कल्पना गर्दै त्यहीँ रमाउँछन्; मान्छे साम्प्रदायिक भावना लिएर व्यक्तिगत स्वार्थमा लागेका छन्; मानिसको मन भोटेकोसीको पानी जस्तो स्वच्छ, सफा र उदार छैन; मानिसहरू धोकेबाज,

षड्यन्त्रकारी र अनुदार छन्; बाज प्रवृत्तिका भ्रष्ट मानिसहरू आफूलाई सर्वश्रेष्ठ ठान्छन् भन्ने जस्ता भावनाहरू उनको सामाजिक समस्यामूलक कविताहरूमा व्यक्त गरिएको पाइन्छ ।

बन्दुकले शान्ति ल्याउँदैन; शान्तिको निमित्त हिंसा त्याग्नुपर्छ; हिम्मत हारेमा बचाइ पनि मरेतुल्य हुन्छ; भनाइ र गराइमा फरक भयो भने परिस्थिति नमिलेर दुर्घटना पनि हुन सक्छ, भन्नेजस्ता अभिव्यक्ति उनका राजनीतिक कविताहरूमा व्यक्त गरिएको पाइन्छ ।

आमाहरूले छोराछोरीहरूको लागि महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्छन्; गाउँ स्वर्गजस्तै छ, र त्यहाँ मानिस रमाउँछ; सौन्दर्यप्रति मुग्ध हुनु सबैको निमित्त सामान्य हो; बागलुङको भौगोलिक बनोट र सामाजिक परिवेश राम्रो छ; मानिसको मन कमल गुलाफ र लालुपाते जस्ता फूल जस्तै छ; मानिस सुन्दरतामा रमाउन चाहन्छ; पोखराको प्राकृतिक सुन्दरताले लोभ्याएर मानिसलाई त्यसले आकर्षण गरिरहेको हुन्छ; सिद्धिचरण एक अक्षर अक्षरमा रमाउने र लगातार प्रगति पथमा हिँडिरहने व्यक्ति हुन् भन्ने कुराहरू यस सङ्ग्रहमा समावेश गरिएका प्रशंसा कविताका भावहरू हुन् ।

५.७.४ लय प्रयोगका दृष्टिले भारतीका उत्सर्गहरूको विश्लेषण

यस सङ्ग्रहका सबै नै कविताहरू मुक्त छन्द (गद्य) मा रचना गरिएका छन् ।

५.७.५ बिम्ब र अलङ्कार प्रयोगका दृष्टिले भारतीका उत्सर्गहरूको विश्लेषण

दुवालका अन्य कविताहरूमा जस्तै यस सङ्ग्रहका कविताहरूमा पनि उनी विभिन्न बिम्ब, प्रतीक र उपमाहरूको प्रयोग गर्न सफल भएका देखिन्छन् । अन्य कविताहरूमा जस्तै यस कृतिका कविताहरूमा पनि कवि दृश्यबिम्बको सर्वाधिक प्रयोग गर्न पुगेका छन् । तल यसका केही उदाहरणहरू प्रस्तुत गरिएको छ :

पर्खालभिन्नबाट आकाश नियाल्दा
आकाश पनि त पर्खालजस्तै देखिँदो रहेछ
म हेरिरहेँ

-पर्खालभिन्नबाट आकाशलाई नियाल्दा

असत्हरू फुस्कँदो रहेछ
नकस्सिएका गाँठाहरूभैँ खुरुखरु
उनीहरू गाँठो खुस्किएको हेरिरहेछन्
आफू आफूमा हेरेर ।

-असत्यहरू

कवितामा प्रशस्तै उपमा र प्रतीकहरूको पनि प्रयोग गरिएको छ । यस कृतिका कविताहरूमा प्रयोग भएका यस्ता उपमा र प्रतीकहरूमा जीवजन्तुका नामहरू, बोट विरूवाका नामहरू, मान्छेका नामहरू, भौगोलिक नामहरू, प्रकृतिमा पाइने विभिन्न वस्तुहरू, मानव निर्मित वस्तुहरू र अन्य विविध मूर्त र अमूर्त शब्दहरू रहेका छन् ।

यस कृतिका कवितामा प्रयोग भएका जीवजन्तुका नामहरूमा उडुस, घोडा, पेन्गुइन, लामखुट्टे, काँडे भ्याकुर, रेशम कीरा, गंगटा, बाँदर, हात्ती, सुँगुर, हाँस, भेडा, चमेरा, कुकुर, कोइली, बाघ, हुँडार, गिद्ध जस्ता जीवहरूलाई लिन सकिन्छ । त्यसरी नै गुलाब, धुपी, सिमल जस्ता बोट विरूवाका नामहरू; फुर्वा, लाक्पा, सिद्धिचरण, कृष्णदास, श्याम बहादुर, राम बहादुर जस्ता मान्छेका नामहरू; मुस्ताङ्ग, वाग्लुङ्ग, म्याग्दी, डोल्पा, नेपालगञ्ज जस्ता भौगोलिक नामहरू तथा काली गण्डकी, रोसी, कोसी, भोटेकोसी, जस्ता नदीनालाका नामहरू पनि कविताहरूमा प्रतीक र बिम्बको रूपमा प्रयोग गरिएको पाइन्छ । इन्द्रेणी, चन्द्रमा, घाम, पानी, बादल, हिउँ, कुहिरो, जस्ता प्रकृतिमा पाइने विभिन्न वस्तुहरू र ऐना, रोबोट, बन्दुक, मन्दिर, सडक, चोक जस्ता शब्दहरूलाई पनि विभिन्न कविताहरूमा प्रतीक र उपमाको रूपमा प्रयोग गरिएको देखिन्छ । प्रतीक र उपमाको रूपमा प्रयोग गरिएका अन्य विविध मूर्त र अमूर्त शब्दहरूमा रङ्ग, मुटु, निम्छरो मन, उज्यालो, कागजी बाघ, पसिना जस्ता शब्दहरूलाई लिन सकिन्छ ।

उनका कविताहरूमा एउटै कुरालाई पनि कविताको प्रसङ्ग अनुसार फरक फरक अर्थमा प्रयोग गरिएको पाइन्छ । तल एउटा उदाहरण दिइएको छ :

म यात्री हुँ
 घाम खपिरहेछु
 पानीमा भिजिरहेछु
 सूर्यको खोजीमा छु ।

-अद्भूत यात्रामा रमाइरहेछु

यहाँ दोस्रो हरफको घामलाई एक दुःखदायक वस्तुको रूपमा लिइएको छ भने अन्तिम हरफको सूर्यलाई सुखदायक कुराको रूपमा लिइएको देखिन्छ । तलको हरफमा सूर्यलाई निरीहताको प्रतीकको रूपमा समेत लिइएको देखिन्छ :-

निरीह सूर्य
 बादलसँग लुकेर हाँसे भैं

आफ्नै मनसँग हार्नु
बाँच्नु होइन मर्नु हो ।

-मृत्यु

५.७.६ भाषा शैलीका दृष्टिले भारतीका उत्सर्गहरूको विश्लेषण

भाषाशैलीका हिसाबले यस सङ्ग्रहमा समाविष्ट कविताहरू पनि दुवालका अन्य कविताहरू जस्तै बढी अभिधामूलक नै रहेका देखिन्छन् । कवितामा केन्द्रीय कथ्यलाई पुष्टि गर्न प्रशस्तै बिम्ब, प्रतीक र उपमाहरूको पनि प्रयोग गरिएको छ ।

५.७.७ कथन पद्धतिका दृष्टिले भारतीका उत्सर्गहरूको विश्लेषण

उनका अन्य कविताहरूमा जस्तै यस सङ्ग्रहका कविताहरूमा पनि प्रायः तृतीय पुरुषको नै प्रयोग गरिएको पाइन्छ । कुनै कुनै कवितामा भने प्रथम र द्वितीय पुरुषको पनि प्रयोग गरिएको भेटिन्छ ।

५.७.८ उद्देश्यका दृष्टिले भारतीका उत्सर्गहरूको विश्लेषण

यस सङ्ग्रहका कविताहरूका उद्देश्यहरू समाजमा व्याप्त वर्गीय उत्पीडनका भावहरू अभिव्यक्त गर्दै सामाजिक र आर्थिक रूपमा पिछडिएका वर्गलाई सचेत रहन आग्रह गर्नु रहेको देखिन्छ । जातीय रूपमा पछि परेका वर्ग, महिला वर्ग (जस्तै : आमाहरू), पेसागत रूपले पछाडि परेका वर्ग (जस्तै : कम्पोजिटर), भौगोलिक हिसाबले पछाडि परेका वर्ग (जस्तै : डोल्पा) आदिका समस्याहरू देखाउँदै ती वर्गका नागरिकहरूले सामाजिक न्यायको अनुभूति पाउनुपर्ने आवाजहरू उनका यस सङ्ग्रहका कविताहरूमा उठाइएको पाइन्छ । त्यसरी नै आर्थिक रूपमा पछाडि परेका वर्गहरूको उत्थानका निम्ति सहयोग गर्न सबैसँग कविले आग्रह गरेका छन् (निमुखाहरू जटिल प्रश्न सोधिरहन्छन्) । यी सबै वर्गका मानिसहरूको उत्थानमा राजनीतिक पक्षको प्रमुख भूमिका रहने हुनाले राजनीतिक सुधारका निम्ति सबै वर्गका नागरिकहरूलाई उत्प्रेरित गर्ने उद्देश्य पनि यस सङ्ग्रहका कविताहरूमा रहेको देखिन्छ ।

५.७.९ निष्कर्ष

भारतीका उत्सर्गहरूमा समावेश गरिएका कविताहरू सामाजिक र राजनीतिक विषयवस्तुका साथै वैचारिक दृष्टिकोणबाट रचना गरिएका छन् । सरल र सहज ढङ्गले आफ्ना कुराहरूलाई प्रस्तुत गर्ने दुवालका यस सङ्ग्रहका कविताहरू पनि प्रायः अभिधेय नै छन् । सामान्यतया राजनीतिक कविता लेख्ने कविका रूपमा उनलाई विश्लेषण गर्न सकिने भए पनि गैर

राजनीतिक क्षेत्रमा पनि दुवालका कविता उत्तिकै सशक्त भएको पाइन्छ । उनी भौगोलिक वर्णन र प्रकृति वर्णनलाई पनि सामाजिक परिवेशसँग तुलना गरी समाज सुधार र शान्तिका बाधकहरूप्रति प्रहार गर्दै समाज र राजनीतिका विकृत पक्षहरूमा सुधार गर्नुपर्ने धारणा व्यक्त गर्दछन् ।

५.८ क्रान्त कविताका अक्षरहरू कविता सङ्ग्रहको विश्लेषण

वि.सं. २०६२ मा दुवालको सातौँ कविता सङ्ग्रहको रूपमा प्रकाशित क्रान्त कविताका अक्षरहरूमा ४९ ओटा गद्य कविताहरू समावेश गरिएका छन् । आकारका हिसाबले १३ हरफदेखि ९० हरफसम्मका राजनीतिक विषयमा बढी केन्द्रित रहेका कविताहरू यसभित्र समावेश गरिएका छन् । कविताका विभिन्न तत्वहरूका आधारमा गरिएको यस सङ्ग्रहको विश्लेषण तल प्रस्तुत गरिएको छ :-

५.८.१ संरचनाका दृष्टिले क्रान्त कविताका अक्षरहरूको विश्लेषण

बाह्य संरचनाका दृष्टिले यस सङ्ग्रहका कविताहरू मझौला आकारका देखिन्छन् । यसमा समाविष्ट कविताहरू मध्ये १०-२० हरफका १०, २०-३० का १३, ३०-४० का ११, ४०-५० का ५ र ५० भन्दा बढीका १० ओटा कविताहरू रहेका छन् । यसरी आधाभन्दा बढी कविताहरू २०-४० हरफका रहेका देखिन्छन् ।

निर्मल लामाका प्रसङ्गहरू र सामन्तपुराणका प्रत्येक अनुच्छेदको अलग अलग शीर्षक दिइएको छ । कुल ३९ कविताहरू मध्ये १ अनुच्छेदका २, २ अनुच्छेदका ५, ३ अनुच्छेदका १३, ४ अनुच्छेदका १३, ५ अनुच्छेदका ६ र ५ भन्दा बढी अनुच्छेदका १० कविताहरू रहेका छन् । प्रजातन्त्र, मेरा अस्वीकारोक्तिहरू, देश, जनता, सरकार, बेलाको बोली, पारिजात आस्थाहरूमा, म सस्तो दाममा मास्टर भएर आफूलाई बेचिरहेछु र हेराइ गरी ९ ओटा कविताहरूका प्रत्येक कविताका हरफ सङ्ख्यामा एकरूपता पाइन्छ । शब्दका हिसाबले प्रति हरफ शब्द सङ्ख्या दलालमा सबभन्दा कम पाइन्छ । यसका अधिकतम हरफहरू एक वा दुई शब्दले बनेका छन् ।

उनका कविताहरू कुनै विशेष भूमिकाविना नै सिधै विषयवस्तुमा प्रवेश गर्ने गर्दछन् । तल यसप्रकारका कविताका उदाहरणहरू दिइएका छन् :

आफू मेटाइ अरूलाई दिनु हो समर्पण

आफ्नो लागि होइन कसैलाई दिनु हो समर्पण

-समर्पण(पहिलो र दोस्रो हरफ)

अचेल मान्छे लुक्ने ठाउँलाई संसद भनिन्छ

-अचेल माफिया लुक्ने ठाउँ भएको छ संसद (पहिलो हरफ)

दुवालका अन्य सङ्ग्रहमा जस्तै यस सङ्ग्रहमा पनि केही कविताहरूमा तर्क, उपमान, उदाहरण, विश्लेषण आदिबाट सुरु भई निष्कर्ष वा मूल विषयको प्रस्तुति अनुच्छेद वा कविताको अन्तमा दिइएको पाइन्छ । यस प्रकारका कविताहरूका केही उदाहरणहरू तल प्रस्तुत गरिएका छन् :

आन्दोलनको एउटा धरोहर
जो अविरल आस्थामा बाँचिरह्यो
निश्छलताकै एउटा विशेषण
निर्भिकताकै एउटा बिम्ब
स्वाभिमानकै एउटा गर्व
जनताकै मुक्तिका लागि सङ्घर्षरत
एकजना सङ्घर्षशील व्यक्तित्व
जो सँधै जनताकै आस्था र विश्वासमा
मरेर पनि जीवित भइरह्यो- निर्मल लामा

-निर्मल लामाका प्रसङ्गहरू (पहिलो अनुच्छेद)

दिनभर पजेरोमा गुड्ने
साँझपख कार्यालयमा घुर्ने
श्रीमतीको काम तुर्ने
नेता हुँ भन्दै फुल्ने
अनौठो मान्छेकै नाम हो
आधुनिक सामन्त

-सामन्त पुराण (पहिलो अनुच्छेद)

यी कविताका हरफहरूले अभिधामूलक अर्थ बोकेका छन् । यी हरफहरू जस्तै यस सङ्ग्रहमा समाविष्ट धेरै कविताहरू अभिधामूलक नै छन् ।

५.८.२ विषयवस्तुका दृष्टिले क्रान्त कविताका अक्षरहरूको विश्लेषण

उनका अन्य कविता सङ्ग्रहहरूमा जस्तै यस सङ्ग्रहका कविताहरूको पनि मूल केन्द्र सामाजिक वस्तुस्थिति नै रहेको छ । राजनीतिक र सामाजिक कोटीमा राख्न सकिने कविताहरूको

बाहुल्यता यस सङ्ग्रहमा पाइन्छ । यी कविताहरूले तत्कालीन राजनीतिक परिवेशलाई विकृतिमा गाँजिएको परिवेशको रूपमा चित्रण गर्नाका साथै त्यसमा सुधार गर्नुपर्ने आवश्यकता देखाउँछन् ।

यस सङ्ग्रहमा सङ्कलित कविताहरू मध्ये रोलपा, भगवान किन हैदैन, घुम्ने मेचमाथि बस्ने महानुभावहरू हेरेर, विश्व गोलार्धमा उत्तर कोरिया, पासा द्वारिकाजस्ता 'पासाहरू' सम्भेर, हामी कुन अर्थमा बाँच्न खोजिरहेका छौं, देवता चुपचाप मुर्ति भैं हेरिरहेछ, कन्याहरू, हामी कस्ता खालका चरित्रहीन हौं, चीन, हेराइ, पारिजात आस्थाहरूमा र म सस्तो दाममा मास्टर भएर आफूलाई बेचिरहेछु सामाजिक विषयवस्तुका कविताहरू हुन् । यी कविताहरूले तत्कालीन समाजमा भएका विकृति र विसङ्गतिहरूलाई औँल्याउँदै मानवता र भ्रातृत्वको प्रदर्शनबाट समाजमा शान्ति स्थिरता र समानताको विकास हुन सक्ने कुरा औँल्याउँछन् । समाजका विभिन्न वर्गका मानिसको पीडा समेत यी कविताहरूमा व्यक्त गरिएको छ ।

व्यक्तिको नामलाई केन्द्रमा राखी रचना गरिएका कविताहरूमा काका होलाई लालसलाम छ, हृदयचन्द्र : मेरो भावना, निर्मल लामाका प्रसङ्गहरू, पासा द्वारिकाजस्ता ...पासाहरू' सम्भेर र प्रचण्ड घामको कीरणबाट उठेको बादल हेरेर कविताहरू पर्दछन् । यीमध्ये क्रमशः पहिलो, दोस्रो र तेस्रो कविताहरूमा केन्द्रीय पात्रको प्रशंसा गरिएको छ भने चौथो कवितामा केन्द्रीय पात्रलाई निरीह र गरीब जनताको प्रतीकको रूपमा प्रयोग गरिएको छ । प्रचण्ड घामको किरणबाट उठेको बादल हेरेर कवितामा भने एकीकृत नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी)का नेताहरूको राजनीतिक क्रियाकलापप्रति असन्तुष्टि व्यक्त गरिएको छ ।

उनका प्राकृतिक कविताहरूमा समर्पण हो सुन्दरता, स्वार्थरहित भावना हो सौम्यता, धुलिखेलभिन्नबाट अन्त्यपछि शुरु क्यानभाष हैदैन, म यो प्रश्न गुलाबसँग सोधिरहेछु, समर्पण, के म मेलम्ची हेरिरहन सक्छु, पानी -१ र पानी - २ पर्दछन् । उनका प्राकृतिक कविताहरूमा प्रकृति वर्णनका साथै प्रकृतिको सामाजिक वस्तुस्थितिसँग तुलना समेत गरिएको छ ।

यसमा समाविष्ट कविताहरू मध्ये सबभन्दा बढी कविताहरू राजनीतिक प्रकृतिका रहेका छन् । यी कविताहरूमा काका होलाई लालसलाम छ, यो डाँडाकाँडाको बस्ती, महाकाली डुबाउने कम्पनीको विरोधमा, हामी सबैथोक हौं, हामी सर्वभोगी हौं, पशु - मान्छे, निर्मल लामाका प्रसङ्गहरू, देश छ तर चर्केको छ, कालापानीमा गिद्धे आँखा, अचेल माफिया लुक्ने ठाउँ भएको छ संसद, नेतातन्त्र, प्रजातन्त्र, दरबारभिन्नको 'दरबार' मा, सुपरफास्ट ननस्टप ट्रेलिस, प्रचण्ड घामको किरणबाट उठेको बादल हेरेर, सङ्कटकाल, चराहरूको अबोधता मनमा छामिरहेछु, राज्य आक्रान्त

हुँदैछ, देश, जनता, सरकार, बेलाको बोली, गाउँमा कोही आए - कोही गए, सूर्यनाथ पर्दछन् । यी कविताहरूले तत्कालीन राजनीतिक परिवेशले सामन्तवादलाई प्रश्रय दिएकाले स्वतन्त्रता, न्याय, समानता र शान्तिको लागि राजनीतिक सुधार हुनुपर्ने कुरा औँल्याउँदछन् ।

५.८.३ मूलभाव वा केन्द्रीय कथ्य र सन्देशका दृष्टिले क्रान्त कविताका अक्षरहरूको विश्लेषण

यस सङ्ग्रहका कविताहरू अन्य कृतिका कविताहरूका तुलनामा बढी राजनीतिका विषय समेटिएका कविताहरू परेका छन् । अतः यसको मूलभाव राजनीतिक स्थिरता, समानता, न्याय र शान्तिका पक्षमा व्यक्त गरिएको देखिन्छ ।

शान्ति, समानता, स्वतन्त्रता र मुक्तिका लागि शान्तिपूर्ण सङ्घर्ष गर्नुपर्ने कुराहरू दुवालका कवितामा व्यक्त गरिएको पाइन्छ । स्वदेशीय र अन्तरदेशीय सामन्तहरूका कारण देशमा तनाव, अस्थिरता, भय र असमानता मौलाएको, महाकाली सन्धी जस्ता राष्ट्रघाती सन्धी तथा कालापानीको घटना जस्ता घटनाबाट देशको स्वतन्त्रता र भौगोलिक सुरक्षामा आँच आएको, सशस्त्र द्वन्दका कारणले निर्दोष र निरीह मानिसका साथै बालबालिकाहरूको ज्यान गइरहेको, संसद र नेताहरू माफिया बनी प्रजातन्त्रको नाममा निरीह र सोभामाथि हुकुमी शासन चलाएका, सुन्दरता र सौम्यता नै मान्छेको लक्ष्य हुनुपर्ने, मास्टरको कार्यबोझको अनुपातमा पारिश्रमिक ज्यादै न्यून भएकाले उसको जीवन दुःखदायी भएको जस्ता भावहरू दुवालका कवितामा व्यक्त गरिएका छन् ।

५.८.४ लय प्रयोगका दृष्टिले क्रान्त कविताका अक्षरहरूको विश्लेषण

दुवालका अन्य सङ्ग्रहका कविताहरू जस्तै यस सङ्ग्रहका कविताहरू पनि सबै नै मुक्त छन्द (गद्य) मा लेखिएका छन् ।

५.८.५ बिम्ब र अलङ्कार प्रयोगका दृष्टिले क्रान्त कविताका अक्षरहरूको विश्लेषण

दुवालका छोट्टा कविताहरूमा उनका मुक्तकहरूका तुलनामा केही कम बिम्ब र प्रतीकहरूको प्रयोग गरिएको देखिन्छ । कविताहरू अभिधार्थमा नै लेखिएका हुनाले प्रतीक र उपमाको प्रयोग गरिएको कविता भए पनि केन्द्रीय कथ्य र सन्देश बुझ्न सरल र सहज नै देखिन्छन् । अन्य कविताहरूमा जस्तै यस सङ्ग्रहका कवितामा पनि प्रकृतिमा पाइने वस्तुहरू मानवनिर्मित वस्तुहरू तथा केही वाक्यांशहरूको रूपमा समेत प्रतीक र बिम्बहरूको प्रयोग गरिएको छ । च्यातिएको पर्दा, भिँगाको फोहोरी गीत, ठूलो दाजुको कमिशन, गोली खानेहरू, गोली दाग्नेहरू, अँध्यारो बस्तीमा बलेको दीप, गधाको फुर्ति, गिद्ध मन, भुसिल्कीरा मुस्कान, लाटोकोसेरो दर्शन,

निलो आकाश जस्तै व्याप्त, पासा द्वारिका जस्ता उपमा मूलक वाक्यांशको प्रयोग कवितामा गरिएको पाइन्छ । फूल, हिमाल, रूखहरू प्रकाश जस्ता शब्दहरूलाई कवितामा प्रतीकको रूपमा प्रयोग गरिएको छ । अन्य कविताहरूमा जस्तै यस सङ्ग्रहका कविताहरूमा पनि प्रशस्त बिम्बहरूको प्रयोग गरिएको छ । तल यस्तै एउटा उदाहरण प्रस्तुत गरिएको छ :

मेची, महाकाली, गण्डकी, भेरी, सेतीका छालहरू
तल तल उर्लदैछन्
कता हिँडिरहेछन् भयानक रूप देखाएर
अचेल बुझ्न गाह्रो भइरहेछ ।

-हामी कुन अर्थमा बाँच्न खोजिरहेका छौं ?

५.८.६ भाषा शैलीका दृष्टिले क्रान्त कविताका अक्षरहरूको विश्लेषण

प्रशस्त अलङ्कार र बिम्बको प्रयोग गरिएका दुवालका कविताहरू बिम्बात्मक, प्रतीकात्मक, व्यङ्ग्यात्मक, प्रश्नात्मक तथा निश्चयात्मक शैलीमा लेखिएका छन् । उनका कविताका धेरै अंशहरू अभिधात्मक रूपमा पनि प्रयोग गरिएका छन् । यसरी शैलीगत रूपमा उनका यस सङ्ग्रहका कवितामा विविधता देखा पर्दछ ।

५.८.७ कथन पद्धतिका दृष्टिले क्रान्त कविताका अक्षरहरूको विश्लेषण

दुवालका यस सङ्ग्रहका अधिकांश कविताहरू प्रथम र तृतीय पुरुषमा रचना गरिएका पाइन्छन् । उनका कवितामा सर्वनामको खासै प्रयोग गरिएको पाइँदैन । प्रथम पुरुष जनाउने क्रियापदहरू भने प्रशस्तै प्रयोग गरिएको छ । तृतीय पुरुष जनाउने क्रियापदको सर्वाधिक प्रयोग गरिएको छ । द्वितीय पुरुष जनाउने क्रियापदहरूको प्रयोग भने केही कम देखिन्छ ।

५.८.८ उद्देश्यका दृष्टिले क्रान्त कविताका अक्षरहरूको विश्लेषण

यस सङ्ग्रहको कविताहरूका उद्देश्यहरू समाजमा व्याप्त वर्गीय उत्पीडनका भावहरू अभिव्यक्त गर्दै सामाजिक र आर्थिक रूपमा पिछ्छडिएका वर्गलाई सचेत रहन आग्रह गर्नु रहेको देखिन्छ । यी वर्गका मानिसहरूको उत्थानमा राजनीतिक पक्षको प्रमुख भूमिका रहने हुनाले राजनीतिक सुधारका निम्ति सबै वर्गका नागरिकहरूलाई उत्प्रेरित गर्ने उद्देश्य यस सङ्ग्रहका कविताहरूमा रहेको देखिन्छ । यसरी दुवालका राजनीतिक कविताहरूको संगालोको रूपमा यो सङ्ग्रह देखा परेको कुरा थाहा हुन्छ । यस सङ्ग्रहका दलालहरू, नेतातन्त्र, प्रजातन्त्र, देश, जनता,

सरकार जस्ता प्रायः सबैजसो कविताहरूमा कुनै न कुनै रूपमा राजनीतिक समस्या केलाउँदै तिनमा सुधार हुनुपर्ने चाहना व्यक्त गरिएको पाइन्छ ।

५.८.९ निष्कर्ष

दुवालका कवितायात्राको दोस्रो चरणको सबभन्दा पछिल्लो कविता सङ्ग्रहको रूपमा प्रकाशित क्रान्त कविताका अक्षरहरूमा जम्मा ४९ ओटा कविताहरू समावेश गरिएका छन् । वि.सं. २०२७ मा विगुल पत्रिकामा प्रकाशित काका होलाई लालसलाम छ शीर्षकको कविता यस सङ्ग्रहको सबभन्दा पुरानो कविता हो । त्यसपछि वि.सं. २०६१ सम्म विभिन्न पत्रपत्रिकाहरूमा प्रकाशित कविताहरू यस सङ्ग्रहमा समावेश गरिएका छन् ।

यस सङ्ग्रहका कविताहरूमा राजनीतिक विषयवस्तुको बाहुल्यता पाइन्छ । अन्य सामाजिक विषयवस्तुका कविता पनि यसमा परेका छन् । केही प्रशंसा कविता र केही वैचारिक प्रकृतिका कविता समेत यसमा समावेश गरिएका छन् । उनका अन्य कविताहरूमा जस्तै यस सङ्ग्रहका कवितामा पनि मानवतावादी कविताको बाहुल्यता पाइन्छ । समाजमा अन्याय, अत्याचार, दमन र उत्पीडन व्याप्त भएको कुरा उनका कवितामा पाइन्छ । त्यस्ता उत्पीडनको कारक तत्व तत्कालीन राजनीतिक परिवेश भएको र त्यसमा सुधार हुनुपर्ने उनको तर्क छ । राजनीतिक र सामाजिक सुधारका निम्ति क्रान्ति गर्नुपर्ने र क्रान्तिको बाटो अहिंसात्मक, मानवतावादी र भ्रातृत्व भल्कने खालको हुनुपर्ने उनको तर्क छ ।

यस सङ्ग्रहमा प्रकाशित सबै नै कविता मुक्त छन्दमा रचना गरिएका छन् । समग्रमा मझौला आकारका भन्न सकिने यी कविताहरू १ देखि १३ अनुच्छेद र १३ देखि १० हरफसम्ममा रचना गरिएका छन् । यस सङ्ग्रहका कविताहरू प्रायः अभिधार्थ रचना गरिएका छन् । कतै कतै राजनीतिक व्यङ्ग्य र राजनीतिप्रति तीव्र आक्रोश प्रकट गरिएको पनि पाइन्छ ।

५.९ मनको मभेरीमा बलिभएका प्रश्नहरू कविता सङ्ग्रहको विश्लेषण

वि.सं. २०६८ मा हालसम्मको अन्तिम कविता सङ्ग्रहको रूपमा एकसाथ प्रकाशित दुई ओटा कविता सङ्ग्रहहरू मध्येको एक मनको मभेरीमा बलिभएका प्रश्नहरू शीर्षकको कविता सङ्ग्रह हो । यसमा जम्मा ५७ ओटा कविताहरू समावेश गरिएका छन् । यी कविताहरू पनि कविका अन्य सङ्ग्रहका कविताहरू जस्तै राजनीतिक, सामाजिक र वैचारिक प्रकृतिका विषयवस्तुमा आधारित रहेका छन् । यस सङ्ग्रहमा समावेश गरिएका कविताहरू उनका पूर्व प्रकाशित सङ्ग्रहका कविताहरू

जस्तै विभिन्न पत्रपत्रिकाहरूमा वि.सं. २०५८ देखि २०६८ सम्म प्रकाशित भइसकेका कविता र केही पहिले प्रकाशन नभएका कविताहरूको सङ्ग्रहको रूपमा आएको देखिन्छ । कविताका विभिन्न तत्त्वहरूका आधारमा गरिएको यस सङ्ग्रहको विश्लेषण तल प्रस्तुत गरिएको छ :

५.९.१ संरचनाका दृष्टिले मनको मभेरीमा बलिभएका प्रश्नहरूको विश्लेषण

दुवालको यस सङ्ग्रहमा सङ्कलित कविताहरूमा मभौला आकारका कविताहरूको बाहुल्यता पाइन्छ । यसमा समावेश गरिएका सबै नै कविताहरू मुक्त छन्दमा लेखिएका छन् । हरफगत रूपमा सबभन्दा कम शब्दसङ्ख्या भएको यस सङ्ग्रहको कविता **मन** हो जसका हरफहरूमा २-३ शब्दहरूको बाहुल्यता पाइन्छ । हरफगत रूपमा सबभन्दा बढी शब्दसङ्ख्या भएको कविता भने **पानी नपर्दा** हो जसका अधिकांश हरफका शब्द सङ्ख्या ६-७ ओटा रहेका छन् । कविताहरूमा प्रयोग गरिएका चिन्हहरूमा प्रश्नवाचक, पूर्ण विराम, विराम र अल्पविराम पर्दछन् । केही कविताहरूमा “.....” चिन्हको पनि प्रयोग गरिएको छ ।

यस सङ्ग्रहमा सबभन्दा बढी ७२ हरफ र सबभन्दा कम १३ हरफका कविताहरू रहेका छन् । कुल ५७ ओटा कविताहरू मध्ये १०-१९ हरफका ८ ओटा, २०-२९ हरफका २९ ओटा, ३०-३९ हरफका १२ ओटा, ४०-४९ हरफका ६ ओटा र ५० भन्दा बढी हरफका २ ओटा कविताहरू रहेका छन् ।

यस सङ्ग्रहमा २ देखि १० अनुच्छेद सम्मका कविताहरू समावेश गरिएका छन् । तीमध्ये २ अनुच्छेदका ७, ३ अनुच्छेदका ८, ४ अनुच्छेदका ९, ५ अनुच्छेदका १९, ६ अनुच्छेदका ८, ७ अनुच्छेदका २, ८ अनुच्छेदका २, ९ अनुच्छेदको १ र १० अनुच्छेदको १ ओटा कविताहरू रहेका छन् । यसप्रकार यस सङ्ग्रहमा ५ अनुच्छेद र २०-३० हरफका कविताहरूको बाहुल्यता रहेको देखिन्छ ।

यस सङ्ग्रहमा समावेश गरिएका कविताहरू मध्ये **मुगलिङ**, **मनको मभेरीमा बलिभरहेका प्रश्नहरू**, **पातहरू**, **मन**, **बाख्याचा बुझ्न खोजिरहेछु**, **निद्रा** जस्ता केही कविताहरू उदाहरण, उपमान, तर्क, विश्लेषण आदिबाट सुरु भई निष्कर्ष वा मूलभावको उद्घाटन पहिलो अनुच्छेदको अन्त्यतिर वा पुरै कविताको अन्त्यतिर गरिएको पाइन्छ । तल यस्ता कविताहरू मध्येबाट २ ओटा उदाहरण प्रस्तुत गरिएको छ :-

आल्हाद र उल्लासका

मीठा मुस्कानहरू

त्रिशुली र काली गण्डकीका छालहरूसँग साटासाट गरेर

पूर्व मेचीका पाहुनाहरूसँग मात्र होइन
पश्चिम महाकालीका कोरा मनहरूलाई पनि
बहुपासमा तानेर, मीठो मुस्कान फालेर
मुडलिङ तातो भात खाएर माया साट्न सिपालु छन् ।

—मुडलिङ

स्पर्श डाँठडाँठमा
मर्म हाँगा हाँगामा
भावनामा गाँसेर
आफूलाई हावामा
मन साटिरहन खोज्ने
उनीहरू अर्थात् पातहरू

—पातहरू

दुवालका यस सङ्ग्रहमा समावेश गरिएका पहाडहरू, सुगन्धका बोटविरूवाहरू, डर, पानी नपर्दा जस्ता केही कविताहरू भने कविताको पहिलो हरफबाट नै मूल विषयमा प्रवेश गरी पछिल्ला हरफहरूमा त्यसको वर्णन र विवरण प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ । तल यस प्रकारको कविताबाट केही उदाहरणहरू दिइएका छन् :

असल मान्छे शक्तिमा रमाएको थाहा छैन
असल व्यक्ति शक्तिसँग भुकेको मलाई याद छैन

—असल मान्छे ... ???

पानी नपरेको धेरै भयो
कस्तो कस्तो भयो जीव—मनहरू
अचाक्ली गर्मी असह्य भयो
काकाकूल जस्तै रह्यो भूमिमनहरू

— पानी नपर्दा

केही कविताहरूमा भने कवि प्रायः सबै नै हरफमा शीर्षकमा समेत समावेश गरिएको कविताको केन्द्रीय पक्षलाई उल्लेख गरिरहन्छन् । इतिहास, सर्पहरू, डर जस्ता केही कविताहरू यस

प्रकारबाट लेखिएका कविताहरूको कोटीमा पर्छन् । तल यस प्रकारको कविताबाट केही उदाहरणहरू दिइएका छन् :-

म पर्खन सक्छु
इतिहासलाई इतिहास हेरेर
इतिहास जीवनको इति वृत्तान्त हो
मान्छेभिन्नकै कल्पनाका तरङ्गहरू
अर्थात् भोग्दै गएका जीवनका क्रमहरू

—(इतिहास पहिलो अनुच्छेद)

इतिहास यस्तै त हो
जानेका बुझेका हुनु र गर्नु नै त हो
इतिहासका पृष्ठहरू
म इतिहास बुझेर
इतिहास पढिरहेछु
इतिहास भोगिरहेछु

—इतिहास (अन्तिम अनुच्छेद)

यसप्रकार केही कवितामा कवि मूल विषयमा सिधै प्रवेश गरेपछि त्यसका बारेमा अन्य वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक कुराहरू प्रस्तुत गर्न पुगेका छन् । केही कवितामा भने कवि विषयवस्तुका वर्णन र विश्लेषण पश्चात् त्यसको नाम उल्लेख गर्न पुगेका छन् । कविका अधिकांश कविताहरूमा भने कवि सुरुदेखि अन्त्यसम्म नै विषयको नाम र वर्णन गर्न पुगेका छन् ।

५.९.२ विषयवस्तुका दृष्टिले मनको मभेरीमा बलिभएका प्रश्नहरूको विश्लेषण

विषयवस्तुका दृष्टिले यस सङ्ग्रहका कविताहरू राजनीतिक, सामाजिक र वैचारिक विषयका रहेका छन् । केही कविताहरू अमूर्त प्रकृतिका छन् जसलाई एकभन्दा बढी विषयवस्तुका रूपमा विश्लेषण गर्न सकिन्छ ।

यस सङ्ग्रहका कविताहरूमा सामाजिक विषयवस्तुका कविताहरूमा मुगलिङ, काला शङ्करहरू र संस्कार लाई लिन सकिन्छ । कविका थुप्रै अमूर्त कविताहरूलाई पनि सामाजिक

विषयवस्तुको रूपमा व्याख्या र विश्लेषण गर्न सकिने हुन्छ । कविका अन्य कविताहरूमा जस्तै यस सङ्ग्रहमा समावेश गरिएका सामाजिक विषयका कविताहरूले विविध सामाजिक विषयसँग सम्बन्धित विकृति र विसङ्गतिहरूलाई औँल्याउँदै तिनमा सुधार गर्नुपर्ने कुराको सङ्केत गर्दछन् ।

त्यसरी नै वैचारिक विषयवस्तुका कविताहरूका रूपमा ईर्ष्या, दृष्टि बिम्ब, उत्सुकता, आँखा नै त हो मन, जीवन, मान्छेका जीवनहरू, हस्पिटल हेरेर, प्रकृति, मनभिन्न म, निद्रा, सपना त हो जीवन, ऐनामा मान्छे, मन र समयलाई लिन सकिन्छ । वैचारिक प्रकृतिका कविताले जीवन र दर्शनका विषयमा कविका बुझाइहरूलाई प्रष्ट पार्ने काम गरेका छन् ।

उनका अन्य कविताका तुलनामा यस सङ्ग्रहमा समावेश गरिएका कविता राजनीतिक दृष्टिले बढी परिपक्वता र शालीनताको प्रयोग गरिएको छ । उनका अन्य सङ्ग्रहका कवितामा राजनीतिक विषयलाई अभिधात्मक रूपमा सीधै कवि कथनका रूपमा उठान गरिएको पाइन्छ भने यस सङ्ग्रहका राजनीतिक कविताहरू बढी प्रतीकात्मक र अमूर्त रूपमा प्रस्तुत गरिएका देखिन्छन् । तल यस प्रकारको कविताको उदाहरण दिइएको छ :

फाल्न पनि गाहो भयो यो मेरो कोट
राख्न पनि साह्रो भयो यो मेरो पुरानो कोट
कसरी राखौँ यो मेरो पुरानो कोट
कसरी फालौँ यो मेरो पुरानो कोट

-मेरो कोट

विष बोक्न माहिर सर्पहरू
मान्छेको बस्ती बस्तीबाट लघारी दिनुपर्छ
सर्पहरूलाई कदापी माया नगर मित्रहरू !
विषका थैली बोक्ने यी विषालु सम्राटहरू
मान्छेका प्रिय मित्र हुनै सक्तैनन्

-सर्पहरू

राजनीतिक कविताका रूपमा लिन सकिने दुवालका यस सङ्ग्रहका कविताहरूमा जङ्गलको मौन भाषा र मान्छे, मनको मभ्केरीमा बल्झिएका प्रश्नहरू, टिप्पणी, महरू, फोहोर, आँखाहरू, सर्पहरू, असल मान्छे.....?, आकाङ्क्षाका बतासे अभियान, सङ्क्रमणहरू, प्रकृतिलाई भूमिन्न राखौँ र इतिहास पर्दछन् ।

यस सङ्ग्रहमा समाविष्ट दुवालका थुप्रै कविताहरूलाई एक भन्दा बढी किसिमले व्याख्या र विश्लेषण गर्न सकिन्छ । खासगरी प्रकृतिमा पाइने विभिन्न कुराहरूलाई सामाजिक र राजनीतिक संरचनाका खास वर्गीय पात्रसँग तुलना गरी राजनीतिक वा सामाजिक दुवै रूपमा विश्लेषण गर्न सकिने कविताहरूलाई अमूर्त विषयका कविता भनी विश्लेषण गर्नु बढी सान्दर्भिक देखिन्छ । यस सङ्ग्रहमा समावेश गरिएका दुवालका अमूर्त कविताहरूमा म हेरिरहेछु जराहरू, प्रकाशको आवाज, पीपलबोट, पर्खाल, वसन्तगान, हाँगाहरू जस्तै हाँगाहरू, भ्रम, माटोको रङ्ग, फूल देखेपछि म लठ्ठ पर्छु, पातहरू, उज्यालो भन्नुं नै त प्रकाश हो, बुँख्याचा बुझ्न खोजिरहेछु, आगो र जीवन, फगत यात्राहरू, पानी नपर्दा, मान्छे छाम्न खोज्दा, घरिघरि हाँछ्युँ आइदिँदा, डर, घाम नभएको भए, सुगन्धका बोटविरूवाहरू, पहाडहरू, मेरो कोट, घामसँग केको डर, म रङ्ग खोज्दै सपना हेरिरहेछु, पानीको सङ्गीत आँखाबाट हेरिरहेछु, माउसुली भैं डराइरहेछ र वि+ज्ञान पर्दछन् ।

५.९.३ मूलभाव वा केन्द्रीय कथ्य र सन्देशका दृष्टिले मनको मभेरीमा बलिभएका प्रश्नहरूको विश्लेषण

दुवालका अन्य कविताहरूसँग उनको यस सङ्ग्रहका कविताका मूलभाव वा केन्द्रीय कथ्य र सन्देशले पनि साम्यता राख्छन् । दुवाल राजनीतिक र सामाजिक विषयका कविता लेख्ने हुनाले यस सङ्ग्रहका कविताहरूमा पनि सोही विषयका कविताहरू समेटिएका छन् । तर यस सङ्ग्रहका अधिकांश कविताहरूमा भने राजनीतिक र सामाजिक विषयवस्तुलाई सीधा रूपमा अभिव्यक्त गर्नुको सट्टा केही अमूर्त रूपमा प्रस्तुत गर्न पुगेका छन् । यस्ता अमूर्त कवितालाई सामाजिक विषयवस्तुका रूपमा लिई सामाजिक पक्षसँग सम्बन्धित केन्द्रीय कथ्य पनि भन्न सकिन्छ र राजनीतिक विषयको रूपमा लिई सोही अनुरूप व्याख्या र विश्लेषण पनि गर्न सकिन्छ । तल यस प्रकारको एउटा कविताको उदाहरण प्रस्तुत गरिएको छ :

मेरो जीवनकै आधारजस्तो भएकोले
 मैले मेरो यो पुरानो कोटलाई फाल्नै सकिन
 किलामा भुण्डिरहेको अनुहार भएपनि हेरिरहँ

 मेरो विगत अनुहार कोटको अनुहारमा राखेर
 सम्भन खोजिरहेछु ।

—मेरो कोट

यी हरफहरूमा प्रयुक्त कोटलाई राजनीतिक तथा सामाजिक दुवै रूपमा विश्लेषण गर्न सकिन्छ । यसरी कोटलाई प्राचीन राजनीतिक परिवेशको प्रतीकको रूपमा विश्लेषण गरिएमा कविताको केन्द्रीय कथ्य पुरातनवादी राजनीतिक सोचसँग सम्बन्धित हुन पुग्छ । कोटलाई प्राचिन संस्कार मान्ने हो भने कविताको अर्थ सामाजिक पक्षसँग सम्बन्धित रहेको देखिन्छ ।

दुवालका यस सङ्ग्रहमा समावेश गरिएका कविताहरूका मूल भाव र सन्देशहरूमा मुड्लिड जस्ता विभिन्न भौगोलिक स्थानका बस्तीहरूको विशिष्ट आर्थिक र सामाजिक संरचना रहेको (जस्तै मुड्लिड), भूमिगत राजनीतिक नेताहरूका क्रियाकलापले गर्दा समाजमा पीडा थपिएको (जस्तै जङ्गलको मौन भाषा र मान्छे), मान्छेले विवेकको प्रयोग गरी शान्ति स्थिरता र सद्भावका निम्ति कार्य गर्नुपर्ने (जस्तै : मनको मभेरीमा बल्भिरहेका प्रश्नहरू), वितेका सामाजिक र राजनीतिक परिवेशले सामन्तवादको जन्म भएको र यसलाई युद्ध र हिंसाको सट्टा सद्भाव र स्नेहले परिवर्तन गरी उन्नत सामाजिक र राजनीतिक संस्कारमा रूपान्तर गर्न सकिने (जस्तै : पर्खाल, सङ्ग्रहहरू, इतिहास, वसन्तगान), वर्तमान राजनीतिक र सामाजिक नेतृत्व गर्नेहरूले गलत ढङ्गले राजनीति गरिरहेकाले समाजमा समस्या देखिएको (जस्तै : फोहोर), सामन्तहरूको अन्त्यका निम्ति सङ्घर्ष गर्नुपर्ने (जस्तै : डर), मानव अस्तित्वको लागि प्रकृतिलाई मास्न नहुने (जस्तै : प्रकृति) जस्ता भावहरू व्यक्त गरिएका पाइन्छन् ।

५.९.४ लय प्रयोगका दृष्टिले मनको मभेरीमा बल्भिएका प्रश्नहरूको विश्लेषण

दुवालका यस सङ्ग्रहका कवितामा मुक्त छन्द (गद्य) को प्रयोग गरिएको छ ।

५.९.५ बिम्ब र अलङ्कार प्रयोगका दृष्टिले मनको मभेरीमा बल्भिएका प्रश्नहरूको विश्लेषण

दुवालको यस सङ्ग्रहका कविताहरूमा प्रशस्तै बिम्बालङ्कारहरूको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । उनका अन्य कविताहरूमा प्रयोग गरिए जस्तै यस सङ्ग्रहका कविताहरूमा पनि जनावरका नामहरू, प्रकृतिमा पाइने अन्य वस्तुहरू, मानव निर्मित कुराहरू आदिलाई नै अलङ्कार, प्रतीक र बिम्बको रूपमा प्रयोग गरिएको पाइन्छ । दुवालको यो सङ्ग्रहमा समावेश गरिएका धेरै कविताहरू प्रतीकात्मक रहेका भए पनि कविताको भावार्थ सहज रूपमा नै ग्रहण गर्न सकिने देखिन्छ । यसरी यस सङ्ग्रहमा रहेका कविताका बिम्ब तथा अलङ्कारहरूको प्रयोग बोधगम्य र परिपक्व रूपमा गरिएको देखिन्छ ।

५.९.६ भाषा शैलीका दृष्टिले मनको मभेरीमा बलिभएका प्रश्नहरूको विश्लेषण

प्रशस्त अलङ्कार र बिम्बको प्रयोग गरिएका दुवालका कविताहरू बिम्बात्मक, प्रतीकात्मक, व्यङ्ग्यात्मक, प्रश्नात्मक तथा निश्चयात्मक शैलीमा लेखिएका छन् । उनका कविताका धेरै अंशहरू अभिधात्मक रूपमा पनि प्रयोग गरिएका छन् । यसरी शैलीगत रूपमा उनका यस सङ्ग्रहका कवितामा विविधता देखा पर्दछ । तर अन्य सङ्ग्रहका कविताहरूको तुलनामा यस सङ्ग्रहका कविताहरू बढी प्रतीकात्मक र कम अभिधात्मक रहेका छन् ।

५.९.७ कथन पद्धतिका दृष्टिले मनको मभेरीमा बलिभएका प्रश्नहरूको विश्लेषण

दुवालका यस सङ्ग्रहका अधिकांश कविताहरू प्रथम र तृतीय पुरुषमा रचना गरिएका पाइन्छन् । उनका कवितामा सर्वनामको खासै प्रयोग गरिएको पाइँदैन । प्रथम पुरुष जनाउने क्रियापदहरू भने प्रशस्तै प्रयोग गरिएको छ । दुवालका अन्य कविताहरू भन्दा यस सङ्ग्रहका कवितामा बढी प्रथम पुरुषीय क्रियापदको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । द्वितीय पुरुष जनाउने क्रियापदहरूको प्रयोग भने धेरै कम देखिन्छ ।

५.९.८ उद्देश्यका दृष्टिले मनको मभेरीमा बलिभएका प्रश्नहरूको विश्लेषण

यस सङ्ग्रहका कविताहरूका उद्देश्यहरू समाजमा व्याप्त वर्गीय उत्पीडनका भावहरू अभिव्यक्त गर्दै सामाजिक र आर्थिक रूपमा पिछ्छडिएका वर्गलाई सचेत रहन आग्रह गर्नु रहेको देखिन्छ । जातीय रूपमा पिछ्छडि परेका वर्ग, महिला वर्ग, पेसागत रूपले पिछ्छडि परेका वर्ग, भौगोलिक हिसाबले पिछ्छडि परेका वर्ग आदिका समस्याहरू देखाउँदै ती वर्गका नागरिकहरूले सामाजिक न्यायको अनुभूति पाउनुपर्ने आवाजहरू उनका यस सङ्ग्रहका कविताहरूमा उठाइएको पाइन्छ । त्यसरी नै आर्थिक रूपमा पिछ्छडि परेका वर्गहरूको उत्थानका निम्ति सहयोग गर्न सबैसँग कविले आग्रह गरेका छन् । यी सबै वर्गका मानिसहरूको उत्थानमा राजनीतिक पक्षको प्रमुख भूमिका रहने हुनाले राजनीतिक सुधारका निम्ति सबै वर्गका नागरिकहरूलाई उत्प्रेरित गर्ने उद्देश्य पनि यस सङ्ग्रहका कविताहरूमा रहेको देखिन्छ ।

५.९.९ निष्कर्ष

करिब ६ वर्षको अन्तरालपछि पुस्तकाकार रूपमा प्रकाशन भएका दुवालका दुईओटा कविता सङ्ग्रहहरू मध्येको एउटा **मनको मभेरीमा बलिभएका प्रश्नहरू** हो । सामाजिक र राजनीतिक विषयवस्तुमा आधारित मभौला आकारका ५७ ओटा कविताहरू यस सङ्ग्रहमा समावेश गरिएका

छन् । वि.सं. २०५८ देखि २०६८ सम्म विभिन्न पत्रपत्रिकाहरूमा प्रकाशित भएका र केही पूर्व प्रकाशित नभएका कविताहरूको सङ्ग्रहको रूपमा यो आएको छ । यस सङ्ग्रहका कविताहरूमा अन्य कृतिका कविताहरूका तुलनामा बढी कलापक्ष र विचार पक्षको सन्तुलित संयोजन भएको पाइन्छ । त्यसकारण यस सङ्ग्रहका कविताहरूमा अभिधामूलक रूपमा सीधै राजनीतिक र सामाजिक परिवेशको चित्रण र त्यसका विकृतिहरूको भण्डाफोर गर्नुको सट्टा बिम्ब, उपमा र व्यङ्ग्योक्तिका माध्यमबाट कविताका मूल मर्म र सन्देशहरूको अभिव्यक्ति यस सङ्ग्रहका कविताहरूमा पाइन्छ । यसप्रकार यो दुवालका सफल कृतिहरू मध्येको एक कृतिको रूपमा आएको देखिन्छ ।

५.१० बस्तीमा राख्नु हुँदैन बाघहरू कविता सङ्ग्रहको विश्लेषण

दुवालका हालसम्मको सबभन्दा पछिल्ला प्रकाशित दुई कविता सङ्ग्रहहरू मध्ये **बस्तीमा राख्नु हुँदैन बाघहरू** नामको कृति पनि एक हो । वि.सं. २०६८ मा प्रकाशित यसै कविता सङ्ग्रहमा समावेश गरिएको एक कवितालाई नै यस सङ्ग्रहको शीर्षक राखिएको छ । यस सङ्ग्रहमा **बाघहरू**ले प्रतीकात्मक रूपमा जाली र फटाहा राजनीतिज्ञलाई सङ्केत गर्दछन् । यसरी सङ्ग्रहको शीर्षकले नै प्रतीकात्मक रूपमा राजनीतिक विषयको प्रतिनिधित्व गर्दछन् । यस सङ्ग्रहमा समावेश गरिएका अधिकांश कविताहरू पनि राजनीतिक विषयमा नै केन्द्रित छन् । उनका अन्य कविताहरूले जस्तै यस सङ्ग्रहका कविताहरूले पनि राजनीतिक परिवेश बिग्रिएको र त्यसमा सुधार गर्नुपर्ने सन्देश दिएका छन् । वि.सं. २०५४ देखि २०६८ सम्म विभिन्न पत्रपत्रिकामा प्रकाशित कविताहरूको सङ्ग्रहको रूपमा यो कृति आएको छ । कविताका विभिन्न तत्त्वहरूका आधारमा गरिएको यस सङ्ग्रहको विश्लेषण तल प्रस्तुत गरिएको छ :

५.१०.१ संरचनाका दृष्टिले बस्तीमा राख्नु हुँदैन बाघहरूको विश्लेषण

दुवालको यस सङ्ग्रहमा सङ्कलित कविताहरूमा मझौला आकारका कविताहरूको बाहुल्यता पाइन्छ । यसमा समावेश गरिएका सबै नै कविताहरू मुक्त छन्दमा लेखिएका छन् । हरफगत रूपमा सबभन्दा कम शब्दसङ्ख्या भएको यस सङ्ग्रहको कविता **फोहोरै फोहोर कस्तो फोहोर** हो जसका हरफहरूमा २-३ शब्दहरूको बाहुल्यता पाइन्छ । हरफगत रूपमा सबभन्दा बढी शब्दसङ्ख्या भएको कविता भने **उनीहरू आफैं त हुन् हैरानीहरू** हो जसका अधिकांश हरफका शब्द सङ्ख्या ६-७ ओटा रहेका छन् । कविताहरूमा प्रयोग गरिएका चिन्हहरूमा प्रश्नवाचक, पूर्ण विराम, अल्पविराम र विस्मयादिबोधक पर्दछन् । केही कविताहरूमा “...” चिन्हको पनि प्रयोग गरिएको छ ।

यस सङ्ग्रहमा सबभन्दा बढी ८५ हरफ र सबभन्दा कम १२ हरफका कविताहरू रहेका छन् । कुल ४९ ओटा कविताहरू मध्ये १०-१९ हरफका १० ओटा, २०-२९ हरफका १३ ओटा, ३०-३९ हरफका ११ ओटा, ४०-४९ हरफका ६ ओटा र ५० भन्दा बढी हरफका ७ ओटा कविताहरू रहेका छन् ।

यस सङ्ग्रहमा १ देखि २५ अनुच्छेद सम्मका कविताहरू समावेश गरिएका छन् । तीमध्ये २ अनुच्छेदका १, ३ अनुच्छेदका ८, ४ अनुच्छेदका ११, ५ अनुच्छेदका १२, ६ अनुच्छेदका ५, ७ अनुच्छेदको १, ९ अनुच्छेदका ३, १० अनुच्छेदको ४ र २५ अनुच्छेदको १ ओटा कविताहरू रहेका छन् । यसप्रकार यस सङ्ग्रहमा ५ अनुच्छेद र २०-३० हरफका कविताहरूको बाहुल्यता रहेको देखिन्छ ।

यस सङ्ग्रहका कविताहरू बढी राजनीतिक पक्षसँग सम्बन्धित रहेकाले र कविको राजनीतिक परिवेशलाई सरल र सीधा ढङ्गले प्रस्तुत गर्ने शैलीका कारणले यस सङ्ग्रहमा भएका अधिकांश कविताका आन्तरिक संरचनामा प्रायः एकरूपता पाइन्छ । यी कविताहरूमा कवि सीधै विषयवस्तुमा प्रवेश गरी पहिलो अनुच्छेदमा नै विषयवस्तुका सम्बन्धमा आफ्ना धारणा व्यक्त गर्दछन् । यसरी विषयवस्तुमा प्रवेश गरेपश्चात् सोही विषयवस्तुको केन्द्रमा रहेर अन्तिमसम्म नै कवि विषयवस्तुका सन्दर्भमा आफ्ना धारणा राखिरहन्छन् । तल एउटा यस प्रकारको प्रतिनिधिमूलक कविताका केही अंश प्रस्तुत गरिएको छ :

मान्छे !

यो नामसँग -

धेरै थोक गाँसिएको हुन्छ ।

मान्छे काम पनि हो

मान्छे घाम पनि हो

मान्छे सबै कामकुरोसँग

टाँसिएको हुन्छ ।

मान्छे हुन

मान्छे भई बाँच्न

मान्छेले धेरैथोक गर्नुपर्छ ।

चतना हो – मान्छे
श्रम हो – मान्छे
सिर्जना गर्न सिकनुपर्छ ।

–मान्छेका सुन्दरताका कथाहरू

५.१०.२ विषयवस्तुका दृष्टिले बस्तीमा राख्नु हुँदैन बाघहरूको विश्लेषण

यस सङ्ग्रहमा समावेश गरिएका कविताहरू सबभन्दा बढी राजनीतिक विषयवस्तुका रहेका छन् । त्यस अतिरिक्त केही अन्य सामाजिक विषयवस्तु तथा केही वैचारिक र अमूर्त विषयका कविताहरू पनि समावेश गरिएका छन् । कुल ४९ कविताहरू मध्ये ४३ ओटा कविताहरूलाई राजनीतिक विषयका कविता भनी विश्लेषण गर्न सकिन्छ ।

यस सङ्ग्रहमा समावेश गरिएका प्रष्ट रूपमा राजनीतिक विषयका भनी विश्लेषण गर्न सकिने कविताहरूमा हुकुमी प्रजातन्त्र, म देखुँ कि नदेखुँ, म बोल्नु कि नबोल्नु, कस्तो मूली म कस्तो मूली त्यो ?, म भात खान जाउँ कि समाचार सुनुँ, बस्तीमा राख्नु हुँदैन बाघहरू, विश्वास बोकेर विजयको खोजीमा...., प्रजातन्त्रको ढोलक, गणतन्त्र, सम्राटहरू नाङ्गो रहन रुचाउँछन्, हापुरेको सन्देश, साहस ???, बर्माका जुन्ता, संविधानसभा चुनावमा : ...गणतन्त्र, त्यो विचरो गाउँमा, ईश्वर-मोहहरू, सत्ता फगतसत्ता ..., नयाँ नेपालको सपना, मति बिग्रेकाहरू हेरिरहेछु, राजनीतिहरू, घाम हेर्न नसक्नेहरू, म प्रश्न गर्दैछु उनीहरूसँग, अपराधी आँखाहरू हेरेर, गणतन्त्रको नाममा कस्तो फोहोरी खेल, उनीहरू आफैँ त हुन् हैरानीहरू, देश उँभो कसरी लाग्छ ?, जनआन्दोलनका घाइतेहरूको आवाज, हर्षदाइ र प्रजातन्त्र र खण्डन पर्दछन् । यी कविताहरूले वर्तमान राजनीतिमा सामन्तवादले साम्राज्य जमाएको र त्यसमा सुधार गर्नुपर्ने कुराको सङ्केत गरेका छन् । तल यस प्रकारका कविताका केही अंशहरू प्रस्तुत गरिएको छ :

शासक यस्तो पो हो भन्दैछन्
यहाँका निरङ्कुशहरू
प्रजातन्त्र कस्तो नबुझेको भन्दैछन्
यहाँका बलशालीहरू
हुकुम के प्रजातन्त्र हुन सक्छ
सोच्दैछन् यता-त्यता सबैतिर सोभ्ना निमुखाहरू

–हुकुमी प्रजातन्त्र

राजनीति विग्रेपछि
सबैथोक बिगिजान्छन्
किन सबैथोक बिगान्न खोजिरहेछन्
राजनीति सोचै गरेका नेताहरू

—राजनीतिहरू

उनका केही कविता गैर राजनीतिक विषयवस्तुमा रचना गरिएका छन् । यस्ता कविताहरू मध्ये समाजका विभिन्न पक्षलाई उजागर गर्ने प्रकृतिका कविताहरूलाई सामाजिक कविताहरूको रूपमा विश्लेषण गर्न सकिन्छ । यस सङ्ग्रहमा समावेश गरिएका यस्ता कविताहरूमा घुम्ने कुसी १-७ मान्छेमा सामाजिकता खाजिरहेछु, असल मान्छे ???, चन्द्रौटा हारमा मन नलुकाऊ, मधेस आज आगो भैं सल्किरहेछ, पैसाको स्वर, अल्पज्ञानी र हामीहरू/उनीहरू पर्दछन् । तल यस प्रकारका कविताका केही हरफहरू दिइएका छन् ।

मान्छेहरू किन कमजोर बन्न खोजिरहेछन्
किन आफैँभित्र हराएर आफूलाई खुम्च्याइरहेछन्
किन मान्छे मान्छे बीचको दुरी टाढा भइरहेछन्

—मान्छेमा सामाजिकता खोजिरहेछु

पैसाको स्वरमा
विवेक फुर्दैन
स्वरभित्र पैसा गुञ्जिने स्वरहरू
कर्कश पो हुँदारहेछन्

—पैसाको स्वर

केही कविताहरू भने राजनीतिक, सामाजिक तथा अन्य ढङ्गले पनि विश्लेषण गर्न सकिन्छ । ती कविताहरूलाई अमूर्त विषयका कविता भनी वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । यस सङ्ग्रहमा समावेश गरिएका अमूर्त कविताहरूमा बाघ, बाघ प्रतिगमन पो हो, फोहोरै फोहोर ... कस्तो फोहोर !, कुरुरहरूको विजयगान, बिगिएका कुराहरू, बत्ती बाल्ने कुरा नगरौं, नेपाल, अष्ट्यारा मान्छेहरू र उज्यालोको गीत शीर्षकका कविताहरूलाई लिन सकिन्छ ।

तल यस प्रकारका कविताका उदाहरणहरू दिइएका छन् :

अँध्यारोमा बस्न रूचाउनेहरूले
बत्ती त निभाइरहन्छन्
किनभने उनीहरू सुरक्षित बस्न चाहन्छन् ।

–बत्ती बाल्ने कुरा नगरौं

ए ! सूर्य किरणहरू –
किन पगाल्न सक्दैनौ
मान्छेभित्रका विग्रिएका कुराहरू

– विग्रिएका कुराहरू

जीवन जगतका सम्बन्धमा कविको आफ्नो विचार वा दृष्टिकोण व्यक्त गर्ने कविताहरूलाई वैचारिक विषयका कविता भनी विश्लेषण गर्नु उपयुक्त हुन्छ । यस सङ्ग्रहमा समावेश गरिएका यस्ता कविताहरूका रूपमा **म के भएँ मलाई थाहा छैन, म जनमत : जनमतभित्रकै म, तिर्सना र मान्छेका सुन्दरताका कथाहरू** लाई लिन सकिन्छ । यहाँ मान्छेको विषयमा कविको धारणाका केही अंश प्रस्तुत गरिएको छ :

चेतना हो – मान्छे
श्रम हो – मान्छे
सिर्जना गर्न सिक्नुपर्छ ।

–मान्छेका सुन्दरताका कथाहरू

५.१०.३ मूलभाव र सन्देशका दृष्टिले बस्तीमा राख्नु हुँदैन बाघहरूको विश्लेषण

यस सङ्ग्रहलाई राजनीतिकेन्द्री कविताको सङ्ग्रहको रूपमा लिन सकिन्छ । खासगरी जनआन्दोलन २ को पूर्वसन्ध्या पछिका परिवेशमा यी कविताहरू लेखिएका हुनाले सोही समयका राजनीतिक समयको चित्रण यी कविताहरूले गर्दछन् । यसमा समावेश गरिएका कुल ४९ कविताहरू मध्ये ४३ ओटा कवितालाई राजनीतिक रूपले व्याख्या र विश्लेषण गर्न सकिने हुनाले यस सङ्ग्रहलाई राजनीतिक कविताको सङ्ग्रहको रूपमा हेर्नुपर्ने देखिन्छ ।

यस कवितामा प्रयुक्त राजनीतिकेन्द्री कविताहरूमा देश र विदेशमा आतङ्क र हिंसा बढेको छ (जस्तै : म समाचार सुनूँ कि भातखान जाऊँ ?), हिंसा र आतङ्कको राजनीति

गर्नेहरूलाई समाजबाट तिरस्कार गर्नुपर्छ (जस्तै : बस्तीमा राख्न हुँदैन बाघहरू), सामन्ति संस्कारको प्रतिनिधित्व गर्ने सम्राट बन्न रुचाउनेहरू आफ्नो इमान धर्मको मात्र होइन सामाजिक प्रतिष्ठाको समेत वेवास्ता गर्दछन् (जस्तै : सम्राटहरू नाङ्गो रहन रुचाउँछन्), अचेल शक्तिशाली बनेकाहरू भन्दा साना र निर्धाहरू असल छन्, गणतन्त्रको नाममा भइरहेको गलत ढङ्गको राजनीतिक चलखेलको अन्त्य हुनुपर्छ (जस्तै : गणतन्त्रको नाममा कस्तो फोहोरी खेल) जस्ता भावनाहरू व्यक्त गरिएका पाइन्छन् । यसरी दुवालका यस सङ्ग्रहमा रहेका राजनीतिक कविताहरूमा वर्तमान राजनीतिक परिवेश दुषित रहेको, लोकतन्त्र र गणतन्त्रको नाममा बलियाले राज्यमाथि लुटपाट गरेको र त्यसमा सुधार हुन नसके देशवासीले दुःख पाउने कुराहरू अभिव्यक्त गरिएको छ ।

दुवालका गैरराजनीतिक प्रकृतिका कवितामा घुम्ने कुर्सी (कर्मचारीतन्त्र) मा रहनेहरूको गतिविधि ठीक छैन, उनीहरूमा देश र जनताप्रति जिम्मेवारी र जवाफदेहीताको बोध भएको छैन (जस्तै : घुम्ने कुर्सी १-७), मान्छेहरूमा सामाजिकता गुमेको छ र त्यस्ता प्रवृत्तिका विरुद्धमा आवाज उठाउनुपर्छ (जस्तै : मान्छेमा सामाजिकता खोजिरहेछु), आफूलाई ईश्वरजस्तै ठान्नेहरूले ईश्वरका नाममा संस्कृति होइन विकृति ल्याउँछन् (जस्तै : ईश्वरमोहहरू), पैसालाई धेरै महत्त्व दिनुहुँदैन (पैसाको स्वर), भावनालाई प्राथमिकता दिनुपर्छ (तिर्सना) जस्ता भावहरू व्यक्त गरिएका पाइन्छन् ।

कविले आफ्नै व्यक्तित्वलाई आफूले प्रकाशन गरेका विभिन्न कविता कृति र सम्पादन गरेका पत्रिकाहरूमा प्रतिविम्बित भएको कुरा **म जनमत जनमत भित्रकै म** कवितामा व्यक्त गरेका छन् । यसरी दुवालका गैर राजनीतिक कविताहरूले पनि समाजमा विकृतिका रूपमा रहेका कुनै न कुनै पक्षलाई कविताको विषयवस्तु बनाएर त्यसमा सुधार गर्नुपर्ने कुराको सङ्केत गरेका छन् ।

५.१०.४ लय प्रयोगका दृष्टिले बस्तीमा राख्नु हुँदैन बाघहरूको विश्लेषण

यस सङ्ग्रहका कविताहरू पनि दुवालका अन्य सङ्ग्रहका कविताहरू जस्तै सबै नै मुक्त छन्द (गद्य) मा लेखिएका छन् ।

५.१०.५ बिम्ब र अलङ्कार प्रयोगका दृष्टिले बस्तीमा राख्नु हुँदैन बाघहरूको विश्लेषण

दुवालका अन्य कविताहरूमा जस्तै यस सङ्ग्रहका कविताहरूमा पनि बिम्बालङ्कारहरूको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । उपमा, रूपक, समासोक्ति, अतिशयोक्ति जस्ता अर्थालङ्कारका साथै विभिन्न प्रकारका अनुप्रासहरूको प्रयोग पनि यस सङ्ग्रहका कवितामा गरिएको पाइन्छ । मानव समाजको सम्पर्कमा रहने प्रकृतिका कुराहरू तथा बम, बन्दुक जस्ता मानव निर्मित कुराहरूलाई

अलङ्कार, बिम्ब तथा प्रतीकहरूका रूपमा प्रयोग गरिएका छन् । बिम्ब, प्रतीक र अलङ्कारहरूको प्रयोग गरिएको भए पनि यस सङ्ग्रहका कविताहरू बढी अभिधात्मक रूपमा प्रस्तुत गरिएका देखिन्छन् ।

५.१०.६ भाषा शैलीका दृष्टिले बस्तीमा राख्नु हुँदैन बाघहरूको विश्लेषण

अलङ्कार र बिम्बको प्रयोग गरिएका हुनाले दुवालका कविताहरू बिम्बात्मक, प्रतीकात्मक, तथा व्यङ्ग्यात्मक शैलीमा लेखिएका छन् । यस सङ्ग्रहका कविताका धेरै अंशहरू भने अभिधात्मक रूपमा प्रयोग गरिएका छन् । यसरी शैलीगत रूपमा उनका यस सङ्ग्रहका कवितामा विविधता देखा परे पनि अभिधात्मक लेखाइको बाहुल्यता यस सङ्ग्रहका कविताहरूमा पाइन्छ । यस सङ्ग्रहका कवितामा पनि अन्य सङ्ग्रहका कविताहरूमा जस्तै निश्चयात्मक, आदेशात्मक, उपदेशात्मक र प्रश्नात्मक क्रियापदको प्रयोग गरिएको पाइन्छ ।

५.१०.७ कथन पद्धतिका दृष्टिले बस्तीमा राख्नु हुँदैन बाघहरूको विश्लेषण

दुवालका यस सङ्ग्रहमा समावेश गरिएका कविताहरूमा सर्वनामको प्रयोग अन्य कविताका तुलनामा केही बढी भएको देखिन्छ । सुरुसुरुमा दुवालमा तृतीय पुरुषमा कविता लेख्ने प्रवृत्ति बढी पाइएकामा यस पछिल्ला समयमा प्रथम पुरुषीय कविताहरूको प्रयोगमा वृद्धि भएको देखिन्छ । यस सङ्ग्रहका कवितामा पनि दुवालका प्रथम र द्वितीय पुरुषीय क्रियापदको प्रयोगमा निकै नै वृद्धि भएको देखिन्छ ।

५.१०.८ उद्देश्यका दृष्टिले बस्तीमा राख्नुहुँदैन बाघहरूको विश्लेषण

यस सङ्ग्रहका कविताहरूका उद्देश्यहरू समाजमा व्याप्त वर्गीय उत्पीडनका भावहरू अभिव्यक्त गर्दै सामाजिक र आर्थिक रूपमा पिछ्छडिएका वर्गलाई सचेत रहन आग्रह गर्नु रहेको देखिन्छ । यी वर्गका मानिसहरूको उत्थानमा राजनीतिक पक्षको प्रमुख भूमिका रहने हुनाले राजनीतिक सुधारका निम्ति सबै वर्गका नागरिकहरूलाई उत्प्रेरित गर्ने उद्देश्य यस सङ्ग्रहका कविताहरूमा रहेको देखिन्छ । दुवालको यो कविता सङ्ग्रह राजनीतिक विषयमा नै केन्द्रित रहेकाले यसमा राजनीतिक समस्यालाई नै मूल रूपमा उठान गरिएको पाइन्छ । यस सङ्ग्रहका सबै नै कविताहरू कुनै न कुनै रूपमा राजनीतिको भावाभिव्यक्ति गर्न पुग्छन् । देशको राजनीति विग्रोकाले राजनीतिप्रति सचेत रहन सबैलाई आग्रह गर्नु नै यी कविताहरूका उद्देश्य रहेका देखिन्छन् ।

५.१०.९ निष्कर्ष

दुवालका प्रकाशित कविता सङ्ग्रहहरू मध्ये सबभन्दा पछिल्ला दुई सङ्ग्रहहरू मध्येको एक सङ्ग्रह **बस्तीमा राख्नु हुँदैन बाघहरू** नामको कविता सङ्ग्रह हो । यस सङ्ग्रहमा जम्मा ४९ ओटा कविताहरू समावेश गरिएका छन् जसमध्ये अधिकांश राजनीतिक विषयका कविता छन् । कवि वर्तमान राजनीतिक परिवेशमा गलत प्रवृत्ति बढेको र त्यसमा सुधार गर्नुपर्ने आफ्नो धारणा यी कविताहरू मार्फत अभिव्यक्त गर्दछन् । राजनीति नै देश विकासको केन्द्र भएको र त्यसमा सुधार नभएसम्म कुनै पनि क्षेत्रमा सुधार हुन नसक्ने धारणा उनी व्यक्त गर्दछन् । यो कृतिसँगै प्रकाशित **मनको मभेरीमा बल्झिएका प्रश्नहरू**मा समावेश गरिएका कविताहरूका तुलनामा यसका कविताहरू केही कम बिम्बालङ्कारयुक्त र प्रतीकात्मक तथा केही बढी अभिधामूलक र राजनीतिक रहेको देखिन्छ । समग्रमा दोस्रो जनआन्दोलनको पृष्ठभूमि र त्यसबाट जनताले गरेका अपेक्षा र उक्त आन्दोलन पछिको राजनीतिक वृत्तको प्रतिबिम्ब यी कविताहरूमा देख्न सकिन्छ ।

५.११ पाँचौँ परिच्छेदको निष्कर्ष

यस परिच्छेदमा मोहन दुवालका पुस्तकाकार रूपमा प्रकाशित कविता तथा मुक्तकहरूको कालक्रमिक रूपमा विश्लेषण गरिएको छ । दुवालका यी मुक्तकहरू तथा कविताहरूको अध्ययनबाट उनी सामाजिक र राजनीतिक विषयमा मुक्तक लेख्ने व्यक्ति हुन् भन्ने कुरा थाहा पाउन सकिन्छ । दुवालका मुक्तक तथा कविताहरूमा राजनीतिक र सामाजिक समस्याहरू प्रस्तुत गर्नाका साथै ती समस्याको रूपमा वर्तमानमा देखिएको स्वार्थलिप्त र सामन्ती सोचाइको राजनीतिक परिवेश र नेतृत्व वर्गको अक्षमता रहेको कुरा उल्लेख गरिएको पाइन्छ । बिम्ब र प्रतीकको प्रयोगका साथसाथै कतिपय कवितामा अभिधामूलक ढङ्गले आफ्ना भनाइहरू राख्ने दुवालका कविताहरू मुक्त छन्दमा लेखिएका मभौला आकारका रहेका छन् । दुवालका पहिलेका कवितामा भन्दा पछिल्ला समयका कवितामा काव्यात्मक निखार समेत स्पष्ट देखिने गरी प्रकट भएको कुरा यी कविता तथा मुक्तकहरूको अध्ययनबाट थाहा पाउन सकिन्छ ।

परिच्छेद छ

सारांश र निष्कर्ष

६.१ सारांश

परिच्छेद एकमा शोध परिचय रहेको छ जसमा शोध नायक मोहन दुवालको विषयमा सामान्य जानकारी एवम् शोधपत्रको रूपरेखा प्रस्तुत गरिएको छ । साथै कविका रूपमा मोहन दुवालका काव्यकारिताका विषयमा विभिन्न लेखक तथा शोधार्थीहरूले आफ्ना लेख रचना तथा पुस्तकहरूमा उल्लेख गरेका कुराहरूलाई कालक्रमिक विवरण प्रस्तुत गरिएको छ ।

परिच्छेद दुईमा कविताको सैद्धान्तिक चिनारी प्रस्तुत गरिएको छ । यस अन्तर्गत कविताको अर्थ र परिभाषा, कविताका विभिन्न रूपहरू तथा दुवालका कविता सङ्ग्रहहरूको विश्लेषण गर्ने आधारका रूपमा रहेका कविताका तत्त्वहरूको परिचय प्रस्तुत गरिएको छ ।

परिच्छेद तीनमा कवि मोहन दुवालको जीवनी र व्यक्तित्वको संक्षिप्त चर्चा परिचर्चा गरिएको छ । कवि दुवालको जीवनी अन्तर्गत उनको जन्ममिति, जन्मस्थान, बाल्यकाल, शिक्षादीक्षा, जीविकोपार्जनको पेसा, दाम्पत्य जीवन, रुचि र स्वभाव भ्रमण, पदक तथा सम्मान, अन्य साहित्यिक व्यक्तित्व जस्ता विषयको संक्षिप्त चर्चा गरिएको छ । साथै लेखनको आरम्भ र प्रकाशनको थालनीका विषयमा पनि संक्षिप्त चर्चा गरिएको छ ।

परिच्छेद चारमा कवि दुवालको कविता यात्रामा देखा परेका विभिन्न मोडहरू र तिनका आधारमा उनका कविता लेखनका प्रवृत्तिहरूको अध्ययन सहज ढङ्गले गर्न उनका कविता लेखनका विभिन्न चरणहरूको संक्षिप्त चर्चा गरिएको छ । दुवालका कविता लेखनका चरणहरू अन्तर्गत चरण विभाजनका आधारहरू, प्रत्येक चरणमा प्रकाशित पुस्तकहरू तथा प्रत्येक चरणका काव्यगत विशेषताहरूको वर्णन गरिएको छ । दुवाल खासगरी सामाजिक यथार्थवादमा आधारित कविताहरू तथा राजनीतिक विषयका कविताहरू लेख्न रुचाउने हुँदा राजनीतिक र सामाजिक परिवर्तनका साथै दुवालको कविताका मूलभाव र सन्देशहरूमा परेका प्रभावहरू तथा कविता लेखनको अभ्याससँगै उनका कविताका आकार, बनोट र बुनोटमा देखिएका परिपक्वताका परिवर्तनहरूलाई पनि संक्षिप्त रूपमा उल्लेख गरिएको छ ।

परिच्छेद पाँचमा दुवालद्वारा हालसम्म प्रकाशित ३ ओटा मुक्तक सङ्ग्रह र ६ ओटा कविता सङ्ग्रहहरूको छोटकरीमा विश्लेषण गरिएको छ । ती प्रत्येक कविता तथा मुक्तकमा समावेश गरिएका मुक्तक तथा कविताहरूका शीर्षक, विषयवस्तु, मूल भाव तथा सन्देश आन्तरिक संरचना र बाह्य संरचनाको छोटकरीमा विश्लेषण गरिएको छ ।

६.२ निष्कर्ष

वि.सं. २००६ मा काभ्रे जिल्लाको बनेपामा जन्मिएका मोहन दुवाल पिता गणेशबहादुर र माता खिलकुमारीका एघार सन्तानमध्ये दसौँ सन्तान र सातौँ तथा कान्छा पुत्र हुन् । मध्यमवर्गीय परिवारमा जन्मेका दुवालका पिताको तत्कालीन कविहरूसँगको हेलमेललाई सानैदेखि नियालेर हेर्ने मौका पाएका हुनाले कवि दुवालमा कविताप्रतिको मोह सानैदेखि बढेको देखिन्छ । त्यसैले विद्यालयमा पढ्ने बेलादेखि नै उनी कविता लेख्न थालिसकेका र सानै उमेरमा कविता प्रकाशन गर्न सफल भएका पनि देखिन्छन् ।

वि.सं. २०२० मा **मेरो सपना** नामको कविता **नयाँ संसार** नामक पत्रिकामा प्रकाशन गरी कवितायात्रा आरम्भ गरेका दुवाल तत्कालीन पञ्चायतकालीन राजनीतिक र सामाजिक परिवेशप्रति असन्तुष्ट भएका र आफ्नो कविता मार्फत त्यस्ता असन्तुष्टिहरूको अभिव्यक्ति गर्ने गरेका भेटिन्छन् । दुवालले विभिन्न राष्ट्रिय र स्थानीय पत्रपत्रिकाहरूमा तीन सयभन्दा बढी फूटकर कविता र दर्जनौँ मुक्तकहरू प्रकाशन गरिसकेका छन् । पुस्तकाकार रूपमा भने हालसम्म ३ ओटा मुक्तक सङ्ग्रह र ६ ओटा कविता सङ्ग्रहहरू प्रकाशन गरेका छन् ।

यसरी मोहन दुवालको काव्यकारिता शीर्षकको प्रस्तुत कार्यबाट प्राप्त विवरणहरूलाई तल बुँदागत रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ :

६.२.१ संरचना प्रयोगका सम्बन्धमा दुवालका काव्यात्मक प्रवृत्तिहरू

दुवालका लघुतम आकारका कविता (मुक्तक) हरू सबै नै ४ हरफबाट बनेका छन् । यी कविताहरू रूवाई छन्दमा लेखिएका हुनाले दुवालका यी कविताका मूल भाव वा केन्द्रीय कथ्यको प्रयोग प्रायः चौथो हरफमा गरिएको पाइन्छ । सुरुका दुईओटा हरफहरूमा भने उपमा, रूपक, प्रतीक, बिम्ब, अतिशयोक्ति जस्ता अलङ्कारयुक्त उदाहरण, तर्क वा परिवेश व्यक्त गरिएका हुन्छन् । तेस्रो हरफले केन्द्रीय कथ्यको प्रस्तुतिका निम्ति आधार निर्माण गरेका हुन्छन् । केही मुक्तकहरूमा भने यो नियममा विचलन गरिएको छ । **मण्डेला र युद्ध** जस्ता केही मुक्तकहरूका प्रत्येक हरफमा सम्बन्धित विषयको प्रशंसा र वर्णन गरिएको छ भने **वैमनस्यता**, र **विकरालता** जस्ता केही मुक्तकका प्रत्येक हरफका केन्द्रीय कथ्य अलग अलग छन् । त्यसरी नै **भ्रष्टता**, **अनुमोदन**, **कल्पना** र **कमजोरी** जस्ता केही मुक्तकमा भने कविले आफ्नो केन्द्रीय कथ्य मुक्तकको पहिलो हरफमा नै उल्लेख गरेका छन् ।

उनका लघु रूपका कविता भने ८ देखि १९९ हरफसम्मका रहेका छन् । कविता लेखनका सुरुका अवधिका कविताहरू पछिल्ला समयका कविताहरूभन्दा केही लामा आकारका रहेका देखिन्छन् । दुवालको कविता यात्राको सबभन्दा छोटो कविता **भारतीका उत्सर्गहरू**मा प्रकाशित ८ हरफमा रचना गरिएको “शब्दहरू” हो भने उनका कविताहरूमा सबभन्दा लामो कविता **सचेतका धुनहरू**भित्र समेटिएको “मानेभञ्ज्याडबाट नेपाल नियालेर हेर्दै जाँदा” नामको १९९ हरफ लमाइको कविता हो ।

अनुच्छेदका हिसाबले सबभन्दा छोटो फूटकर कविता १ अनुच्छेदका र सबभन्दा लामो कविता २५ अनुच्छेदका रहेका छन् । यी मध्ये **शब्दहरू, सौन्दर्य, प्रवृत्ति** जस्ता थुप्रै कविताहरू १ अनुच्छेदका रहेका छन् भने २५ अनुच्छेदको १ मात्र कविता **बस्तीमा राख्नुहुँदैन बाघहरू** भित्र समावेश गरिएको “मान्छेका सुन्दरताका कथाहरू” शीर्षकको कविता हो । १ अनुच्छेदमा रचित सबभन्दा लामो कविता २० हरफमा लेखिएको **भारतीका उत्सर्गहरू**मा प्रकाशित “प्रवृत्ति” शीर्षकको कविता हो । उनका धेरैजसो कविताहरू भने ३-७ अनुच्छेद र १५-३५ हरफमा रचना गरिएका छन् । धेरै जसो कविताका अनुच्छेदका हरफ सङ्ख्याहरूमा विविधता देखा परे पनि केही कविताहरूका प्रत्येक अनुच्छेदका हरफसङ्ख्यामा एकरूपता (जस्तै : मेरा अस्वीकारोक्तिहरू) समेत पाइन्छ ।

अनुच्छेद भित्रका हरफ सङ्ख्यालाई हेर्दा उनका धेरैजसो कविताका हरफहरू २-५ शब्दबाट बनेका देखिन्छन् । केही कविताहरूमा भने १-२ शब्दबाट बनेका हरफहरू (जस्तै : स्वभाव) को बाहुल्यता समेत पाइन्छ । हरफगत रूपमा अधिकतम शब्दसङ्ख्याको प्रयोग गरिएका कविताको रूपमा **म सस्तो दाममा मास्टर भएर आफूलाई बेचिरहेछु** शीर्षकको कवितालाई लिन सकिन्छ, जसका हरफहरूमा ६ देखि १० शब्दका हरफहरू रहेका छन् ।

आन्तरिक संरचनाका हिसाबले दुवालका कविताहरू पहिलो हरफदेखि नै मूल विषयमा प्रवेश गरी लेखिएका कविता (जस्तै : यो पुलिस थाना हो), उपमा, प्रतीक, उदाहरण, तर्क वा विश्लेषणबाट सुरु गरी हरेक अनुच्छेदको अन्तमा मात्र मूलभाव वा विषय व्यक्त हुने कविता (जस्तै : मजदूरहरू), कविताको अन्त्यमा मात्रै मूलभावको उद्घाटन गरी लेखिएका कविता (जस्तै : मृत्यु), सुरुदेखि अन्त्यसम्म नै केन्द्रीय विषयवस्तुको नाम र विशेषता वर्णन गरिएका कविता (जस्तै : पर्खाल/नयाँ वर्ष) आदि प्रकारका रहेका देखिन्छन् ।

६.२.२ विषयवस्तुको छनोटका सम्बन्धमा दुवालका काव्यात्मक प्रवृत्तिहरू

दुवालका कविताहरू सामाजिक (जस्तै : दाइजो-हत्या), राजनीतिक (जस्तै : प्रजातन्त्रको ढोलक), वैचारिक (जस्तै : शब्दहरू), भावनापरक (जस्तै : सौन्दर्य), प्रकृतिवर्णन (जस्तै : बागलुङ)

आदि विषयमा लेखिएका छन् । उनका केही कविताहरू व्यक्ति वर्णन (जस्तै : हृदयचन्द्र : मेरो भावना), विषय वर्णन (जस्तै : नारी) आदि विषयमा पनि लेखिएका छन् ।

६.२.३ मूल भाव वा सन्देशको प्रस्तुतिका सम्बन्धमा दुवालका काव्यात्मक प्रवृत्तिहरू

राजनीतिक परिवर्तनसँगै देशको सामाजिक परिवर्तन पनि हुँदै गएको नेपालको परिप्रेक्ष्यमा दुवालले ती परिवर्तनहरूका प्रभावहरूलाई नजिकबाट अध्ययन गरी आफ्ना कविताका विषयवस्तुको केन्द्र बनाएका छन् । त्यसैले उनका पञ्चायतकालीन कविताहरूमा सामन्तवाद प्रतिको विद्रोहलाई बढी प्राथमिकता दिइएको छ भने वि.सं. २०४६ को बहुदलीय व्यवस्थाको पुनर्स्थापनासँगै देखिएको पार्टीका नेताहरूको स्वार्थलिप्त व्यवहारप्रति असन्तुष्टि व्यक्त गरेका छन् । तत्कालीन नेकपा माओवादीद्वारा नेतृत्व गरिएको युद्धकालमा शान्ति र मानवताका पक्षमा बढी कविताहरू लेखिएका देखिन्छन् । वि.सं. २०६३ को राजनीतिक परिवर्तनपछि पनि जनताले आशा गरे अनुरूप राजनीतिक स्थिरता र सामाजिक न्याय, स्वतन्त्रता र वर्गीय उत्थान हुन नसकेका कुराहरू उनका पछिल्ला समयका कविताका विषयवस्तुहरू रहेका देखिन्छन् । यसरी पहिलो जनआन्दोलन पूर्वका उनका कवितालाई पहिलो चरणका कविता, पहिलो जन आन्दोलनदेखि दोस्रो जनआन्दोलनसम्मका कवितालाई दोस्रो चरणका कविता तथा दोस्रो जनआन्दोलन पछिका कवितालाई तेस्रो चरणका कविता भनी उनले राजनीतिक कवितामा व्यक्त गरेका कविताका भावका आधारमा उनको कवितायात्राको चरण विभाजन गर्न सकिन्छ ।

दुवालका सामाजिक कविताहरूले समाजका दुःख, पीडा र कुण्ठाहरूलाई कोट्याउँदै तिनमा सुधार हुनुपर्ने सन्देश दिएका देखिन्छन् । चन्द्रमा, व्यथा, प्रकृति, सन्त्रास, म, मास्टरसाहेब, युग, वास्तविकता आदि यस प्रकारका कविताहरू हुन् । उनका सामाजिक कविताहरूले पेसागत समस्या (जस्तै : यो पुलिस थाना हो) देखाउनाका साथै नारीवाद (जस्तै : नारी) को पनि वकालत गरेका देखिन्छन् । सामाजिक विषयका कविताले कुप्रथाको विरोध (जस्तै : दाइजो-हत्या), कर्मचारीतन्त्रबाट जनताले खेप्नु परेका सास्तीको प्रस्तुति (जस्तै : घुम्ने कुर्सी १-७), पैसाको पछि लाग्ने प्रवृत्तिको विरोध (जस्तै : पैसाको स्वर) आदिको उल्लेख गरिएको पाइन्छ ।

उनका सामाजिक कविताहरूमा सामाजिक सद्भावको विकास हुनुपर्ने (जस्तै : हत्यारा, मानवता), सामाजिक दमन र उत्पीडनको अन्त्य हुनुपर्ने (जस्तै : नरपशु, धरती) र त्यसको लागि उत्पीडितले संघर्ष गर्नुपर्ने, ठाउँ विशेषको वर्णन र त्यहाँको सामाजिक समस्याहरूको प्रस्तुति (जस्तै : बनेपा बेरूजुसँग तड्पिरहेछ), सामन्ती संस्कारका विरुद्धको विद्रोह (जस्तै : मैया साहेब र

बाथरूम) जस्ता विषयहरू समेटिएका पाइन्छन् । तल सामाजिक विषयको एउटा कविताबाट केही हरफहरू दिइएका छन् :-

शान्त र सुशील कोसीको छाल भैं
उद्देश्य काँधमा भुन्ड्याएर
हिमाल मुन्तिरको यो माटो
सत्य न्यायरूपी प्रकाशसँगै
असत्यको बर्को ओढेका काल-रात्रीलाई छलेर
निर्माणका गीत गाउँन खोज्दैछ
सिर्जनालाई हुर्काउन बल गर्दैछ

-आफ्नै माटोमा विश्वास सँगाल्दा

राजनीतिक विषयवस्तुमा आधारित पहिलो चरणका कवितामा कविले राजनीतिका कारणले देश दुर्दशामा गएको (जस्तै : घाम, विघटन), राजनीतिक सुधार गर्नुपर्ने (जस्तै : देश, भावना), अन्यायी, अत्याचारी, उत्पीडक, शोषक र सामन्तको विरुद्धमा सङ्घर्ष गर्नुपर्ने (जस्तै : क्रम, मनोभावना, स्वरूप) जस्ता मानिसलाई संघर्षको निम्ति उत्प्रेरित गर्ने प्रकृतिका कविताहरू रचना गरेका छन् । उनका यस चरणका राजनीतिक कविताहरूले राजनीतिले ल्याएका विकृति प्रस्तुत गर्नाका साथै ती विकृति हटाई राजनीतिक सुधार गर्न विद्रोह र सङ्घर्ष गर्नुपर्ने कुरा औँल्याएका छन् । तल एउटा राजनीतिक विषयको कविताको उदाहरण दिइएको छ :-

जन्जीरले बाँधिएको भए पनि हात चलाउन खोज्नुपर्छ
अँध्यारोमा हुर्काइएका विश्वासहरू पनि त च्याप्न जान्नुपर्छ
प्रयास नै उपाय हो खोजी-खोजी हिँड्ने गर
मुक्ति कतै टाढा होइन जुक्तिसँगै भुल्ने गर्छ ।

-मुक्ति

दोस्रो चरणमा दुवाल सामाजिक समानता र भ्रातृत्वको विकास हुनेगरी राजनीतिक परिवर्तन हुनुपर्ने विचारका पक्षमा उभिएका देखिन्छन् । अतः उनका यस चरणका कवितामा शान्तिपूर्ण परिवर्तनको कामना गरिएका छन् । तल यस प्रकारको कविताको उदाहरण दिइएको छ :

चेतनशील मुटु बोक्नेहरू हो देशलाई मुक्त गर
रोग तिमीलाई पनि सर्न सक्छ

लाइनलाई सबैको लागि बनाऊ

साभा फूलबारीमा जस्तै विभिन्न फूलहरू फुल दिऊँ

-उन्मुक्तताका सम्राट

तेस्रो चरणका उनका केही कवितामा राजनीतिक विषयलाई अभिधात्मक रूपमा सीधै कवि कथनका रूपमा उठान गरिएको पाइन्छ भने केही कविताहरू प्रतीकात्मक र अमूर्त रूपमा प्रस्तुत गरिएका देखिन्छन् । तल यस प्रकारका कविताका दुईओटा उदाहरणहरू प्रस्तुत गरिएको छ :-

शासक यस्तो पो हो भन्दैछन्

यहाँका निरङ्कुशहरू

प्रजातन्त्र कस्तो नबुझेको भन्दैछन्

यहाँका बलशालीहरू

हुकुम के प्रजातन्त्र हुन सक्छ

सोच्दैछन् यता-त्यता सबैतिर सोभा निमुखाहरू

-हुकुमी प्रजातन्त्र

राजनीति विग्रेपछि

सबैथोक बिग्रिजान्छन्

किन सबैथोक बिगान्न खोजिरहेछन्

राजनीति सोच्दै गरेका नेताहरू

-राजनीतिहरू

दुवाल युद्धको विरोध गर्दै समाजमा मानवतावादको उदय हुनुपर्ने कुराहरू आफ्ना कवितामा व्यक्त गर्दछन् । पखाल, सङ्ग्रहहरू, इतिहास, वसन्तगान जस्ता कवितामा वर्तमान सामाजिक र राजनीतिक परिवेश सामन्तवादबाट ग्रसित भएको छ तर यसमा युद्ध र हिंसाले होइन सद्भाव र स्नेहले परिवर्तन गरी उन्नत सामाजिक र राजनीतिक संस्कारमा रूपान्तर गर्न सकिन्छ भन्ने दृष्टिकोण व्यक्त गरिएको छ । तल मानवतावादी कविताका केही अंशहरू दिइएका छन् :-

हत्यामा पोखेका रगतहरू

सुलीमा पनि गन्ध आउँछ

ढुङ्गामा बजार्दा पनि गन्हाउँछ

गोलीले मुटुमा हिक्राए पनि पग्लिन्छ

नपत्याए अरूसँग होइन

रगतसँग प्रकाश साक्षी राखेर एकान्तमा सोध्नुपर्छ

—कोयलीका गीत र हिंस्रक अनुहारहरू

बमले भ्वाङ् पारिदिएका छन् गाउँ बस्तीहरू

मान्छेको दिमाग बोधो पार्न लागि रहेछन् निरङ्कुशहरू

बमबारी गर्न लागि रहेछन् हेलिकप्टरहरू

धुवाँसँग जुभ्दै रगत, गिदी आन्द्रा लुछ्दैछन् गिद्हरू

कस्तो सडकट बल्केको भोग्नुप्यो यी दृश्यहरूले -

म देखूँ कि नदेखूँ, म बोलूँ कि नबोलूँ ?

—म देखूँ कि नदेखूँ, म बोलूँ कि नबोलूँ ?

दुवालका सामाजिक र राजनीतिक कविताहरूलाई हेर्दा उनमा देशभक्तिको भावनाहरू रहेका देखिन्छन् । देशलाई माया गर्नुपर्छ भन्ने भाव हामी, घर, भावना, प्रजातन्त्र, नयाँ नेपालको सपना जस्ता धेरै कविताहरूमा पाइन्छ । तल देशभक्ति भल्कने कविताका केही अंशहरूलाई उदाहरणको रूपमा दिइएका छन् :-

पूर्व मेचीतिर होस्

या पश्चिम महाकालीमा नै किन नहोस्

देशलाई जताबाट दुखेपनि औषधिको जोहो गर्नुपर्छ

—हिमाल र दुर्गन्धी हावा

देश कहिल्यै नभट्कियोस्

देश कसैको बपौति नबनोस्

देशमा शान्ति छाडेरहोस्

प्रगति विकास फिँजिरहोस्

यही जनबोलीको कदर गर्न

जीत जनताको निश्चित होस् भइरहोस् ।

—संविधानसभा चुनावमा : गणतन्त्र

विद्रोह जस्ता केही कविताहरूमा निराशावादी स्वर भेटिए पनि मूल रूपमा दुवाल वर्तमान सामाजिक र राजनीतिक परिवेशका समस्याहरूको पहिचान गराउँदै भविष्यमा समस्या खडा गर्ने शक्तिहरू पलायन हुने र स्वस्थ र स्थिर समाजको निर्माण हुने कुरामा आशावादी सोच राख्ने गर्छन् । तल यस प्रकारका कविताका केही अंशहरूलाई उदाहरणको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ :

महाकालीको पनि
 आफ्नै छाल छ
 महाकालीको पनि
 आँखामा पानी छ भन्ने कुरा
 सडेका विचारहरू
 महाकालीले अवश्य छाल भएर
 हुत्याइदिनेछ
 भिँगाहरूको फोहोरी गीतमा रमाउनेहरूलाई
 इतिहासले अवश्य थन्को लगाइदिनेछ

—महाकाली डुबाउने कम्पनीको विरोधमा

घाम त उदाउँछ, अवश्य प्रकाश छर्केर
 षड्यन्त्र रोपेर घाम छेक्न खोज्नेहरू
 इतिहाँसमा बाँचेको मलाई थाहा छैन
 घाम त उदाउनुपर्ने नै हो
 किन घाममाथि षड्यन्त्र रोप्न खोज्दैछन् तिनीहरू

—घाम हेर्न नसक्नेहरू

दुवालको बौद्धिकताको प्रतिच्छाँया देख्न सकिने विचारप्रधान कविताहरूमा उनले सौन्दर्य, माया, विश्वास जस्ता पक्षलाई बढी महत्त्व दिएको देखिन्छ । मनोआकांक्षालाई दमन गर्नुहुँदैन (जस्तै :रोग), स्वअस्तित्व प्राप्त गर्न आफ्नो लागि आफैं प्रयास गर्नुपर्छ (जस्तै :स्वअस्तित्व), आफ्नो स्वार्थको बारेमा मात्र सोच्ने कार्य मनोविकार हो (जस्तै : मनोविकार), आत्मविश्वास र स्वभिमान गुमाउनु हुँदैन (जस्तै : कमजोरी), घमण्डी र लोभी हुनु हुँदैन (जस्तै : घमण्डी, लोभी) जस्ता विचारहरू उनका कविताहरूमा व्यक्त भएका पाइन्छन् । तल यस्तो कविताको एउटा उदाहरण दिइएको छ :—

अम्बाका लहरा र पातहरूले
खुशी मनाउँन खोजिरहेछन्
उज्यालोलाई काँधमा बोक्न पाएको खुशीयालीमा
कोयलीको स्वरसँगै व्युँभेर सोचिरहेछन्

—जीवन भोगाइहरू

सामाजिक योगदान पुऱ्याउने विशिष्ट व्यक्तिको खुलेर प्रशंसा गरिएका कविताहरू समेत दुवालले लेखेका छन् । तसलिमा नसरिन, मण्डेला, सिद्धिचरण आदि यस प्रकारका कविताका उदाहरणहरू हुन् । व्यक्ति प्रशंसाका साथै दुवालका विषय वर्णन सम्बन्धी कविताहरू पनि पाइन्छन् । प्रकृति, शहीद, नारी आदि यस प्रकारका कविताका उदाहरणहरू हुन् ।

६.२.४ लय प्रयोगका सम्बन्धमा दुवालका काव्यात्मक प्रवृत्तिहरू

दुवालका लघुतम रूपका कविता वा मुक्तकहरू रूवाई छन्दमा लेखिएका हुनाले ती मुक्तकहरूका पहिलो, दोस्रो र चौथो हरफहरूमा अनुप्रास रहेको पाइन्छ र प्रायः चौथो हरफमा कविताको मूल भावको अभिव्यक्ति गरिएको पाइन्छ । मूल रूपमा मुक्तकहरू रूवाई छन्दमा नै लेखिएका भए पनि भाषा जस्ता केही मुक्तकहरू भने भ्याउरे छन्दमा पनि लेखिएका छन् । उनका फूटकर कविताहरू भने सबै नै मुक्त छन्द (गद्य) मा लेखिएका छन् ।

६.२.५ बिम्ब र अलङ्कारका सम्बन्धमा दुवालका काव्यात्मक प्रवृत्तिहरू

दुवालका कवितामा प्रशस्त बिम्ब र अलङ्कारको प्रयोग गरिए पनि तिनको प्रस्तुति सरल र बोधगम्य नै छन् । उनका कवितामा जनावरका नामहरू (जस्तै : बाघ, लाटोकोसेरो, जूनकीरी, चील, चरा, माछा, भमरा, गँड्यौला), प्रकृतिमा पाइने वस्तुहरू (जस्तै : घाम, पानी, तारा, आगो, चन्द्रमा, बादल, खरानी), मानव निर्मित वस्तुहरू (जस्तै : बम, बन्दूक, कम्प्युटर, टिभि), कीरा फट्याङ्ग्रहरू (जस्तै : गड्यौला, कमिला, मौरी), मान्छेका नामहरू (जस्तै : रामबहादुर, तसलिमा नसरिन, राम, कृष्ण, हरि, गोपाल, कृष्ण महर्जन), धार्मिक पात्रहरू (जस्तै: दुर्वासा, कृष्ण, मोहम्मद, दुर्योधन, शकुनि, साँढे, विरूपाक्ष), देशका नामहरू (जस्तै: अमेरिका, सोमालिया, केन्या, बोस्निया, इथियोपिया, सिङ्गापुर, हङ्कङ्), भौगोलिक नामहरू (जस्तै: सुस्ता, महेशपुर, मानेभन्ज्याङ्, टनकपुर), विशेषणहरू (जस्तै : निदाउनेहरू, रूनेहरू, हाँस्नेहरू) आदिको प्रयोग बिम्ब र अलङ्कारका रूपमा गरिएका छन् । उनले कमीला, लाटोकोसेरो, मयुर, माछा, कोइली, हिमाल, घाम,

समुद्र, नदी, फूल, लालीगुरास, सिमलको भुवा आदिलाई सकारात्मक अर्थका प्रतीकको रूपमा प्रयोग गरेका छन् भने बाघ, माकुरो, काग, छेपारो, गोली, विना ठेकीको बिको, गधा, चमेरो, गोमन साँप, चराचुरुङ्गी, बगरेको चुपी, बादल, दुर्वासा, हाँस्नेहरू, निदाउनेहरू आदिलाई नकारात्मक अर्थमा प्रतीकको रूपमा प्रयोग गरेका छन् ।

दुवालका कवितामा विभिन्न अनुप्रासहरूको पनि प्रयोग गरिएका छन् । उनका लघुतम रूप (मुक्तक) का सबैजसो कवितामा पहिलो दोस्रो र तेस्रो हरफमा अन्त्यानुप्रासको प्रयोग गरिएको छ । अन्य फूटकर कवितामा पनि कतै कतै अन्त्यानुप्रासको प्रयोग गरिएको छ । तल यस प्रकारको कविताका केही अंशहरू प्रस्तुत गरिएको छ :-

हामी नेपाली
हामी हिमाली
हामी गोर्खाली
हामी काली
हामी महाकाली

—हामी कस्ता खालका चरित्रहीन हौं ?

दुवालका कवितामा उपमा, रूपक, समासोक्ति, अतिशयोक्ति, स्वभावोक्ति, उत्प्रेक्षा, जस्ता धेरै नै अर्थालङ्कारहरूको पनि प्रयोग गरिएका छन् । कतिपय स्थानमा कविले उपमान, उपमेय, समान धर्म र वाचक शब्द सबैको प्रयोग गरी उपमा अलङ्कारको प्रयोग गरेका छन् । तलका हरफहरूलाई उपमा अलङ्कारको उदाहरणको रूपमा लिन सकिन्छ :

भिन्न-भिन्न देशमाथि खाल्डो खन्न खोज्ने
मुसाहरू जस्ता दुष्टहरू
कताबाट पसेका छन् निमित्त्यान्न पार्ने गर

—मानेभन्ज्याडबाट नेपाल नियालेर हेर्दै जाँदा

दुवालले वाचक शब्दको लोप गरेर पनि उपमानको प्रयोग आफ्ना कविताहरूमा गरेका छन् । यसबाट निर्मित रूपक अलङ्कार भएको कविताका केही अंश तल प्रस्तुत गरिएको छ :

देख्नुको नाम हो जीवन
भोग्नुको नाम हो जीवन

-जीवन

दुवालले विभिन्न अमानवीय वस्तुलाई मानवीकरण गरेर पनि बिम्ब र अलङ्कारको प्रयोग गरेका छन् । मानवीकरणबाट उत्पन्न समासोक्ति अलङ्कारको उदाहरणका रूपमा तलका हरफहरूलाई लिन सकिन्छ :-

कोइलीहरूको गलाबाट फुरेका गीतहरू
सुन्दैछन् आनन्द मान्दै शीत तापहरू
हरियो दुबो फुल्दैछन् घाँससँग प्रेम साटेर
नजिक सरेर रङ्गीविरङ्गी फूलहरू हाँस्दैछन्
-प्रकृति

केही कविताहरूमा भने दुवालले उपमेयलाई नै लोप गरी अतिशयोक्ति अलङ्कारको प्रयोग गर्न पुगेका छन् । तल यस प्रकारको अलङ्कार प्रयोग गरी लेखिएका कविताका केही अंशहरू प्रस्तुत गरिएका छन् :-

हिंसामा रमाउने बाघ
आतङ्कमा जुँगा मुसार्ने बाघ
अशान्तिमा नङ्गा तिखार्ने बाघ
क्रुरतामा साम्राज्य चलाउने बाघ
मान्छेहरू हो ! कहिल्यै पनि बाघलाई मित्र सम्भन्नु हुँदैन
-बस्तीमा राख्नु हुँदैन बाघहरू

दुवालले विभिन्न स्थानमा स्वभाविक रूपको अभिधामूलक वर्णन गरेर पनि कविताहरू लेखेका छन् । यस प्रकारको लेखाइबाट उत्पन्न स्वभावोक्ति अलङ्कार परेका कविताहरू मध्येबाट उदाहरणको रूपमा केही अंशहरू तल प्रस्तुत गरिएका छन् :

असल मान्छे
शक्तिमा रमाएको मलाई थाहा छैन
असल विचार
शक्तिसँग भुकेको मलाई याद छैन
-असल मान्छे ...???

६.२.६ भाषा शैलीका सम्बन्धमा दुवालका काव्यात्मक प्रवृत्तिहरू

दुवालको भाषाशैली सरल र प्रभावकारी रहेको देखिन्छ । आफ्नो असन्तुष्टिलाई बोधगम्य विम्ब र प्रतीकहरूको प्रयोग गर्दै व्यक्त गर्न रुचाउँछन् । त्यसैले सर्वसाधारणका निम्ति पनि उनका कविता बोधगम्य हुनेगर्छ । यसरी विषयवस्तुप्रतिको आफ्नो विचार र दृष्टिकोणको सीधा प्रस्तुतिका कारणले उनको कविता लेखनको कलापक्षभन्दा विचारपक्ष बढी सशक्त रहेको देखिन्छ ।

दुवालका कविता लेखन शैलीमा पनि विविधता देखिन्छ । कतै कतै कवि अभिधात्मक रूपमा आफ्ना कुराहरू प्रस्तुत गर्न पुग्छन् भने कतै कतै उनी व्यङ्ग्यात्मक, प्रश्नात्मक, उपदेशात्मक आदि शैलीमा पनि कविताहरू प्रस्तुत गर्न पुग्छन् ।

आफ्ना भनाइलाई सरल भाषामा प्रस्तुत गर्दै अभिधा रूपमा लेखिएका हरफहरू दुवालका कवितामा प्रशस्त पाइन्छन् । तल यस प्रकारको एउटा मुक्तकलाई उदाहरणको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ :-

आकांक्षा त दुष्टको पनि हुन्छ
आकांक्षा त सज्जनको पनि हुन्छ
आकांक्षा दुष्ट्याइँमा भुलाउने नगर --
आकांक्षा सिर्जनामा पो रम्ने हुन्छ ।

—आकांक्षा

दुवालका थुप्रै कविताहरूमा प्रतीकको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । यस प्रकारको कविताका केही अंशहरू तल प्रस्तुत गरिएको छ :-

सम्पूर्ण व्यथालाई
आँखामा समेटेर
जीवनलाई बित्थामा
लडेको मुढो भैं बनाएर
विश्वास र आस्थाका
जराहरू भाँचभुँच पारेर,
सुकैको रूख
हेर ठिङ्ग उभिरहेछ ।

—सुकैको रूख

दुवालका व्यङ्ग्यात्मक कविताले समकालीन राजनीतिक र सामाजिक परिवेश प्रति विद्रोह गर्ने गर्दछन् । तल यस प्रकारको कविताको एउटा उदाहरण दिइएको छ :

पूर्वतिरबाट होइन दक्षिणतिरबाट
आजकाल हावा कस्तो दुर्गन्धी बगेको छ
फोहोरको डङ्गुरमा लामखुट्टेहरूले गीत गाएजस्तै छ
लामखुट्टेहरू जुनसुकै रङ्गकै किन नहोस्
तिनीहरूको काम रगत चुस्नु हो
उनीहरूलाई सत्य, न्याय, धर्मको पाठ नपढाऊ ।

—हिमाल र दुर्गन्धी हावा

दुवालका कविताहरूमा आदेशात्मक शैलीको पनि प्रशस्तै प्रयोग गरिएको छ । माथिको **हिमाल र दुर्गन्धी हावा** शीर्षकबाट लिइएका हरफहरू यस प्रकारका कविताका उदाहरणहरू हुन् ।

दुवालका लेखन शैलीहरू मध्ये प्रश्नार्थक शैली पनि उल्लेख्य रूपमा लिन सकिने शैली हो । प्रतीकात्मक रूपमा राजनीतिक र सामाजिक समस्याहरू प्रस्तुत गर्ने क्रममा दुवालले धेरै ठाउँमा प्रश्नार्थक वाक्यहरू प्रयोग गरेका छन् । उनको यस्ता कवितामा प्रश्नार्थक वाक्यको प्रयोग गरिए पनि त्यसको सम्प्रेषणात्मक अर्थमा विद्रोह र आशाका स्वरहरू पाइन्छन् । तल यस प्रकारका कविताका केही अंशहरू दिइएका छन् :

किन तपाईं आफ्नो नक्कली अनुहार
सिसाको ऐनामा देखाइरहनुहुन्छ ?
तपाईं किन
अरूलाई होचो कल्पेर
आफू महान सम्भिररहनुहुन्छ ?

—घुम्ने मेचमाथि बस्ने महानुभावहरू हेरेर

६.२.७ कथन पद्धतिका सम्बन्धमा दुवालका काव्यात्मक प्रवृत्तिहरू

दुवालका कवितामा सर्वनामको प्रयोग त्यति धेरै पाइँदैन । त्यसैले उनको कविताको कथन पद्धति उनले प्रयोग गरेका क्रियापदहरूबाट थाहा पाउन सकिन्छ ।

दुवालका सुरुतिरका फूटकर कविताहरूमा मूलतः तृतीय पुरुषीय कथन पद्धतिको प्रयोग गरिएको छ भने लघुतम रूपका कविताहरूमा प्रथम र द्वितीय पुरुषीय कथन पद्धतिको प्रयोग

गरिएको पाइन्छ । पछिल्ला समयमा भने फूटकर कवितामा पनि उनको प्रथम पुरुषको प्रयोगमा बृद्धि भएको पाइन्छ । दुवालका फूटकर कविताहरूमा द्वितीय पुरुषको प्रयोग धेरै नै कम पाइन्छ । यसरी कालगत परिवर्तनसँगै दुवालको कथन पद्धतिमा पनि केही परिवर्तन भएको देखिन्छ ।

आफ्ना कविताहरूलाई पहिले पत्रपत्रिकाहरूमा प्रकाशन गर्ने र पछि ती प्रकाशित कविताहरूलाई सङ्ग्रह गरी पुस्तकाकार रूपमा पुनः प्रकाशन गर्ने उनको शैली देखिन्छ । त्यसैले उनका थोरै कविता तथा मुक्तकहरू मात्र पहिलोपल्ट पुस्तकाकार रूपमा प्रकाशित भएका छन् । समग्रमा भन्नुपर्दा भन्दा ५० वर्षअघिदेखि निरन्तर कविता लेखिरहेका दुवालको सामाजिक यथार्थवादी तथा समसामयिक धारको कविता लेखनको क्रम हालसम्म निरन्तर चलिरहेको देखिन्छ ।

६.२.८ उद्देश्यका सम्बन्धमा दुवालका काव्यात्मक प्रवृत्तिहरू

दुवालका कविताहरूमा समाजमा व्याप्त वर्गीय उत्पीडनका भावहरू अभिव्यक्त गर्दै सामाजिक र आर्थिक रूपमा पिछडिएका वर्गलाई सचेत रहन आग्रह गर्नु रहेको देखिन्छ । महिला वर्ग (जस्तै : दाइजो-हत्या), पेसागत रूपले पछाडि परेका वर्ग (जस्तै : माष्टरसाहेब परिवेश भोगिरहेछ), भौगोलिक हिसाबले पछाडि परेका वर्ग (जस्तै : मधेस आज आगो भैं सल्किरहेछ) आदिका समस्याहरू देखाउँदै ती वर्गका नागरिकहरूले सामाजिक न्यायको अनुभूति पाउनुपर्ने आवाजहरू उनका यस सङ्ग्रहका कविताहरूमा उठाइएको पाइन्छ । त्यसरी नै राजनीतिक रूपमा पछाडि परेका वर्गहरूको उत्थानका निम्ति सहयोग गर्न सबैसँग कविले आग्रह गरेका छन् (जस्तै : त्यो विचरो गाउँमा) । यी सबै वर्गका मानिसहरूको उत्थानमा राजनीतिक पक्षको प्रमुख भूमिका रहने हुनाले राजनीतिक सुधारका निम्ति सबै वर्गका नागरिकहरूलाई उत्प्रेरित गर्ने उद्देश्य पनि यस सङ्ग्रहका कविताहरूमा रहेको देखिन्छ ।

दुवालका कविताहरूले विशिष्ट व्यक्तित्वको वर्णन (जस्तै : सिद्धिचरण) र उन्नतशील देशको वर्णन (जस्तै : विश्व गोलार्द्धमा उत्तर कोरिया) पनि खुलेर गर्ने गरेका पाइन्छन् । यसरी राजनीतिक र सामाजिक सुधारको पक्षमा आवाज उठाउने तथा समाजका राम्रा पक्षहरूको प्रशंसा गरी तिनले देखाएका मार्गको अनुकरण गर्न अभिप्रेरित गर्ने उद्देश्यले दुवालका कविताहरू रचना गरिएका देखिन्छन् ।

सन्दर्भसामग्री सूची

- अधिकारी, प्रशुराम. २०६८. “मोहन दुवालको सचेतका धुनहरू कविता सङ्ग्रहको कृतिपरक अध्ययन” (स्नातकोत्तर नेपाली शोधपत्र). काठमाडौँ : रत्नराज्यलक्ष्मी क्याम्पस ।
- अधिकारी, सुवद्रा. २०६४. “मोहन दुवालका मुक्तकहरूका अध्ययन” (स्नातकोत्तर नेपाली शोधपत्र). काठमाडौँ : पद्मकन्या बहुमुखी क्याम्पस ।
- उपाध्याय, केशवप्रसाद. २०४८. “साहित्यप्रकाश” दो. सं.. काठमाडौँ : साभा प्रकाशन ।
- कोइराला, महेशप्रसाद. २०६८. “कवि मोहन दुवालको क्रान्त कविताका अक्षरहरू कविता सङ्ग्रहको अध्ययन”. (स्नातकोत्तर नेपाली शोधपत्र, रत्नराज्य लक्ष्मी क्याम्पस, त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।
- गिरी, जीवेन्द्रदेव. २०५८. “सिर्जनाका फूलहरूमा मोहन दुवाल”. सिर्जना र साधनाका दोभान मोहन दुवाल. (सम्पा.) शेषराज शिवाकोटी. काठमाडौँ : ज्ञानगुण साहित्य प्रतिष्ठान ।
- ज्ञवाली, रामप्रसाद. २०५८. “मोहन दुवालका मुक्तकहरू मोहन दुवाल जस्तै छन्”. सिर्जना र साधनाका दोभान मोहन दुवाल. (सम्पा.) शेषराज शिवाकोटी. काठमाडौँ : ज्ञानगुण साहित्य प्रतिष्ठान ।
- तिमल्लिसना, शिवविक्रम. २०६८. “मोहन दुवालको मानवीय संवेदनाहरू कविता सङ्ग्रहको अध्ययन” (स्नातकोत्तर नेपाली शोधपत्र, पाटन संयुक्त क्याम्पस, त्रिभुवन विश्वविद्यालय) ।
- त्रिपाठी, वासुदेव र अन्य (सम्पा.). २०५४. “नेपाली कविता भाग ४”. काठमाडौँ : साभा प्रकाशन ।
- थापा, हिमांशु. २०५०. “साहित्य परिचय”. काठमाडौँ : साभा प्रकाशन ।
- दुवाल, मोहन. २०४६. “सिर्जनाका फूलहरू”. बनेपा : जनमत प्रकाशन ।
- २०४७. “सचेतका धुनहरू”. बनेपा : जनमत प्रकाशन ।
- २०५२. “संरचनाका मूलहरू”. बनेपा : जनमत प्रकाशन ।
- २०५५. “मानवीय संवेदनाहरू”. बनेपा : जनमत प्रकाशन ।
- २०५९. “संभावनाका मनहरू”. बनेपा : जनमत प्रकाशन ।
- २०६२. “क्रान्त कविताका अक्षरहरू”. बनेपा : जनमत प्रकाशन ।
- २०६२. “भारतीका उत्सर्गहरू”. नाला : अनामणि प्रकाशन ।

----- २०६८. “बस्तीमा राख्न हुँदैन बाघहरू”. बनेपा : जनमत प्रकाशन ।

----- २०६८. “मनको मभेरीमा बल्भिएका प्रश्नहरू”. बनेपा : जनमत प्रकाशन ।

प्रधान, अमर कुमार. २०५८. “मोहन दुवालको मानवीय संवेदनाहरू”. **सिर्जना र साधनाका दोभान मोहन दुवाल.** (सम्पा.) शेषराज शिवाकोटी. काठमाडौँ : ज्ञानगुन साहित्य प्रतिष्ठान ।

पोखरेल, मात्रिका. २०५८. “शरद बनेपा : हिजो र आज”. **सिर्जना र साधनाका दोभान मोहन दुवाल.** (सम्पा.) शेषराज शिवाकोटी. काठमाडौँ : ज्ञानगुन साहित्य प्रतिष्ठान ।

पौडेल, रामजी. २०५८. “मेरो आँखामा दुवाल यस्तै हुन्”. **सिर्जना र साधनाका दोभान मोहन दुवाल.** (सम्पा.) शेषराज शिवाकोटी. काठमाडौँ : ज्ञानगुन साहित्य प्रतिष्ठान ।

पौडेल, विष्णुप्रसाद. २०६७. “मोहन दुवालका पाइलै पाइला (जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्व)”. काभ्रे : जूनकिरी साहित्यिक अभियान ।

बस्न्यात, ओमवीरसिंह. २०५८. “कवि मोहन दुवाललाई काव्यदृष्टिले हेर्दा”. **सिर्जना र साधनाका दोभान मोहन दुवाल.** (सम्पा.) शेषराज शिवाकोटी. काठमाडौँ : ज्ञानगुन साहित्य प्रतिष्ठान ।

भट्ट, आनन्ददेव. २०५८. “मानवीय संवेदनाहरू : एक संक्षिप्त अभिव्यक्ति”. **सिर्जना र साधनाका दोभान मोहन दुवाल.** (सम्पा.) शेषराज शिवाकोटी. काठमाडौँ : ज्ञानगुन साहित्य प्रतिष्ठान ।

भण्डारी, पारसमणि र माधव पौडेल. २०६२. “नेपाली कविता र काव्य”. काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

मञ्जुश्री, हरि. २०५८. “बनेपाको साहित्यिक पर्याय”. **सिर्जना र साधनाका दोभान मोहन दुवाल.** (सम्पा.) शेषराज शिवाकोटी. काठमाडौँ : ज्ञानगुन साहित्य प्रतिष्ठान ।

मञ्जुश्री, हरि. २०६२. “शब्दचित्रमा मोहन दुवाल”. काभ्रे : एकीकृत विकास केन्द्र ।

लुइटेल, खगेन्द्रप्रसाद. २०६०. “कविता सिद्धान्त र नेपाली कविताको इतिहास”. काठमाडौँ : ने.रा.प्र.प्र.।

शर्मा, मोहनराज. २०५९. “शैलीविज्ञान”. काठमाडौँ : ने.रा.प्र.प्र. ।

शिवाकोटी, शेषराज. २०५८. “भूमिका”. **सिर्जना र साधनाका दोभान मोहन दुवाल.** काठमाडौँ : ज्ञानगुन साहित्य प्रतिष्ठान ।